

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка
у Львові Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки
на всяких мовах скоро і точно.

ІЛЮСТРОВАННИЙ КАТАЛЬОГ

видань Видавничої Спільки, 1913, висилає на бажане за присланем
марки на 15 сот. (5 сот. на порто і 10 сот. на „Рідну Школу“)

Книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Н О В И Н И.

АРТУР ШНІЦЛЕР: ЛІТЕРАТУРА Ціна 40 сот.

ОСТАННІ МАСКИ Ціна 30 сот.

Видання Товариства прихильників укр. літ., науки і штуки,
- - продаєть ся в Книгарні Наук. Тов. імени Шевченка. - -

Н О В И Н А. **ЧЕРЕЗ КЛАДКУ**

ПОВІСТЬ

ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

Видання Укр.-Руської Видавничої Спільки. Ціна 2 кор., 80 сот.

Н О В И Н А.

Тисяча одна ніч, - - Частина I—III. - -
Друге видання.

Віршові части в новім перекладі Івана Франка.

Ціна за всі три випуски 4 К 80 сот.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ.

ТІНЬ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ.

ОПОВІДАННЯ.

(ЗМІСТ: Тинь забутих предків. Сон. Лист. Подарунок на іменини. Хвала житю. Кош
не винні. Що записано в книгу житя).

Видання Українсько-руської Видавничої Спільки. Ціна 1 К. 80 сот.

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІ КОЧАН
ЗДА

РІЧНИК XVI.

ТОМ LXIII.

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

ЛИПЕНЬ—ЖОВТЕНЬ—1913.

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка
у Львові Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки
на всяких мовах скоро і точно.

ІЛЮСТРОВАНІЙ КАТАЛЬОГ

видань Видавничої Спілки, 1913, висилає на бажань за присланем
марки на 15 сот. (5 сот. на porto і 10 сот. на „Рідну Школу“)

Книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Н О В И Н И.

АРТУР ШНІЦЛЕР: **ЛІТЕРАТУРА** Ціна 40 сот.

ОСТАННІ МАСКИ Ціна 30 сот.

Видання Товариства прихильників укр. літ., науки і штуки,
- - продаєть ся в Книгарні Наук. Тов. імени Шевченка. - -

Н О В И Н А. **ЧЕРЕЗ КЛАДКУ**

ПОВІСТЬ

ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

Видання Укр.-Руської Видавничої Спілки. Ціна 2 кор., **80 сот.**

Н О В И Н А.

Тисяча одна кіч, - - Частина I—III. - -
Друге видання.

Віршові части в новім перекладі Івана Франка.

Ціна за всі три випуски 4 К **80 сот.**

МИХАЙЛО КОЦЮБИНЬСЬКИЙ.

ТІНЬ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ.

ОПОВІДАННЯ.

(ЗМІСТ: Тинь забутих предків. Сон. Лист. Подарунок на Іменини. Хвала життю. Кові
не винні. Що записано в кінці життя).

Видання Українсько-руської Видавничої Спілки. Ціна 1 К. **80 сот.**

Сила в Книгарні Наукового Тов. ім. Шевченка.

Original from

Digitized by

Google

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИЇ КОЧАН
ЗДА

РІЧНИК XVI.

ТОМ LXIII.

ЛІТЕРАТУРНО-

НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

ЛИПЕНЬ—ЖОВТЕНЬ—1913.

891.7905
LIN
v. 16
no. 7-9

О. ОЛЕСЬ.

При світлі ватри.

(Е Т Ю Д).

Ніч. Сад. Будинок. Біля будинку фонтан з басейном. Із розчинених дверей
леться полоса гарячого світла. Весь сад в морі легкого, прозорого місячного
срібла. І все навкруги ніжно і ажурно.

ОСОБИ:

Марія. Давид. Галя. Андрій.

Галя. Він обіцяв сьогодні бути... Ти рада?

Марія. Рада... Але я і досі не чую в степу його коня.

Галя. Почуєш. Зараз ще так рано. Він може приїхати зов-
сім пізно.

Марія. Він завжди приїздить в сей час. *(пауза)*.

Галя. Маріє! Слухай... Я давно хотіла спитать тебе... ти...
любиш його? *(пауза)*—Він тебе любить? *(пауза)*. Він знає, що ти
любила другого?!

Марія.—

Галя. Чого ж ти мовчиш? Бачиш яка ти нещира! А я все
тобі кажу, до найменших дрібниць! Навіть розказала тобі, про що
ми говорили вчора на човні...

Марія. Моя голубко! Славна, дорога, люба! В сім білім уб-
ранні ти справді нагадуєш голубку, або лебідку, що вийшла на
берег із озера.

Галя. Я хочу розпустити коси... я расплету їх і розкидаю
по плечах. Андрій тоді називає мене русалочкою. Слухай, Маріє!
Расплети і ти коси! Він ніколи не бачив тебе з розпущеними ко-
сами... *(пауза)* Ти не хочеш? Може йому не подобається?

Марія. Не знаю.

Галя. Ах! Як би хотілось мені, щоб ти була щаслива!
Як би мені хотілось, щоб нарешті ви вже вийшли з зачарованого
кола...

Марія. Не знаю...

Галя. Ну, Маріє! Я не хочу, щоб ти була такою! Не хочу!

Мені нарешті стає душно. Я хочу, щоб сьогодні ми були щасливі. І ти і я *(пауза)*. Слухай! Я хочу розкласти сьогодні ватру. Я люблю огонь серед ночі, і він переносить мене в ті далекі часи, коли люде дивились на нього, як на бога. Андрію! Андрію! Кинь свої книжки і виходь сюди! Ніч ясна, як сонце! Ти чуєш...

Голос Андрія. Через пів години. Навіть менше!

Галя. Ні хвилини! Я не хочу! Я не дам тобі читати. Не дам!

(Біжить на ганок і зникає).

Марія. *(Схопила себе за плече, замерла. Зітхнула. І, здається, від зітхання зашестіло листя і переплутались місячні промінні. Прислухається і чує юмін копит. Розціває, очі її запалюють ся і враз—сльози—ридання).*

(Галя і Андрій входять).

Галя. Маріє! Що з тобою? Що з тобою? Ти плакала?

Андрій. Отак! Ні, вас зовсім не слід кидати одних...

Галя. Годі! Ось розкладемо ватру, посідаємо навкруги, і будемо розказувати казки. Чудесні казки! До самого ранку! Ех! Житє не повертаєть ся! І коли воно не дає щастя, то мусимо самі взяти у його.

Андрій. Так, Галю так! Не дає,—так самі візьмемо!

Галя *(прислухаєть ся)*. Чуєш! Іде! Іде! Йй Богу хтось іде! Хтось підїхав до брами! Се Давид! Ну, а ти... плачеш! Я побіжу зустріну! Ау! Ау! *(Галя з Андрієм пішли праворуч на зустріч, Марія—в будинок).*

Голоси... А ми вже вас не ждали!

— Я була певна, що ви приїдете...

(Входять Андрій, Галя і Давид).

Давид. А де ж?..

Андрій. Марія в кімнаті... Вона зараз! Вона почуває себе трохи зле сьогодні.

Давид. Що з нею?

Галя. Нічого, нічого! Так... Просто так.

Давид *(вглядаєть ся в обличчя Галї, наче хоче зрозуміти причину)*.

Галя. Знаєте що?! Знаєте що! Ми сьогодні рішили розкласти ватру, сісти навкруги і говорити казки. Правда—оригінально!? Ви нічого не маєте проти?

Давид. Звичайно! Казки нас переносять в той світ, де єсть іменно те, чого нам тут бракує... Казки доповняють жите.

Галя. Ну, то не гаймось! Берімось за роботу! Збираймо гілля. На тому кедрі безліч сухих гілок. А ви, Давиде, теж полїзете на кедр?

Давид. Мені може пощастить найти і на землі. А де ж Марія?

Галя. Вона сю хвилину прийде.

Андрій *(здаєка)*. Та тут цілі гори сухого хмизу!

Галя. Се я знайшла! Се я знайшла! *(Побіла до Андрія і зникла)*.

(На ганок виходить Марія, простягає руки. Давид швидко іде до неї на зустріч, але спиняється і спокійно подає їй руку).

Марія. Чому так пізно?

Давид. Ви сьогодні прекрасні, як ніколи. Вас ще ніхто такою не бачив...

Марія. Покиньте мучить.

Давид. У мене вже немає сил.

Марія *(глибоко зітхає і сїдає біля фонтану)*. Давиде! О, як я вас знаю, як вас знаю! Здається, в вашій душі немає ні одного куточка, якого я не бачила, не знала!

Давид. А я вас не знаю! Зовсім не знаю! Чужа ви мені! Ваш образ мені безмірно рідний, а душа чужа. Я боюсь її, як.. гадюки!..

Марія. Що ви, що ви!.. Гадюки?!

Давид. Як темної ночі. *(Доносять ся веселий голос Андрія і срібний сміх Галі)*. Так,—вона для мене як темна ніч, що заховала усі тайни від мого ока, завісила безодні і скелі. Ідеш і не знаєш—де упадеш, де розібеш свою голову.

Марія. Ні, Давиде, помиляєтесь, помиляєтесь, я з вами щира, як ні з ким.

Давид. Тепер?

Марія. Як ні з ким не була ніколи...

Давид. Як ні з ким!? *(Схоплює її за руку, довго дивиться на неї)* Квітка, що береже на устах своїх отруту...

Марія *(чуло)*. Давиде! Яку?

Давид. Минуле... *(Марія тихо скрикує)*.

Андрій *(і Галя виходять з хмизом)*. Ось і ми! Тепер запалимо огонь.

Галя. І полягаємо навкруги! Як цигане!

Давид. Справді! Уявіть, що ми цигане.

Їхали, їхали і нарешті зустріли ліс. Звечеріло... розпрягли коней, пустили на траву, а самі лягли біля огнища і замислились... Бог знає над чим. Може над тим, що справді може найкраще отак їздити по землі, почувати під зорями, вставати разом з сонцем. Там десь змагаються, одні падають і ранені сходять кровю,

а другі співають гімни перемоги на їх трупах... Нові ідеї, нові думки п'янять їх мізок, обіцяють лаври і кайдани, одного ведуть на бенкет, а другого кидають в прірву, а ми ночуємо під зорями і встаємо разом з сонцем... (назва) Жите як метелик: подув вітер і злавав крила.

Марія. О, так. Подув і злавав крила.

Андрій. А тому треба жити! Любити, захоплюватись! Правда, Галю?

Галля. Правда, правда!

Андрій. Не треба робити з життя якоїсь інквізиції. Хсчеш— візьми, — не хочеш — кинь. Треба жити повно! Треба любити радісно! Правда Галю!? Так — як ми з тобою... а не так як інші... Ех, та хіба вони знають—що таке любов! Любов—келих вина. Налий і пий його! А по їхньому любов якась страшна хороба, від якої вони ледве ходять, ледве дихають. Вони навіть не знають, що таке любов.

Любов—се бузовий кущ, на якому співає соловей!

Хочете—я розкажу Вам маленьку казочку.

Галля. Ах, як гарно горить! Покладіть дров!

Андрій. Ви не хочете слухати?!.. Ну, то слухайте: Був собі один лицар, молодий прекрасний. От і настав йому час любити! Але кого? Він хотів найти жону, яка його любила б так-же глибоко і палко, як він хотів любити. От і думає він: зроблю я такий вчинок, що здивує пів світу і та, яка завітчає його лаврами, та і стане його молодю. Він хотів, щоб його любили за славу, за відвагу, за той скарб, що був в його серці... От коли він так сидів засмучений і вигадував, що зробити, прийшла якась дівчина і положила вінок на його голову з простих польових квіток. Вона сказала йому: „Я нічого прекраснішого від того смутку не бачила. Візьми сей простий дарунок від мене. Інші принесуть тобі троянди—я принесла тобі прості квітки“. Глянув лицар,—божа краса! І уgliedів він таку глибоку любов в небесних очах, як само небо, але нічого не сказав їй, не подякував навіть. Пішла дівчина і трави схилялись від її зітхання. А лицар думає: ось вона мене і тепер уже кохає, і я її покохав! Але як вона покохає мене, коли довідається про мою славу?!

Галля. А я догадуюсь, що сталося потім... Вона і вдруге прийшла з такими квітами... Так?

Андрій. Ні, вона більше не прийшла до його і між тисячами, що вітали його лаврами, він її не уgliedів...

Галля. Чудесна казка! Ти сам вигдав? Кажі!

Андрій. Се однаково...

Галя. Але яка смутна казка!.. Правда, Маріє, смутна?

Марія. Смутна.

Давид. Ну, я розкажу вам веселійшу.

Був собі не лицар, а так, досить звичайна людина.—Ну, скажемо, поет, художник, або музика. От раз він пішов на баль, сів десь в кутку, як завжди один, самотний... Він сидів і слухав ту музику, що брєніла в його серці. І терпів муки, муки не сказаних слів, невтілених образів. І марив... Не сказати про що... Може про те, чого не скажеш ні словами, ні фарбами, ні згуками.

І враз він бачить надзвичайної вроди панночку. Вона оточена цілою юрбою закоханих. До ранку, як тїнь, він ходить за нею і нарешті їх очі стрівають ся. І усміхаєть ся йому панночка такою усмішкою, за яку можна віддати все: одно слово і на тобі душу і на тобі жите!

Скінчив ся баль, погасли огні і розійшли ся до дому. А поет стоїть в темній салі і заплющує очі від соняшної усмішки. І збудував він в своїй душі із сліз, із пісень палац, і самоцвіти заграли веселкою і відбили тїнь її усмішки. І бачить він одного вечора панночку з якимсь паном і усміхаєть ся панночка тією-ж усмішкою своєму знайомому. І в той же мент завалив ся палац, розсипали ся самоцвіти і погасли. Нічого не лишилось... Тільки дух його остав ся на руїнах, щоб вічно плакати над ними...

Галя. Уже—кінець?!.. І се сумна казка...

Марія. Ні не кінець! Я докажу. Дозвольте... Давиде?!..

Галя. Марія докаже! Се цікаво! Марія докаже!

Марія. І угледіла панночка, що її любив той, про кого вона не сміла навіть думати. І зрозуміла панночка, кого вона втратила і розшукала того майстра і схилила ся перед ним на колїна. І притулила його голову до свого серця. А в її серці брєніли тисячі струн, шуміла буря, плакав вітер, розцвітали квітки... Але встав поет і одійшов з погордою. І схопилась панночка за серце, але не могла його втримати, і стали струни жалібно рватись і порвались. Захолола кров, застигло серце, мертвою пішла панночка і жила мертвою ціле жите.

Галя. Ну, ну... А поет... Що-ж далі? Що далі?

Давид. Я докажу.

Галя. Як хороше! Казка буде без кінця. Як весело! Доказуйте!

Давид. Я забув ранійше сказати, що панночку покинув її пан і вона стала шукати забуття. І схотіла свої рани загоїти новою любовю, любовю поета.

Все вона віддала минулому. Не лишилось на ниві ні одної квітки; всі зірвала, всі однесла на могилу. І з душею повною холоду, і з душею повною відчаю вона прийшла до поета, щоб зогріти свою кров і душу. Нічого їй не сказав поет, і вона вернула ся ще більш самотна на труну з своїм минулим. О, то не в її серці рвали ся струни, а в серці поета. І сказав поет: „Між нами стоять високі гори, зелені ліси і не перейти мені через сі гори і не пройти мені через сі ліси, але кров мого серця скаже, як я тебе люблю“. І ударив він в своє серце і гаряча кров струменем бризнула із його. І пробив струмень високі гори і пройшов ліси і розлив ся рожевою затокою навкруги панночки. Почервоніло небо, роспекло ся сонце і не стало затоки. Золотою хмарою полетіла вона над землею, щоб нагадати їй, що єсть любов, що легше умерти, ніж віддати її частку комусь іншому.

Галля. Мені страшно!

Марія. Страшно! Погасла ватра! *(кричить)* Запаліть ватру! Андрію! Запаліть ватру!

Давид. На віщо? Любов ясна. Любов—як сонце! Вона розцвітає, як вогняна квітка, на темному небі душі і розкидає свої золоті пелюстки в найтемнійші безодні.

Любов ясна, як пісня небесних духів, яка чується тільки раз в життю.

Любов чиста, як вода сього фонтану...

Марія. Запаліть ватру!

Давид. Коли ранена любов задихається в серці, вона розриває його і сходить червоною кровю. Мовчазна живою, мертвою вона говорить сильніше від грому!

Марія. Запаліть ватру!

(Чується слабкий крик Давида).

(Всі з жахом схоплюють ся. Розгорається ватра. Схилившись на басейн, лежить Давид і в рожевому світлі ватри відбивається кривава вода басейну).

Завіса.

=====

В. ЛЕОНТОВИЧ.

Совість.

(Малюнок з життя).

В Окружному Суді невеликого повітового городу N відбувається суд. На лавці підсудних не молода вже і не гарна дівчина. Мало розуміє вона, що діється та що говорять довкола, знає тільки свою провину, свій гріх, що завів її сюди. Той гріх почуває вона наче щось живе, що існує само собою, має своє власне життя. Часом їй здається навіть, що його треба десь затаїти, якось сховати, щоб його не побачили сі чужі і ворожі їй люде, яких повно в суді. — Вони можуть і хочуть її загубити, та чомусь не роблять сього зразу, а поведуться на диво ввічливо, наче грають як кіт з мишою... Вони щось питають її, часом велють сісти, часом встати... Вона не може не слухати їх, хоч почуває, що все те роблять вони на біду їй. Вона не знає як від їх боронитися, але мусить оборонятися і думка її напружено борсається, шукаючи на те способів, а на виду задуб вираз нерозуміння і боязти.

В сеї дівчини була вже одна дитина,—хлопець, йому тепер п'ять год, а отсе кілька місяців вона породила ще одно і задавила його. Се було, се її гріх і сі пани кажуть, що вони знають про те і хочуть засудити її. Щось страшне, хто й знає що вони заподіють їй і вона мусить брехати, що сього не було, хоч часом, мов віхор, набіга такий настрій, що хотілося б з плачем крикнути на весь світ, що вона винна, що се її гріх! Тоді вона змагається з собою, здушує той настрій і таки каже:—ні не винна! Іншим разом її слухають, іншим разом велють мовчати і вона не розуміє через що так. Кликано свідків. Свідки, хоч свої люде, не покривали її, казали все, як було, як присягалися. Виявилось—вона жила в батька, має вже одну дитину, а то завагітніла і вдруге. Батькови важко годувати доччиного сина, не закон воно, та він не обиджав її, не відав... Заведено, часом лаяв, на те й батько і не було за що і хвалити. Невістка не гризла, вона в їй як ластівочка,—живуть у согласії. Невістка давно помічала за нею, та і не натякала, не казала і батькови, старий і не знав... Матері немає. Через дев'ять місяців злочинниця радила ся тільки сама з собою і дожидала, а як прийшов час, встала воночі з полу, пішла з хати у хижу і коли переогодом невістка зайшла до неї, знайшла коло матері дитину, та вже не живу.

Лікар, що оглядав дитину і породіллю казав—„дитину задущено руками,—затулено рукою ріт і носок і не дано дихати, на носу знак—здряпнуто. Особливих страждань у матері не було,—не могла вона зомліти і непритомною задавити дитину“.

Присяжні, здебільшого заможні селяне, а поміж ними три чи чотири інтелігентів чи напів-інтелігентів сиділи саме насупроти провинниці і весь час перед очима в її було її не виразне, а проте такі страшне обличчя.

Промовляв прокурор, молодий, довготелесий чоловік з зовсім не промітним і не значним обличчям. Промовляв не гарно і не довідне. Не цікавили його ні ся, ні яка будь інша судова справа, ані ті люде, на яких він силував ся накласти більшу кару. А про се він дбав, бо був певний, що йому для кар'єри корисно, щоб було більше суворіших присудів. Через те він не тільки ніколи не говорив, а не хотів й думати про те, що могло б виправдити або полегшити кару підсудним. Тільки ж і для кар'єри не в силі був він приневолити себе пристати пильніше до припорученого йому діла. І сим разом, поки відбувала ся справа не дуже прислухавсь він до неї, а думав про своє хатне та ще навяз і пригадувавсь чогось йому новий анекдот, який почув він вчора у клубі.

Тому промовляючи говорив якісь сухі не вартні слова, яким і сам не няз віри, ніби про всі такі злочини взагалі, а не про сей саме злочин і не про сю людину, що з болючим переляком прислухала ся до незрозумілих її слів того пана, що стояв до неї спиною і так ганьбив її, чомусь говорячи ніби до всіх людей, хто був у сій хаті, тільки не до неї...

Прокурор і сам почув мабуть млявість своєї промови і, шукаючи якогось ефекту, почав переказувати слова лікаря, додаючи подробиці з своєї уяви, як саме зчинила провинниця свій злочин. Як вона затулила дитині роток, здушила ніздрі і надушила трохи на шию...

Присяжним видко було як затіпало ся і стрепенуло ся обличчя злочинниці, як вкрили ся мlostю її очі, губи розтулилися. Здавало ся ось вона заголосить з отчаю і покаєть ся за свій гріх. Та сей рух на її виду затіпав ся і заляк, мов конаючи, придушений напруженням божевільно зляканої волі. Чомусь здавало ся, що так само мабуть затіпала ся і витягла ся під її рукою задущена нею дитина.

За прокурором промовляв адвокат, товстий, низенький чоловік з запухлим видом, проворним язиком і заспаною душею, але

з претензією на психологію і красномовство. Адвокат був по наряду суда, себ то без гонорару, і тому теж не цікавився ні справою, ні підсудною. Він як і прокурор не знав справи і вишукуючи щоб сказати глибоке і розумне, казав те, чому не навів ні ані сам, ані присяжні. В додачу він образився на председателя суда, що зробив йому якусь увагу і замовк, не скінчивши промови, а демонстративно розсівся недбало на своїм ослонці, підкреслюючи тим своє обурення на образі.

Коли на останці спитали підсудну, чи не має вона сказати щось в оборону себе, вона заерзалася, видно хотіла щось говорити і тільки безнадійно заметушилася.

— Ні не винна!—змогла вона одно вимовити з якоюсь силовою упертістю.

Зайшла черга резюме председателя суда.

За кілька днів, поки відбувалася сесія, голова суда справив на присяжних сильне враження і вони звикли прислухатися до його погляду та коритися його впливові. Ні прокурор ні адвокат не вміли нахилити їх до своїх думок. Тільки сам председатель знав кожного обвинуваченого, знав і брав близько до серця кожну справу, розумів і закон і людське серце, вгадував практичним розумом помилки слідчих і безсторонно виправляв кожну справу на ясну путь, відбуваючи і за прокурора і за адвокатів.

Та сим разом председатель суда не міг бути таким безстороннім. Старий мораліст, він ненавидів те, що вважав распустою, обурювався на зникло легке відношення присяжних до дїтовбивства і бувши певним, що сі злочинства треба суворо карати, нахилився і присяжних до карного присуду.

Він підкреслював неморальність та безжальність злочинниць, нагадував що злочин знято проти немовляти, безсилою оборонятися, до якого від кожного, а надто від матері, треба вимагати особливих жалощів і милости. Знов, казав він, в сій справі не було нічого, щоб полехшувало провини підсудної, ні особливого сорому, ні страху, ні страждань, ні мести і через те вимагав кару, бо, казав він, коли не карати такі злочини, вони розповсюдяться ще більше. Для багатьох посидіти на лавці підсудних не яке страховище, як що вони сливе певні, що присяжні їх виправдять. В кожному разі ся неприємність не перемаже нахилу до распусты, яка тепер розростається скрізь.

Дарма, що сим разом председатель не був так безсторонній, як завжди, все ж його переконанність, а може і його авторитет знов впливали на присяжних. В додачу і справа була цілком видна. Як

не хотіло ся їм, ніхто з їх не міг ні сумнівати ся в самому злочині, ані знайти щось, що виправдувало б провинницю. З неохотою, наче з примусу корили ся вони думці, що в сій справі не може бути иншого присуду, як той, який радив председатель... Ся думка здавала ся їм якоюсь гострою, холодною і... чужою і вони раднійші були б визволити ся від неї, а проте корили ся таки їй ще, поки були тут у залі суду.

Та з по за усіх тих, здавало ся, так непорушних доказів в кожного з присяжних вже й тут прокидала ся инша більше чи менше виразна думка, а скорійше не думка, а якесь соромливе почуття. Кожен з сих дванадцяти дорослих або вполовині вже старих чоловіків скорійше відчував, ніж думав, але відчував гостро, що сам він, яко чоловік, міг, а може коли і став ся причиною такого лиха для якоїсь жінки, тільки ніколи не могло се лихо статись з ним, ніколи він не міг його перебути, то й не знає, що зчинив би він сам у такій пригоді і чи мав би силу стримати ся від злочину?.. Чи-ж має він право судити в такій справі...

З тим настроєм почувало ся важко, він муляв, і присяжні, самі того не помічаючи, перейшли кілька кроків до своєї хати, зтишуючи ходу, як се буває, коли люде йдуть на немилу роботу, хоч се ані визволить їх від неї, ані відсуне неприємну хвилю. З кожним кроком се почуття свого неправа,—почуття сумління набірало сили і наче йшло назирці за присяжними, як щось живе, і мов стало невидиме серед їх, ледве зачинили ся за ними двері їхньої хати.

Під впливом його ніхто не квапивсь до діла, розійшли ся по кутках, мов обминали великого столу посеред хати, біля якого завжди відбували свої наради. Ті, хто кутив, з особливою охотою запалювали цигарки, шукаючи приводу ще протягти час.

До столу сів тільки старшина, старий генерал в одставці.

Він невпевнено поглядав на товаришів, але, чуючи свій обов'язок старшинувати, запитав знехотя і не звертаючись ні до кого особисто.

— Ну щож, як?

Нікому не хотіло ся відповідати, всі дожидали ся, чи не відповість инший, і усі мовчали. Де хто пильнійше потяг цигарку, де хто звернув ся до сусіди, вдаючи, що зацікавлений розмовою.

Старшина не зразу спитав вдруге. Сам не помічаючи, він підвівсь і знов сів на своєму ослоні, так ніби уся неприємність, яку почував в ту хвилю, залежала тільки від того, що сидів неvigідно, але по хвилі звернув ся тепер вже просто до одного з присяжних, який єдиний між ними був з університетською освітою.

— Ну, як ваша думка?

Низько похилившись і втупивши очі в землю той відповів очевидячки з неохотою, тай не скінчив своєї думки.

— Ну що-ж, хвалити-ж нема за що, тай немає нічого, щоб виправдувало...—і замовк.

І в ту ж хвилю мов зовсім випадково і не до всіх, а тільки до свого сусіди, але так що почули всі, обізвав ся у дальшому кутку один селянин.

— А там-же ото п'ятилітнє ще зостанеть ся і хто й зна на кого?...

Се було запитання, але у йому чула ся відповідь...

Змовкли знов.

По хвилі обізвавсь невеличкий, літній вже, в сивих кучерях, колись знати дуже вродливий дід.

— Та чи можна-ж знати? Може воно і само задавило ся те дитинча?...

Справа була зовсім видна і дідів сусіда мимоволі посумнівав ся.

— Та же лікар казав, що ні...

Слово вихопило ся, та ще не скінчивши його чоловік той почув досаду на себе і захватавшись додав наперекір собі:

— Але справді, чи-ж не помилюють ся і лікарі? Ще й як! Хіба можна на їх покладати ся.

Се всіх зацікавило, усі звернули ся в той бік, кільки чоловік забалакали враз, мов кожен хапав ся з своїм.

Згадували все лікарські помилки. Кожен наводив свій приклад... Лікарям достало ся, так ніби всім вони віли ся, але власне до їх було байдуже, запитували ся, чи не доведуть собі тим, що підсудна невинна; лікарі трапили ся по дорозі.

— Овва! Ще й як! Ось у мене...

— Тай які в його ті прикмети, що по їх він признає, ви-ж чули?

— То прикмети такі, може вони і те показують, що він каже, а може і не те. Господь його знає?..

Але скільки не гомоніли, почували свою нещирість. В глибині розуміли, що сим разом лікар не помиляєть ся, і бачили, що говорять не те, що думав сам собі кожен і чого не важить ся сказати в голос.

Тягли ще розмову та почали знеохочувати ся і примовкати...

Аж ось обізвав ся молодий з спокійним і розважним облич-

чем селянин, що досі не встрявав до розмови, а лише прислухався уважно до всього.

— Ні ще й не те. Ось нам казали, що як милувати за такі діла дівчат, так вони всі побалують ся і буде велика распуста. Так се не так, хіба-ж їм, тим дівчатам, мало є чого в таких ділах боятися ще й страшнішого як той суд?.. Так природа-ж! Наспінє такий мент, то й помилить ся...

І разом, зачувши сі слова, схопив ся на рівні ноги з канапи, де сидів, нервово смикаючи свою чорну як вугіль бороду, дуже високий, з нервовим обличчєм, сильно чорнявий і сильно врослий бородою чоловік років сорока.

Наче злякавшись, що через те, що не кажуть правди, зчинить ся зараз щось недобре, наче розсердившись і на себе і на товариство за те, що боятися сказати ту правду і разом наче зрадивши, що ось хоч нарешті почув хоч одно блище до діла слово, він одним кроком сягнув з свого кутка, мов стрибнув, до столу і загомонів швидко та палко.

— Та що там казати? Треба казати правду. Одно слово, як мовляв Господь наш Ісус Христос, хто сам не грішний, перший кинь в неї камінь... Воно і не гаразд та не нам судить, хай сама кається! Буде їй того каяття і без нашого суду! Буде! Я так думаю оправдать!

Наче якась весела хвиля перейшла по людях, наче всім полекшало, коли почули, що можуть не крити ся і сказати те, що хотіли та боялися сказати.

І враз обізвало ся кілька голосів.

— Так що-ж, господа, оправдать!

— Питайте вже!—звернувся хтось до старшини.

Але той не встиг вимовить ще своє запитання, враз почуло ся відусіль одинадцять разів: „оправдать“!

З веселою і ласкавою та разом трохи торопленною ухмілкою, збитий з пантелику несподіваністю, старшина не зразу вгадав, як годить ся йому до сього ставити ся та як повести ся. Все муляло його, чи не встид буде поважним людям—присяжним появити своє співчуття распусті та злочину, хоч разом і сам він дуже бояв ся карного присуду. Через те ввесь час морочив він собі голову безнадійною думкою, як би зробити так, щоб кара була, тільки сама маленька, хоч знав, що і найменша, призначена для таких злочинів законом кара, буде таки тяжка.

Тепер, почувши присуд присяжних, він і зрадів і злякав ся

відразу і радісним та і зторопілим голосом і радісними та і зторопілими словами появив свій хисткий настрій.

— Так усі оправдять?.. Се і добре... але як же-ж так?

— А ви-ж як?—спитав його хтось.

— Та я і ні, так щож я сам...—наче радіючи, що його погляд не має сили, одповів старшина.—Воно і добре, та признаюся я, ніяково мені, як я такий присуд читатиму?

— От бо тоже ви,—шуткуючи заспокоювали його,—не своє-ж читатимете, а наше, а ми усі позад вас стоятимем! Що там вже, пишть швидше „невинна“!

І присяжні похвачувалися з своїх місць, мов поспішаючи виголосити свій присуд, а один кинувся до дзвінка, щоб швидше викликати судового пристава.

Старшина ледве встиг записати присуд, так поспішалися і непомітним впливом примушували і його поспішатися присяжні. Коли він вичитав той присуд, серед публіки, що зібралася в залі суду, почувся радісний рух, навіть на стриманному обличчю председателя суду, який обстоював за карним присудом, перебіг лагідний та даруючий промінь.

Люде раділи чи тому, що інші люде дарували найбільше непоборимий гріх людський, чи тому, що совість перемогла закон і чоловіки не зважилися засудити жінку за гріх, в якому самі не могли провинити та може тільки через ласку природи. Не зраділа тільки виправдана... Напруженне, з яким вона оборонялася, поки відбувався суд, враз згасло. Як темна важка хмара насунув смуток... і пригадалося страчене немовлятко так виразно...

Перед очима в неї закублилися тумани. Серед їх уявлялося їй щось маленьке, бліде, мабуть не живе... Вона глянула неприємно, напнула низько платок так, що він звисав аж на очі, і похилившись пішла з хати.



ПЕТРО СТАХ.

Еспанка.

Чорний блиск жарких очей,
 Пітьма кучерів-гадюк...
 Ох, не спатиму ночей,
 Не спиню солодких мук!

Мармур плеч, лілеї рук,
 Лебединий шиї згин—
 То—один чарівний згук,
 То—гучний акорд один!..

Як закрутить буревій—
 Дикий танець кастанет,
 То зарік зламає свій
 І святий анахорет.

Гнеть ся-веть ся дивний стан,
 Як в міжгір'ях Гібралтар,
 Ледві дихає шантан
 Під гіпнозом рухів-чар.

Захват, спека, блиск, екстаз!..
 В тілі холод, в тілі приск...
 Рух останній—стала враз,
 Занімів в нестямі тиск.

Вибух оплесків і гук,
 Дощ барвистий із цвітів,
 Брязкіт шкла, шалений стук.
 „Ще раз! Ще раз!“—ремство, гнів...

—
 Реве шантан. Спокійною ходою
 На виклики виходить чарівниця,
 Погордлива, прекрасна, мов цариця:
 В привітний усміх свій, в легкий уклін
 Вкладає стриманий проклін,
 За вдячність прийнятий юрбою.
 І крила радощів ясних підтато
 В душі моїй... І з острахом гнітючим
 Знахожу тайну в погляді блискучім:
 Величній дар корити всіх собі
 Нести на послуги юрбі—
 Кому сих мук не забагато?!..

О р г і я.

Ми в царстві забутя... Сліпучими огнями
 Всю ніч палатиме веселий бал!..
 Задушливий туман повисне над столами,
 Й заплаче за дверми старенькая Мораль.

Нехай квилить, своє в прокльонах топить горе,
 Загиблим душам хай вичитує про гріх,—
 Нас жде вино, як кров, як золото прозоре,
 І довгий ряд знадних, хвилюючих утіх.

Сіяючи навбруг своєю наготою,
 Гірлянда з чарівниць звиваєть ся в танку,
 І пияная жага, обнявши ся з красою,
 Хвилює кров, несе нам радість гомінку.

Похмурий глузд туманом забутя похмільним
 Солодка знемога міцно огорта.
 Палають погляди жаданнем божевільним,
 І поцілунків ждуть присмаглії уста.

А за стіною десь оркестр напів-заснулий
 Ридає ще, немов далекий моря шум,
 Мов реквієм душі забутий, проминулий.
 Залитий хвилями нових, веселих дум.

— „А ти, красо... чому, як квітонька, привяла,
 Коли навкруг пишає все, мов райський сад,
 І ніч палка чарує безліччу принад?..
 Що бачу я?—сльоза на білі груди впала?..

Схились сюди! Ось глянь: шаліють од нестями
 Усі, хто вміє пийти із келиху життя...
 Навіщо-ж сум?.. Що краще є од забуття?
 Й куди думки летять твої звідсіль?..“

— До мамі...

Падуча зірка.

Віє сном ласкава нічка,
 Сном жаданого спокою...
 Плеще річка...
 Ген блискучою стягою
 Підто мною

ЛНВістник 1913, кн. VII—VIII.

2

Хтось на хвилях, чи на дні,
Засвітив свої огні.

Мій погас... зануда сіра
Точить серце хробаками,
А зневіра
Душу виїла думками—
Ворогами.
І лишилось од жити
Сну бажання й забуття.

Ах! Заснуть в захистнім місці,
В прозорних, хистких глибинах,
Мов в колиці!..
Буду-ж вільним у хотіннях!—
В баговіннях,
У обіймах тихих хвиль,
Я присплю скорботу й біль...

Вибухи сміху блискучого,
Гамір, музика і рух—
Відгомін міста гнітючого
В прірву стрімку неминучого
Пхає знеможений дух.
Мукою, жахом, отрутою
Віє із півми низин...
Хто-ж тую думоньку, скутую
Роспачем, злобою лютою,
Втішить манною одмін?!

Тільки хто дужий мерзотою—
Звір або влєсливий плаз —
Серце не крає скорботою:
Душу поганить брідотою
Й щастем пишає що-раз.
Де-ж він—той щастя загального
Віщий натхнений співець?
Де він життя ідеального *
В бруді ладу соціального
Впевнений гордий творець?..

Будьмо, як зорі падучії
В колі шляхів світових:
Стративши сили горючії,
Згасимо рештки блискучії
В півмі просториц німих;
Віє сном ласкава нічка,
Надять-кличуть темні хвилі...
Плеще річка...
Крила смерти мають білі—
Любі, милі...
Мить—повітре... Стогне міст...
Ген упав зівалий лист..

Шлюб.

Зелений яр з березами на схилі,
Такими чистими, що хочеться ридать,
З струмком на дні, де буркотливі хвилі
Не знають сну і вічно гомонять,—

Люблю його, своє захисте незрадливе!
І в час пудьги, як серце тисне жаль,
Лишаю оддалік я місто гомонливе
Й несу туди приспять свою печаль.

Зелений яр сьогодні незвичайний;
Хисткий туман колишеть ся на дні,
Ховаючи обряд незнаний, тайний
І постаті поіуро-мовчазні...

— „Спіши,—я чую,—схід вже паленіє,
Мов білий птах, тріпочеть ся туман,
Вона-ж стоїть, чеканням-серце ние,
І смертвая жага хвилює стан“!..

То чорний стовб, піднісшись із туману,
У небо кидає свій крик німий,
Щоб поспішав вести свою обрану
До шлюбу стать недбалий молодий.

І поклик той був певний, недаремний:
Як тінь минулого, як смертний жах,
У парі став прекрасний гість надземний—
Блідий юнак із усміхом в устах.

Скінчив ся шлюб під гімн страшний мовчання.
Здрігнув ся кат, тремтів од жаху . . .
Цікавий крук в горі, серед сіяння,
Блиснув крилом, мов чорний смолоскіп.

Заворушились постаті в кашкетах,—
В душі отрутим гадом вивсь проклін...
Проміннем сонечко сміялось на багнетах,
І ранковий із міста линує дзвін...

Зелений яр... Роспачливо на схилі
Розлукою з подружжєм молодим
Ридають ще світилки ніжно-білі—
У тім яру за містом гомінким...

Поправка.

У віршах Петра Стаха, на стор. 519, після— „Хай брєнять віснї кохання“,
пропущено помилково отсїх два рядки:

В гущинї.
Розітнєть ся крик благання,

ОЛ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

З життя українського гуртка в Петербурзі 1858—1861 рр.

Сповідуючи одного з своїх знайомих про життя петербурських Українців, Куліш писав між иншим: „Петербургскій кружокъ работающихъ земляковъ вашихъ, къ которому принадлежу и я, постоянно занимается исторією Украины во время своихъ вечернихъ сходокъ“.

Сей лист Куліша нагадує нам про життя петербурського українського гуртка кінця п'ятидесятих років. Шевченко, повернувши ся з заслання, жив тоді в Петербурзі. Костомаров і Куліш знайомили ся з петербурськими науковими збірками, розшукуючи там джерела до української історії. Коло сих трьох гуртували ся інші петербурські Українці. Зміна обставин суспільного життя малювала тоді в уяві української інтелігенції дуже привабливі перспективи. Здавало ся можливим досягнути все те, про що мріяли ранійше, і досягнути дуже швидко.

Петербургський гурток мав постійні зносини з Україною і через те знав про настрій українського суспільства. З другого боку тут в Петербурзі були завязані зносини з російською поступовою інтелігенцією і було відомо про заміри і плани просвітньої діяльності. Петербурські Українці на своїх збірках обговорювали події сьогочасного життя, розбирали чутки про заміри уряду і укладали плани культурної роботи.

Багато говорило ся на сих збірках гуртка і про минулу долю українського народу.

З членів петербурського гуртка найбільш працював над історичними темами Костомаров. Дуже цікавив ся історичними питаннями і Куліш, але він тоді мав завдяки своїй широкій натурі багато різних справ, замірів і планів, і через те не міг вповні віддати ся постійній систематичній роботі над питаннями української історії. Часом він знаходив між иншими справами вільну хвилину, нашвидко писав історичний начерк, приготовлював до друку знайдений ним пам'ятник старших часів і видавав його з своїми поясненнями і примітками. Далі поки що Куліш не йшов, не було ще бажання відсунути на якийсь час всі ріжноманітні початі праці, щоб вповні віддати ся без вагань і перешкод одній науковій праці.

Якраз так зробив Костомаров. Коли дозволено було йому покинути Саратов, він переселив ся до Петербурга. Головним заміром Костомарова було обробити науково велику епоху Хмельниччини на підставі відомих в науковім колі і нових невідомих досі джерел. З початку він обмежував ся одпою сією епохою, але потім зауважив, що потрібно від-

шукати коріння великого руху в попередніх століттях. Справедливо вважаючи, що Хмельниччина не є діло лише одного Богдана, але цілого народу, Костомаров розглядав тепер умови життя українського народу перед Хмельниччиною, щоб знайти тут причини великого народного руху. Се була нова стадія тих наукових студій, які з таким успіхом почав Костомаров в Харкові, продовжував в Києві і мусів на якийсь час мимоволі перервати — в заслання в Саратові.

Переїхавши до Петербургу, Костомаров з великим захопленням займався своїми науковими працями. Як раз се, неможливість працювати над початими науковими творами, найбільш турбовало його в Саратові. Загальні умови життя були, розуміється, не легкі. Приходилося не раз почувати свою залежність в важкій формі, страждати від самотності, серед чужих людей, терпіти часом злидні, але найбільш важко було відректися від наукових занять, від того, що заповняло раніше життя і було найголовнішою метою. Чим допомагали знайомі та приятелі, книжками і рукописами, сього було за мало для закінчення великої швидко задуманої праці. Приходилося жити надіями, що потім з зміною обставин пощастить попрацювати в ліпших умовах, знайти нові недруковані і невідомі джерела і використати їх для своєї улюбленої праці.

І тепер, коли здійснилися всі надії, коли знов стало можливо робити до-схочу, не обмежуючи себе тим вузьким запасом книжок і рукописів, яким можна було розпоряджатися в Саратові, Костомаров з молодечим запалом занявся архівними студіями в публичній бібліотеці. Надії вченого вповні здійснилися: в П. Бібліотеці знайшлося багато цікавих старих видань і рукописів, з яких можна було черпати цінні відомості для задуманих праць з історії козаччини.

Увесь вільний час проводив Костомаров в бібліотеці. Щоб менш втрачати часу на перехід, Костомаров оселився коло самої бібліотеки. В ті години, коли бібліотека була відчинена, Костомарова завжди можна було побачити за його звичайним столом з старими книжками і рукописами. Се знали приятелі і коли треба було негайно в якійсь справі побачити Костомарова, йшли до нього до бібліотеки і знаходили його тут в улюбленім осередку за книжками і рукописами, від яких вчений з великою нехітю відривався на кілька хвилин. Кожний день в ті-ж самі години вертався Костомаров до своїх джерел і кожний день приносив щось нове і цікаве для освітлення минулих часів і пояснення звязку подій. День за днем проходили в невтомній архівній праці, в надії великих здобутків і цінних відкриттів. Костомарова охоплювало зворушення. Раз якось в таку хвилину він, забуваючи про приписи бібліотеки, почав в голос читати знайдений рукопис і здивовані консерватори прибігли заспокоювати зхвилюваного вченого.

В українськiм гуртку дуже цікавили ся ходом архiвних занятi Костомарова. Кулiш, який пiзнiйше ворогував з Костомаровим i ганьбив його науковi твори, тодi вповнi щиро признавав науковий авторитет Костомарова i пiдносиб велику вагу його архiвних знаходок. З такою-ж великою пошаною вiдносили ся до Костомарова i иншi члени гуртка. Шевченко, наприклад, цікавився iсторичними темами i охоче здiймав розмову з Костомаровим про подiї минулих часiв. Найчастiйше розпитував Шевченко про часи Гетьманщини, до якої вiн ставив ся тепер цiлком инакше, нiж в давнi романтичнi роки захоплення славою козаччини. Костомаров охоче розповiдав про свої знахiдки. У нього була здiбнiсть мальовничо оповiдати про старi часи, здiбнiсть, якою вiн чарував i величезну аудиторiю Петербурського унiверситету i невеличкий гурток знайомих. Вiн сам захоплював ся стариною та вмiв i иншим передати се захоплення. Перед слухачами вiдживало минуле, його подiї i його дiєвi особи. Завдяки живiй уявi Костомарова все се давно минуле й позабуте наче здобувало нове житє i вiдживало в яскравих фарбах. Ликонiчнi уривки старих лiтописiв, сухi вирази офiцiальних актiв, утертi вислови приватних листiв все се знову набувало житє i фарби, коли Костомаров вiдчитував їх з захопленням в гуртку приятелiв, розповiдаючи про новi джерела для розроблення української iсторiї.

Присутнi вповнi розумiли се захоплення. Йдучи крок за кроком в малорозробленiй гушавинi архiвних матерiялiв, дослiдник знаходив дуже цiннi джерела, до яких ще недотикала ся рука українського вченого. Припадково знайдений приватний лист або документ освiтлював мало вiдомi подiї нашої старовини, кидав промiнь на неяснi постатi дiячiв давнього часу.

Важно було не тiльки збiльшити наші вiдомостi про старi часи, не тiльки вияснити загальний хiд нашої iсторiї, але при тiм внести новий вiдмiнний погляд на минуле житє українського народу. Треба було не тiльки доповнити новими вiдомостями i виправити помилки творiв Бантиша-Каменського i Марковича, але зазначити головнi моменти еволюцiї українського житя з иншого нового погляду. Молода українська iнтелiгенцiя вже не могла задовольнити ся старими поглядами на українську iсторiю. Сама вихована в демократичних поглядах, вона вимагала вiд українських вчених перенятя схеми української iсторiї i перевiрення прийнятих оцiнок окремих подiї i окремих дiячiв української старовини. Давнє романтичне захоплення козаччиною, яке вiдбило ся, наприклад, в iсторичних поезiях Шевченка, вже щезло i натомiсть мало прийти спокiйне тверезе розслiдування минулого. Нарiд мав зайняти перше мiсце, як активний дiяч iсторiї i його доля мала стати головною темою наукового розроблення української iсторiї.

Таких як раз поглядів тримав ся Костомарів в своїй науковій діяльності. Поділяв їх в ті роки і Куліш, який пізнійше, як відомо, зовсім відмінно оцінював головні чинники української історії і через те розійшов ся в поглядах з Костомаровим. Така нова демократична оцінка української історії неминуче повинна була змінити традиційні погляди на деякі моменти української історії і на деяких її дієвих осіб. „Мы имѣемъ—писав Куліш—теперь въ рукахъ драгоцѣнныя рукописи отъ 1660 до XVIII в., которыя разубѣждаютъ насъ въ многомъ и придаютъ исторіи Украины современно новый интересъ“. В иньшій листі читаємо: „Въ синодальномъ архивѣ также открыты нами заброшенныя бумаги относящіяся къ униі: мы еще только понихали ихъ, но уже знаемъ, что свидѣтельство Ерлича о неистовствахъ Петра Могилы подтверждається“. Се той бік діяльності визначного українського діяча, який на-давав багато клопоту пізніjším біографам ієрарха. Традиційна оцінка діяча давніх часів була захитана новознайденими джерелами. На тлі реальних обставин, в плутанині ріжних впливів—яснійше освітлена по-стать, вона стає більш зрозумілою і реальною, хоч і менш симпатичною.

І не одному тільки П. Могилі прийшло ся постраждати при такій переоцінці. Новоздобуті факти кидали нове світло на нашу старовину, багато дечого змінюючи в традиційних поглядах. Через те Куліш зауважив з своїм звичайним гіперболізмом: „Исторіи (украинской) до сихъ поръ не было!“ Бачучи, що офіційальні акти часто поправляють свідомства старих українських літописців і хронічок, Куліш став надавати величезне значінне актовому матеріялу. „Мы (себто Куліш з Костомаровим) теперь заняты превосходнымъ трудомъ: у меня печатаются акты Московскаго Архива Ин. Дѣлъ... вотъ гдѣ наша исторія, вотъ она гдѣ! да еще въ рукописяхъ Публичной Библиотеки, которыя я переписываю для себя, да въ центральномъ архивѣ, надъ которымъ трудится неоцѣненный Нванишевъ“.

Під впливом нових джерел і нових матеріялів у Куліша складають ся нові погляди на старі українські події. Він згадує свою давню „Україну“, де переповідав українську історію на підставі „Исторіи Русовъ“ мовою і виразами українських дум, незабутній пам'ятник історичного світогляду тридцятих років: далеко він відійшов від тих давніх поглядів і тепер почував неминучу потребу глибших студій про давні суспільні відносини. „Изображая старый русско-польскій міръ во всей его законности мы имѣемъ возможность взглядѣться въ составные его элементы *sine iga*, а когда откроемъ въ землѣ старый фундаментъ, тогда уже легче будетъ возводить разрушенное козаками зданіе прошедшаго каково бы оно ни было“. Про сю еволюцію в поглядах Куліш

охоче згадував і в листах і в розмовах, підкреслюючи потребу систематичної праці над джерелами.

Чим далі посувала ся робота над виясненнем кількості українського матеріяла московських і петербурських архівних збірок, тим більш виясняла ся потреба спільної праці коло сих джерел. Нового нерозробленого архівного матеріяла було багато: Костомаров оден час гадав залишити всі свої роботи, навіть залишити професорську діяльність, щоб вповні віддатись праці над нерозробленим ще архівним матеріялом. Приходилось міркувати, як би прилучити нових робітників до цієї великої корисної праці. Сама собою виникла думка про потребу постійного обміну гадок, про постійні зносини між тими, хто займає ся науковим розробленням питань української історії. Костомаров ще з Саратова писав М. Білозерському, який збирав пам'ятки давнього українського письменства, що хотів би вести з ним систематичне листування про джерела української історії і наукове їх розроблення. Куліш охоче писав своїм знайомим про свої наукові знаходки. Сповіщав він про се регулярно Юзефовича, який працював в Київській Археографічній Комісії і улекшував йому знайомість з науковими збірками комісії. Куліш розпитував Юзефовича про наукову діяльність комісії, прохав пояснень по деяким науковим питанням і з свого боку оповідав про свої наукові пляни і знаходки. Такими ж звістками понаї були листи Куліша до Бодяньського, який дуже цікавив ся усяким новим кроком української історіографії і розпитував Куліша про його наукові роботи. Про кожний новознайдений цікавий документ писав Куліш докладно своїм знайомим, підкреслюючи наукове його значіння і подаючи найбільш важні уступи. Так сама собою виникла гадка про спілку українських вчених, про українське наукове товариство, але перевести її в життя поки що не було можливости.

Була певна різниця в відношенню до історичних джерел у Костомарова і Куліша. Перший мріяв науково обробити історію України в циклі історичних монографій. Куліш дивив ся на рідну старовину не тільки очима дослідника. Почавши свою літературну діяльність з „історичного“ епосу „Україна“ і історичної повісти „Чернишенко“, Куліш і думав скористати з нових своїх глибших відомостей про старину і написати цикл великих повістей з української історії. Так повстав роман „Чорна рада“, але заміри Куліша були далеко ширші. „Наша старина польско-украинская представитъ матеріали для историческаго романа никакъ не блѣднѣе тѣхъ, какими пользовался Вальтеръ-Скоттъ“. Куліш багато читав для цієї цілі і визначав побутові деталі, щоб ужити їх в описах обставин життя старих часів. Діячі минулої доби здають ся йому дуже близькими і він не раз рівняє певних осіб—своїх сучасин-

ків з давніми історичними постатями. „Пускай и въ наше время существуют Вишневецкіе и Кисели, если жизнь нуждается въ ихъ противодѣйствіи, какъ въ отрицательномъ стимулѣ, я же и мнѣ подобныя будемъ идти своєю дорогою, а сила вещей поможетъ кому слѣдуетъ“. І Кисіль і Вишневецький мали бути героями задуманої серії історичних повістей Куліша: письменник надавав величезне значіння науковому вивченню українсько-польських відносин і через те його дуже цікавило з'ясування історичної діяльності цих двох визначних фігур, репрезентантів українського панства XVII в. зрілого під польськими впливами. Куліш думав, що вже настала можливість вповні науково *sine ira et studio* простежити історію великої польсько-української боротьби і вивчити, хто був в тім винуватий. І він хотів, обробивши науково сю цінну і важку тему, потім відживити ту давню епоху в живих яскравих постатях історичного роману...

Так працювали Куліш і Костомаров в архівах і бібліотеках, вкупі, але з різними плянами. Ріжні ж були і здобутки їх праці. Костомаров дав цикл історичних монографій з історії України. Повістярські заміри Куліша неповні здійснили ся: з задуманого циклю повістей лишила ся одна лише „Чорна Рада“. Наукові роботи Куліша затигнули ся, пережили важкий крізіс його наукового світогляда і дали нарешті „Історію возсоединенія Руси“ (1874), але провідні гадки, висловлені в сім творі цілком відмінні від тих, які раніше висловлював Куліш в своїх листах і в своїх приватних розмовах з Шевченком і Костомаровим, під час свого петербурського побуту.



Заходе сонце.

Праворуч—сонце і пожежі:
Палають гір високих вежі,
Палають хвилі вогняні
І хмари в димі і огні.

Ліворуч місяць лє промінне
І на воді горить камінне,
Ліворуч місяць іскри лє,
Мов в небі золото куге.

Ліворуч—сиза казка ночі,
Чієсь ласкаві, ніжні очі,
Чієсь зітхання, шелест, шум,
І тихий стогін, тихий сум.

Ліворуч місяць стеле стежку,
Плете із золота мережку,
Мов зараз буде в млі ясній
Цариця ночі йти по ній.

Погасли хвилі, гори, хмари,
І над землею вють ся чари,
І над землею вють ся сні...
—Забудь ся, серце, і засни...

Ти не прийшла.

Ти не прийшла в вечірній час...
Без тебе день вмірав сьогодні,
Без тебе захід смутно гас,
І сонце падало в безодні.
Ти не прийшла в вечірній час...

Тебе, здавалось, ждало море,
І все не гасли скелі гір
І все дивили ся в простори...
І довго їх останній зір
Шукав тебе і гас на морі.

Ти не прийшла в вечірній час...
Самотно сонце попрощалось
І сумно, сумно вечір згас...
Когось мов серце не дождалось,
Хтось не прийшов в вечірній час.

Італія.



СИДОНІЯ ГНІДИЙ.

А н н и ч к а.

Петриха ходила поперед хати та скликала кури.

— Агій, десь поховали ся, тай до чорта десь дівчина пішла, що й нема кому допомгти зловити.—Нараз побачила двох білих когутиків, зачала їх кликати, але вони якось недовірчиво злітали ся до зерна. Коли вже дзьобали, Петриха розмахнула ся, щоб їх ймити, але когутики з криком втекли в поблиську кропиву. Стара бігала за ними, але як вже добре умотикала ся, вийшла до воріт, сіла на перелаз. Поклала руку над чоло і дивила ся на толоку. Побачила там дівчата, що бігали. Зачала, кілька могла, кликати.

— Анничко, Анничко!

— Чого?

— А йди но ста!

— Зараз, зараз!

Не борзо прибїгла круглолиця, синьоока, з русявим волосем дівчина.

— На що вам мене?

— Ану, може бись вже всіла ся дома, ади, треба ловить когутики, та прилагоджувати ся, ти знаєш, у вечер твої заручини.

По довгій біганині удало ся обом половити когутики.

Петриха була майже найбогатшою у селі. Вона твердо вірила в усякі забобони, чари й ворожбиства. Лишила ся удовицею з своєю одинокою дочкою, газдувала сама, лишень був у неї малий наймит. Одного разу Петриха щось занемогла, а як лише видужала, пішла на сусідне село до ворожки. Між иньшим сказала ворожка, що її донці судило ся ходять під капелюхом. Від того разу була собі стара голову, як би то Анничку віддати за пана. Хоч Анничці лише шістьнайцятий минав, то вже з цілого села, ба навіть з сторони приходили старости. Були то сини добірних, чесних газдів, але стара всім відказувала, бо конче хотїла для своєї Аннички пана. Також дівчині вговорювала, що її нема пари в селі, та що Анничку жде щастє, ще буде панувати. Скоро рознесла ся всюди вістка, що Петриха хоче свою Анничку віддати за пана. І почали виринати пани та сватати в Петрихи. От прийшов з третього села якийсь шляхтут, що не мав нічого, крім тої лянки на собі та годинника на довгім, грубім мідянім ланцуху. Він старій набрехав, що він з панського, великого роду, що має великий маєток і посватав Анничку. У вечері мали відбути ся заручини.

— Анничко, ану, скидай з себе се дранте та вбери ся по панськи, в ті річи, що я купила, бо зараз прийде Юган з своєю родиною, а ти знаєш, що вони всі пани. Живо, аби тебе так не застали.

Анничка пішла до другої хати, а Петриха порала ся коло вечері. Анничка поглянула в дзеркало, що стояло між святими образами. Дзеркало відбило її кругле, рум'яне личко, її ясні сині очі, червоні коралі та густо вишиту хлоп'янку. Гарно виглядала вона у сім уборі. З жалем почала скидати одне за одним з себе і переодягала ся в перкальову, погану, прикрої краски сукенку. Нескладно лежало те все на ній, а вона якось незручно обертала ся в своїм новім строю. Поглянула знов в дзеркало, та яке розчарованне: замість гарної Аннички, була там якась жидівська наймичка. Її стало жаль, вона хотіла се скинути з себе та вбратиназад свої річи, але нараз розніс ся гуркіт воза, та мішав ся з звуками гармонії.

— Анничко, вже їдуть, вже їдуть! Прибери в хаті.—Анничка кинула свої річи в скриню і вийшла з мамою на подвір'я витати любих гостей. З воза позлазило чимало „шляхтунів“ та шляхтичок. Була тут Юганова мама, тато, сестра, кілька його „кулегів“ та їх любки, всі служниці з двора сусідського дідича.

— Прошу гостей до хати, прошу.

Петриха ходила коло них як коло писанок. Вона накрила стіл. Прибігла і сусідиха Докіца, молода метка газдиня, щоби своїй матці де-що помочи. Позасідали пани за стіл і почали їсти, тай то з таким апетитом, мов три дні у їх роті не було жадної страви.

За пів годинки змели все з мисок. Петриха думала, що то так пани їдять, „тож най їм буде на здоров'я“. Горілка почала ділати, шляхтичі зробили крик, Юган бив ся з „кулегами“ а решта їх розбороняли. Петриха з Анничкою побігли до хатчини. Як втихло, увійшла до хатчини Юганова мама.

— То, знаєте, чим більші пани, тим більшу фантазію показують, як випють, але ви на те не дивіть ся.—Вона була рада, що синові трафило ся таке щастє. Грунт, ціле газдівство, 30 моргів поля і дівчина не погана. Повиходили й иньші; одному текла з носа кров, другий тримав ся рукою за зуби, одній паннунці роздерли фартух, другий розторгали фризур, але довго не тревало, забуло ся все.

— А ви гадаєте, що то добре як так тихо заручини відбувають ся?—говорив старий Юганів тато,—чоловік навіть не тямить, що

заручував ся. На моїх заручинах вибили мені два зуби, але й до сьогодні памятаю, що то за порядні заручини були.

— Ая, то правда!—озвала ся Петриха,—ми, гезди, не пани, та ще де-коли на весілля бемо ся!..

— То таки до забави належить!—сказала Каська, також перебрана мужичка, що була мамкою в дворі. Як наш ясно вельможний пан підопе, то кидає всі шклянки на землю, а решта панів так регочуть ся, аж за боки беруть ся...

— А, до забави, певне, що до забави!—озвав ся Юган.

— Правда, панно Анно, що таки ладні були заручини, забавили ми ся не аби як!

Перед полуднем другої днини поїхали всі до дому, лиш Юган лишив ся. Тай немав чого вертати ся, бо пан вигнав його з кузні, що не пильнував роботу та не приходив на час. Чому би не посидів собі в нареченої? Троха відпасеть ся, бо коло нього було таки часом круто і хліба сухого не було. Ляг спати та спав цілий пополудинок. Петриха собі била голову, що би то таке добре зварити зятеви на вечерю. Ймила когутика та зварила в сметані. Як Юган встав, сонце вже заходило. Він вийшов на двір, протер заспані очі і сів на приспу. Стара з Анничкою бігали та клопотали ся коло худібки, що пригнав з поля малий Михась. Овечки блеяли в загороді, Анничка з закасаною спідницею бігала по подвірю, кликала та годувала курей. Юган лїниво протягав ся та дивив ся на толоку. Недалеко пишав ся малий ярок з вербами, а між ними скрито стояла керничка. По вечері Юган трохи говорив з Анничкою й Петрихою, потім ляг спати. Анничка сіла на приспу. Був тихий зоряний вечір. З верб розносили ся тужні звуки сопілки і наносили смуток в її молоду душу. Біліли в вербах дівочі постаті і від часу до часу розносив ся їх срібlistий сміх. Анничці стало жаль, що вона не між ними, так як бувало, а там так весело, так мило... Її тягнуло тудаж... Така гарна нічка! Та як піде, коли на ній сі лахи? Сміяли би ся з неї. Анничка бачила й сама, що се погана одежа, що її не до лиця, та щож, як мама так хотіла... Її жаль було за червоними коралями, що їх так любила, та за широкими стрічками. Анничка, відколи перебрала ся, стала не-сміливою, скривала ся від всіх, щоб хто не побачив її, навіть по воду у верби мусіла йти стара Петриха. Та Петриха думала, що Анничка з часом привикне.

Пізно увійшла Анничка до хатчини, скидала якомсь злісно з себе сукенку, та розірвала фальди коло рукава, шпурнула на лавицю, тай лягла. Обертала ся з боку на бік, не могла заснути.—

Який поганий сей Юган, навіть не заговорить як ся належить. Цілий день спить, а їсть за трьох, аж страшно. Ми з мамою лиш покушаємо страви, а решту він сам зїдає. Або чим Юган ліпший від Касіянового Петра, або Николаєвого Сандика? З них будуть бодай порядні газди, а з сього що? Її роздумування перебило непривітне пугукання сови, що часто сиділа на деревах в Петришинім саді. Се пугукання наповняло Анничку не добрими надіями...

Петриха встала до всходу сонця, випроварила Михася в поле з худобою, а сама порала ся на оборі, шепчучи молитву. Як сонце підійшло, збудила Анничку. Вона встала, пішла в сад, зїла наще кілька грушок а відтак засїла в stodолі за кросна і ткала полотно. Петриха розіклала вогонь і варила сніданне. До неї долїтало глухе, рівномірне биттє берда...ук, пук пук...

Анничка з старою поснідали, стара пішла в курудзи за буряном, а Анничка знов засїла за кросна. Сонце було високо і жарило землю.

„Але сей батяр спить“,—думала Анничка.—„Видко, що не господарська дитина, а то би навкучило ся йому таке спання. Так наш старий кіт, він лиш їсти злізає з печи, і знов спить. Отто дороблю ся з ним! Я буду на нього робити, а він буде їсти та спати“. Але Анничка бояла ся волі мами спротивити ся, бо стара за будь-що била, тай то порядно.—„Як би покійний неню жили, то би задерав відси, сей Юган, Господи!“

— Анничко, ану, йди до хати. Юган встав, дай йому снідати.

— А не можете дати?

— Видиш, що в мене руки від буряну, а такими руками не пасує давати панови сніданне.

Анничка встала від кросен та з злости фурнула човником під стїну. Увійшла в хату, а на лаві сидів Юган і глупо усміхав ся до неї.

— Ну, Аннушко, як теж тобі спало ся?

— Де, де, я вже забула як! То я тепер встала?

— Знаєш, в нас, панів, так рано не встає ся, но, і я не призвичаєний до того.

— А хто доглядає вам худібку.

— Як є яка, то на то є слуги.

Анничка насипала горне молока, поклала перед нього хліб, ніж тай справила ся до дверей.

— Чекай! Де йдеш? Сідай тут коло мене.

— Не маю коли, йду ткати.

— Але що то значить? Сідай коло мене—і потягнув її за руку та посадив біля себе. Анничка спустила очи та дивила ся в землю.

— Знаєш, ми підем сьогодні на пиво до Гершка. Добре?

— Я не йду нікуди.

— Ей, а то чому ні?

— Бо я ще з роду не була в коршмі, хіба тільки що неньови бігалам за пачкою та сірником.

— То нічо, але тепер зі мною підеш. Там будуть пан Міхал з двора і Владзьо.

— Що за пани, голодранці.

— Які голодранці! Як то ти так попросту кажеш?—з обуренням відповів Юган. — Штельмахи то в тебе голодранці?

— А їх дідич не нагнав? Вони вже не в службі; один валяється коло Гершка, та часом рубає йому дрова, а другий недавно лиш з арешту вийшов.

— То нічого, але вони з панського шлягу, так єсть, в їх жилах тече панська кров... Но підем, Аннушко? — і поглянув їй в очи.

— Ой бігме ні! А то що, я вже остатня, аби я з такими приставала до кумпанії?

— Но як ні, то ні, на то силування нема — сказав обурений Юган.

Надійшла з надворю Петриха та всіхаючись до зятя, сіла утомлена на ослін.

— Душно, душно.

— Знаєте, мамуню, я хочу з Аннушкою піти трохи між люди, а вона анї ні. Дуже вперта ваша донька.

— Що то, Анничко, що я чую, чому не слухаєш пана? Таже вони тобі як чоловік і тато, ти знаєш що ти сирота.

— Я до коршми не піду, аби з мене всі сміяли ся.

— Та я хотів, аби ми пішли на пивце.

— Но, донько, як вони хотять, то йди. Чого мають з тебе сміяти ся?

— Я таки не піду.

— А що, я вам не казав, що вона вперта?

— А, небого, як ти така, то я з тобою иначе побесідную. — Стара скрутила ся за чимось, а Анничка тим часом дала ногам знати, та втекла в кукурудзи.

— Лишіть, мамуньо, — успокоював Юган роздразнену, люту бабу — то молоде, дурне.

— Я раз хочу, аби було по мойому, як ні, то най її не виджу на

свої очі. То все моє, мій цілий маєток, вона най не гадає, що не буде мене слухати. Я як схочу, то й пяди поля їй не дам.

Юган слухав з набожною повагою хриплого голосу старої. Вийшов на обійсте та позіваючи розглядав ся на гарне забудованнє, на нову обширну стодолу, на стайню, кошницї та два карники.

Вже було сонце в полудни, вже стара мала готовий обід, а Аннички не було.

— Анничко, Анничко! Агій, не обзиває ся. — Тихо було всюди і листочок не ворохнув ся. — Чекай, чекай шельмо. Ти ще прийдеш мені до хати! Ходіть, пане Юган, обідати.

Анничка сховала ся кінєць города в глибоке глинище. Долом журчав малесенький потік, над ним стояли старі похилі верби. Над її головою звисав край берега з самої жовтої, пісковатої глинки. Вона чула мамин голос, але не виходила. Гнів опанував її, що мама хотіла її бити задля такого пройдисвіта, що не знати хто він, що він, лиш звїрилась на його слово.

„Коби мій нєньо ще жили, дали би вони сьому Юганови та мамі добру науку“. Яка то вона щаслива була, як її добре жило ся, коли то ще батькова розумна голова всім рядила. Нераз він Петриху наводив на розум та ганьбив її за те, що сходила ся з якимись шляхтунками. А вже й тоді, Петриху тягло конче в пани. Відколи Петро вмер, вже минуло два роки. Стара слухала всіх, хочби часом хтось що назбитки сказав, стара приймала за правду. А Анничка вже мала ся в роботі, як коли не хотіла послухати маму.

По обіді нудив ся Юган, заклав руки в кишені, та ходив по саді. Над вечір пішов до корчми. Там було повно. Були сільські парубки і слуги з двора. Юган підпив собі, став відважний, та почав з парубками сварку. Він вже уважав себе за Петришиного зятя, а заразом за сільського.

— Що ти собі гадаєш? Ти хаме, що ти до кого говориш?

— А ти що за один? Ти кримінальнику, ти злодію!

— А ти видів, як я крав?

— Як я не видів, то другі виділи, світ знає, хто ти. Ти в криминалі сидів.

— Заткай рот, ти хаме простий!

— На маєш хама, а на, а на.

— Бий добре, бий, най не йде на чуже село людей називати.

— Та дівки сватати.

Зчинив ся крик, галас. Жид вибіг з шинку.

— Ану, люди добрі, я не хочу, аби в мене була бійка. На що вам сього, на що сторонського чоловіка бити?

Юган вирвав ся та вибіг на двір. Темна ніч. З носа чуріла йому кров, лице боліло та горіло огнем. З коршми вийшов гурт людей.

— А де той батяр? Най ще раз його дістану в свої руки.

Юган як се вчув, біг, що мав сили, і спинив ся аж перед Петришиною хатою. Сів на приспу, та обтерав рукою кров, що ляла ся струєю з його носа. Пес гавкав, аж рвав ся з ланця. На двір вийшла Петриха.

— То ви, пане Юган? Марш, червивий, ади як збив! Прошу ходіть в хату.

— Та я, знаєте, я... Мені лучив ся припадок; винесіть мені трохи води.

Анничка над вечір приблизилася до хати але бояла ся зайти до середини, аби мама не била. Коли вчула, що пес згавкав, висунула з-за угла голову і наслухала.

Стара винесла літру води. Юган почав мити лице та руки.

— Що з вами стало ся?

— Я... я.. знаєте,... якось так знаєте вертав ся з коршми, а то дуже темно, зашпотав ся, та геть розбив собі лице та ніс. Гадав що всі зуби мені повилітають, поки дійшов сюда.

Анничка аж підскакувала з радості.

Зайшли до хати. Петриха не пізнала свого зятя. Лице напухло як від великого болю зубів, очі ледво видніли ся, а на рукавах було повно крові.

— Принепадок, ото нещастє!

З-за дверей заглядала Анничка. Петриха побачила її.

— Анничко, то ти? Ходи, ходи в хату.

Анничка поволі, боязливо зайшла в середину. Петриха вже й не думала її бити так була захоплена Югановим нещастєм. Анничка сіла на припічок та крадьки від часу до часу споглядала на нього. А Петриха безнастанно бідкала ся та жалувала його.

Рано пішов Юган до дому і приобіцяв Петрисі, що прийде за тиждень. Коли переліз перелаз та доходив до вербів, Анничка лекше віддихнула, бо вже хоть на короткий час позбула ся ненависного Югана.

Другої днини рано прийшла до Аннички її ровесниця Марійка. Петриха була на дворі, вони сіли на лавицю під вікно.

— А що вже пішов ваш пан.

— Богу святому дякувати, — і перехрестила ся Анничка.

ЛНВістник 1913, кн. VII—VIII.

— А дуже обпухлий вернув ся вчора з коршми?

Петриха, потихенько надійшла і прислухувала ся, неспостережена ними, їхній розмові.

— Та як ні? Лиця не було йому видко, спух як би його бжолі покусали. Та й не знаю, де він так спорядив ся? Нам казав, що впав.

— А диви як бреше, шляхтун, його в коршмі били парубки.

— Ей, уважай, що ти кажеш, хто його бив?

Дівчата видивили ся на Петриху, що стояла перед ними з вибалушеними очами.

— В коршмі били його парубки.

— А хрест темний би їх побив, а не носила би їх землиця свята! Ото якийсь бездушник не бояв ся гріха. Боже мій Боже!

— Що голосите так? Спамятайте ся! Він що варт?—сказала гнівно Анничка.

Обидві вийшли на двір, а Петриха далі лементувала. Анничка випроводила товаришку далеко на толоку.

— Ану, чи вгадаеш, Анничко, хто його бив?

Анничка легенько зарум'янилась і спитала півголосом:

— Може Сандик?

— Сандик, Сандик, ади як відразу вгадала.

Анничка весела вертала ся до дому, а Марійка побігла до дому,

Доспів білий хліб. Тонкі солімки угинали ся під тяжким колосом. Від найменшого подуву вітра філювали поля як море. Почали ся жнива. Земля аж горіла від снаги сонця. Василь Білокучма вижав все своє збіжжє і на ніч вибирав ся вязати. Післав свою Марійку, товаришку Петришиної Аннички, щоб скликала хлаку. Скоренько збігала чорноока Марійка з пів села. Скликала майже самих парубків та дівчат, і старого градового, без котрого не могла обійти ся жадна клака. Марійка не забула й на Анничку, хоть люди не добре за неї говорили, відколи посватав її Юган. Марійка знала, що то стара Петриха винна. Вже смеркало, як Марійка перескочила перелаз та забігла до Петрихи. Ся сиділа на ослоні перед весело горючою ватрою, та щось розраховувала собі.

-- Добрий вечер.

Стара обернула ся, протерла очі:

— А бодай тебе, як ти з ненападу увійшла.

— Анничка дома?

— Дома, тепер вийшла десь г'а двір.

— Що би я вас, вуйночко, просила: Пустіть Анничку до нас на клаку.

— Та як? Юган що би сказав?

— А він буде ніби знати? Або як посватана, то вже мусить закопати ся, не сміє нігде вийти?

— Та йди кажи їй, чи схоче? Вже дуже давно нігде не хоче піти.

— Марійка застала Анничку в саді під калиною. Сиділа вона задумана.

— Анничко, — і сіпнула її за рукав Марійка. — Гай, збирай ся та ходи до нас на клаку.

— Вязати?

— Ага! Вже таких накликала! І старий градовий прийде, аби байки оповідав, аби не навтямило ся.

— Я не знаю, чи мама пустить.

— Я вже з ними говорила, пускають. Скинь з себе се рунда, сі лянки, ходи, бо вже будуть на нас чекати.

Увійшли обидві в хату, а Петриха все ще сиділа перед печею.

— Мамо, пустите мене на клаку?

— То йди.

— Я йду перебрати ся.

— Так іди, не треба перебірати ся!

— Най перебереть ся; на що їй се дрантя?

— А то пасує, раз так, а раз так? Ні пес, ні ковбень! Як вже перебрала ся, а засватана за пана, то най тримає ся одного.

— Я в сім убранню не піду.

— Що вам завадить, як вона перебереть ся?

— Ей йдіть та не морочте мені голову.

Анничка за малу хвилинку перебрала ся, і як не та! Легенька хустка з маковим цвітом приокрашала її головку.

Йшли толокою, а їх ноги росились по студеній росі.

— Ти знаєш, той Юган, що тебе посватав, вже сидів кілька разів в криминалі. Наші парубки його добре знають. Сандик учора неміг навповідати ся мені за нього. Пан його від служби відгонив, бо приходив за пізно. Якийсь пройдисвіт, кажуть, що якийсь поляк, хто зна, відки з світів.

— А ти гадаєш, що я зараз по нім не зміркувала? Любо, він лиш би їв та спав. То мама конче забагла такого зятя.

— То така його ціла родина, кажу тобі, такі дрантогузники, що жадні кавалок хліба. Ходять як ті цигани, щоби когось затуманити. Та такі ліниві. З голоду вмирає а робити не буде.

— То вже такої гнилої вдачі.

— А твій Сандик ходить як не свій, від коли той Юган забрив до вас. Хотів з тобою поговорити, що вечера буває у вербах, а ти як надто не виходила.

— А мені, любочко, було як вийти? От жура моя, та тільки! Не раз я на приспі сиділа та слухала, як він грав у вербах, злетіла бим було, так мене туди тягнуло.

— Нещасте з твоєю мамою. Як щось причепить ся старої, то ніяким світом не мож вибити її з голови.

Отак балакаючи зайшли аж на Марійчине обійстя. Цілий гурт парубків та дівчат стояли перед хатою. Старий градовий, у двоє скулений, ходив по між гурт та бавив їх своїми дотепами.

Небавом вибрались в поле. Йшли співаючи через село. Холодний вітер потягав із півночі, на заході показали ся темні хмарки, а середина неба була засіяна густо зорями. Минули село і опинили ся на ниві під густим темним лісом. Вязали в снопи пшеницю та складали в клані. До Аннички зблизив ся Сандик.

— Що, Анничко, вже забрав ся твій князь?

— Коби й не вернув ся!

— А не банно буде тобі за ним.

— Як за торішнім снігом!

— Ей, та мені жаль, Анничко, за тобою, таки мене так щось за серце тисне! Я мав гадку сеї осени слати до тебе старости, а то диви, перебіг мене той охабленник. Але почаствував я його порядно, до гробної дошки не забуде!

Інші вязальники відійшли далше, з краю лишили ся лише вони обов. З-за ліса викотив ся блідий серпок півмісяця. Шевелів поблизький ліс. Дівчата затягли пісню:

На поповій сіножати

Добре жито жати,

При долині кирниченька,

Коня напувати...

— Але я тому пройдисвітови дам ся взнаки, я вже його підпазю, не буде він більше ходити своїми ногами.

— Лиши його, Сандику; на що тобі брати гріха на свою душу?

— Та бо я маю в серци такий жаль, здаєми ся, що в світ піду, як тебе не возьму.

— Та я не піду за Югана, хоч абим зараз вмерти мала. Він мені такий жритний, що не могу на нього подивити ся.

— Тай нема таки на кого! Коби я вчув, Анничко, з тебе якесь ретельне слово, то знав бим, чого тримати ся, тай таки стало би ми лекше на серцю.

— Та що я можу тобі сказати? Ти видиш, яку я журу маю, ти знаєш, яка моя мама.

— А ніби вона може тебе присилувати?

— Як ні? Прогнала би мене від хати.

— Та що таке? Я тебе візьму без нічого, доробимо ся! Не одні люди з нічого доробили ся маєтку, а другі з маєтку та зійшли на жебраків. Коби гаразд та здоров'є. Я знаю, мама конче насіла ся за пана віддати тебе. Мужики її вже не до вподоби.

— Таке то таке, вбило ся їм у голову.

— Анничко, ану послухай, що тобі скажу!—благав Сандик і взяв її руку в свою.—Дай ми слово, що підеш за мене, а все буде добре! Я з старою поговорю, може дасть ся щось зробити по добру, а як ні, то я тебе візьму без нічого, так як тя виджу. Не підеш під пліт. Я маю хатку, три морги поля, все є чим почати газдівство.

Анничці подобав ся Сандик вже від давна. Так як його не любити? Такий хвацький, жвавий, чорнобривий, а як затужить на сопівці, то камінь би заплакав. Анничка задумалась.

— Підеш за тебе.

— Диви ся, держи своє слово!

Зорі гасли, небо червоніло на сході, а вязальники покінчили вязати, йшли гуртками полем. Сандик відвів Анничку аж перед воротами. Попросив, щоб виходила увечері до нього у верби та пішов щасливий, задоволений до дому. Анничка лягла; її тривогою і щасливими мріями захоплене серце не дало зараз заснути. Постановила на Югана й не дивити ся як прийде в неділю.

Прийшла неділя. Петриха спекла курку, зварила горілки з медом та визирала свого любого зятя. Вже темніло, а його ще не було. Що то стало ся?—била собі стара голову—може вже покинув Анничку?—На сю думку ставало їй страшно, неначе найбільше нещасте мало би її навістити. Вона ходила то сюда то туди, і лиш пес згавкає, вибігала на обору дивити ся, чи не йде Юган?

— Анничко, Анничко!—закричала, хотіла з кимсь поділити свій жаль, але Аннички не було.—Певне шельма в вербах!—Але вона була занадто захоплена Юганом, щоби могла розсердити ся на Анничку. Сіла собі на ослін перед печею та передумувала всякі причини, які могли здержати зятя. Гурт дівчат сидів в вербах коло керниць, а між ними Анничка.

— Знаєш що Юганови за пригода стала ся? — шептала на ухо Анничці Марійка.

— Ні! Що таке?

— Таже Сандик, ще з трьома, підсїли коло хреста, та так його збили, що ледво завернув ся назад до дому.

— Єй вайльо!—скрикнула Анничка ніби перелякано, але з сього крику пробивала ся радість.

— Тай казали йому, аби більше не навертав ся в наше село, бо вбють. Кажуть, що так напудили шляхтуна, що тряс ся як від лихорадки.

— Учуй тебе, Боже! Коби вже ніколи не прийшов. А мама цілий день не визирали його, ні!

— Тому ще нема Сандика та тих других.

— Тай мені було дивно, бо Сандик все чекає вже на нас тут, а сьогодні не застали ми його. Тай відей і не дочекаю ся його.

Верби шуміли та гнули ся від вітру. З далека долїтала думка сопівки і чим раз зближав ся той голос. В Аннички забило ся серце. Вона пізнала Сандика. Небавом прийшов гурт парубків, кождий з них сїв коло своєї любої і так сидїли в милій розмові поза опівніч.

— Я вже його добре справив, вже він сюда й ногою не ступить!—хвалив ся Сандик перед Анничкою при прощанню коло перелазу.

Анничка як кітка тихенько зайшла в хату та лягла на припічок...

Петрихи не брала ся робота, вона мала одне на думці: чому не прийшов Юган?

— Що ти, Анничко, міркуєш, чому вари нема Югана?

— Відей вже покинув мене!

— Ей, вайльо!—скрикнула Петриха та ймила ся обома руками за голову.

— Ви чого так зажурили ся? Отто не мала би я роботи, банувати за якимсь криминальником. Най ся западає.

— Файно, небого, ти говориш! Не знаю, чи вже дістанеш такого князя, файного, гождого, мудрого та штудерного. — Петриха заголосила на всю хату.

— Пропала моя потїха, а я вже гадала, що маю зятя, що буде за мене ґаздувати, а я трохи спочину, а то ади що Господь милостивий дав.

— Перестаньте! Голосите, як би вам, не дай Боже, хтось вмер. Не буде він, то найде ся иньший, може ще краший!

— Ого! Понад нього нема кращого; він віскрисний такий, як в картах ворожка мені виворожила. Але може Бог святенький його наверне ще до нас,—Петриха пішла до великої хати укліяла

перед образами, молила ся та била поклони, аби Бог навернув назад зятя.

Минали дні за днями, а за Юганом і слух пропав. Ніхто не знав, де він, що з ним стало ся? Стара гризла ся, навіть їсти не могла. Анничка вибрала ся одної неділі на танець, хоть Петриха її не пускала, хоть грозила, то вона таки вбрала ся в вишневим шовком вишиту сорочку, в кіптарик з тхорями, вбрала всі коралі та стрічки, а голову завітчала червоним маком тай пішла. Як Анничка вже вийшла за ворота, стара з злости зачала клясти.

— А не вернула бись ся, якась за певна! А гуляла бись у терню! Може тому й Юган не приходить, що йому донесли люди, яка вона за певна!—Петриха рішила написати до Югана лист.

На горбі серед села пишається гарна церква з трьома вершками. Перед церквою на рівнині справляли парубки танець. Ледво Анничка показала ся між дівчатами, зараз Сандик моргнув на неї і пішли в танець.

Як сонце ховало ся за поблизький ліс, порозбігали ся дівчата до дому.

Петриха не дістала від Югана відповіді на свій лист, хотай що дня очікувала як спасення.

Завитала осінь, достигли кукурудзи, лист пожовк на деревах, а Югана як не було, так не було. Петриха з Анничкою вижали кукурудзи і звезли перед хату. В неділю у вечер скликали клаку. Казочна, прекрасна, осіння ніч. Повний місяць сміяв ся з темно голубого неба, зірнички мерехтіли.

Довга тінь падала з дерев на землю. Цілий рій молодіжи зійшов ся до Петрихи. Лупячи кукурудзи, співали та жартували, кидали в себе шульками, сміяли ся, а від часу до часу оповідали байки. І так півні запіяли.

На тижни прийшли від Сандика до Петришиної Аннички старости.

Стара відказала.

— Та чому, вуйно? — питає присадковатий, з великим вусом староста.

— Таки тому, що він не під пару моїй Анничці.

— Порядний, трудящий парубок, буде з нього добрий ґазда, тай любить Анничку.

— Я нічого не кажу, не суджу людей, але він мені не до вподоби.

Старости пішли. Анничка посумніла, сіла у великій хаті під вікно та дивила ся на толоку, роздумувала, а відтак розплакала

ся. Ціле безнадійне положення стало їй ясно перед очима. Втерла ся рукавом та увійшла до хатчини.

— Агій, який мудрий той голодранець, а диви він старости при-
слав. Всього три шнури та хотів би взяти дівку з ґрунтом та з
тридцятьма шнурами!

Анничка закусилла губи і мовчала.

— Тай мудрий він, мудрий, міркуй собі!

— А ваш Юган був ліпший?

— Вона рівняє пана з мужиком! Хоть може не мав тільки, що
ти, але його панство также щось варта. Таки що пан, то пан.
Господоньку святий, прости всім грішним тай мені, коби то
я була вродила ся панею! Таки чую тут у душі, що мене тягне у
пани як до меду.

— Коби ви собі дали спокій з панами, то би ліпше було, бо я
таки за жадного пана не піду.

— Ану, чи ні? Ану, будемо видіти! Ще доки я жию, то моє слово
гільтовне. Абим знала, що воду буду пити, а мушу мати за зятя
пана. Доста я набідила ся в мужицькім стані, не хочу, аби й ти
була мужичкою, ти молода, дурна, того не знаєш!

Анничка тяжко вдихнула і вийшла на двір. Жевріло небо
від заходячого сонця. Довгі холодні промінні прашали пестливо
землю і ховали ся за темний ліс. Анничка взяла коновки та пішла
по воду. Йшла поволи, недбало, аж зайшла у верби. Поклала на
цембрине коновки і сіла під стару кріслату вербу. Сум, туга да-
вили молоду душу, а неспокійні думки сотали ся одна за одною.
„Покину маму та піду на службу! Але люди будуть сміяти ся з
мене, будуть показувати пальцями на мене, скажуть: ади, богачка
пішла з буйности, або з пустоти. Скажу Сандикови, най ще трохи
зачикає, може мама змінить гадки!“! Спустила ключкою коновку в
керницю та довго крутила нею то сюда то туди. Кілька разів зар-
нула коновку, аж забулькотіло. Витягнула, поклала на чисту плит-
ку. Знов роздумувала і не борзо другу начерпнула, та пішла по-
воли до дому. У вечер вийшла у верби, хоть стара не пускала.
Тут чекав Сандик.

— Відказала мама! — сказав сумно.

— Тай нема що їм казати; як скажуть, що ні, то раз ні.

— Жура та біда.

— Знаєш, Сандику, зачекай ще з пів року, може якось инакше
настане, може мама перейначать ся, то все не буде так.

— Добре! Чому ні? Маємо час, лиш диви ся, держи ретельно
твое слово.

Час минав а Петриха благала його, щоби післав її якогось пана. Та коли не було виглядів, щоб висватав Сандик Анничку, він рішився їхати до Канади. Перед великодними святами йшло їх десять з села. Всі купили собі лянки, та у вечер перед відїздом повбирали ся і ходили цілу ніч по селу. Котрий мав милу, то в неї пересидів, а иньші в знайомих та в кривних.

Сандик пересидів з Анничкою в стодолі, так що стара Петриха нічого й не знала.

— Який ти дивний в сих лянках.

— Але твоїй старій може бим був до подоби.

— Який мені жаль, як ми тяжко, що ти їдеш!

Анничка сперла ся на його рамя та плакала гірко. Сандикови аж мліло серце, але як личило вислуженому воякови плакати.

— Ет, не вцавай ся в тугу, на Бога надія! Я буду тобі писати що місяця. Зароблю багато грошей, верну ся, то може й твоя мама змякне.

— Але абись писав, чуєш Сандику, але згуста!

— А ти абись таки зараз відписувала.

— Буду, буду! — і знов розплакала ся. Півні перервали се сумне прашання.

Сандик пішов до дому, взяв свій куферок, попрощав ся з родичами та з всіми, що прийшли його виряжати. Всі хатні відпровадили його аж на двірець. Мама плакала як за помершим, старий витягнув фляшку з горівкою та чистував всіх. Сандик не хотів пити, йому було тяжко на душі. Небавом зібрали ся всі легені, що їх разом провадила доля за море. Майже пів села людей зібрало ся. Мами плакали, голосили, гасди потішали та підбадьорювали синів в далеку дорогу. А вони стояли кождий з своїм куферком, неначе вояк, що вибирає ся на війну. З далека побачили желїзницю, що повзла неначе гадюка.

— Вже їди мой, ану дивіть ся!

Почало ся на ново прашання, вже й старим татам витиснув біль з очей сльози. Мами обцілювали своїх синів. Покотили ся рясні сльози всім з очей.

— Бувайте здорові! В Бога надія, що будемо знов видіти ся, — кликнув один з відїзджаючих. Зашуміла желїзниця, засвистала, задержала ся.

— Най Бог дасть щасливо!

— Бувайте здорові!

— Най Бог вас щасливо провадить!

Повсідали, розніс ся свист льокомотиви, поїхали.

Хлопці дивилися крізь отворені вікна та махали капелюхами, а мами ще трохи підбігали за залізницею, щоб ще раз побачити дороге лице сина.

Залізниця відїхала вже далеко, а люди ще стояли та мовчки дивилися за нею.

Якось посумніло в селі. Найкрасші парубки, самий цвіт, пішли в Канаду. Не чути вже в вербах тужного звуку сопівки, сумне стоїть данчище, не гудять на нїм цимбали, бо нема кому гуляти. Молоді підпарубочі не можуть ще зважити ся.

Дівчата враз з Анничкою прали в вербах сорочки, але якось тихо, безь сміху і жарту крутили та складали на зелену траву білє. Не лунала весела пісня, не розносив вітер срібlistого сміху.

— А що, писав вже до тебе Сандик?

— Ой нї ще!—сказала Анничка і в її очах закрутились сльози.

— Та вони вже будуть за водою, на сухім, але ще від жадного не прийшло письмо.

— Тай мій Тодер ще не писав — сказала Марійка..

Перед Юрієм ходила стара Петриха в поле збирати всяке зілля. Шептала коло корови примівки, сїяла перед стайнею мак, щоб відьми не відобрали молока та не збавили корову. А Петриха вірила, що в опівночи на Юрія виходять відьми на готар, а відтак на зорях ідуть до коров та відбирають молоко.

Від якогось часу унадилась до Петрихи шевчиха Владзиха. Бідно жили вони з того капарного ремисла. Вже давно прийшли вони в село, Бог знає відки, і тут осїли ся. Вона знала Петриху як лихий ґрейцар.

— Знаєте, Петрихо, я маю для вашої Аннички жениха,—при сих словах усміхнула ся вона та поцмокала губами. — Файний, молодий, рівний як сосна, тай з великого панського роду. За нього хотїв пан з міста дати свою доньку, але він не хотїв, бо вона не була йому до вподоби.

— Учуй вас Боже!

— Він хоче таки мужичку взяти, він хоче мати ґаздиню. А пани, знаєте, куда там? Де з неї може бути добра ґаздиня?

— А де він?—спитала Петриха.

— Він прийде в неділю до мене, а я приведу його сюда.

— Але на певно?

— Но, то я вам кажу, а на мое слово можете спустити ся.

— Таки Бог святенький на мене не забув, та я на неділю

прилагоджу ся. Та най прийде і ваш старий.—Петриха пішла до комори, набрала сира, муки, завязала в платок та дала шевчисі. Петриха стояла на порозі та довго дивила ся за нею, немов від сеї жінки залежало її ціле щасте. Якась веселість видніла з її суворого, худого лица, і очи дістали яснійший блеск. Нім неділя прийшла, приходила шевчиха що дня і що дня несла клунки повні муки, сира та масла до дому. Петриха давала радо всего, що мала. Анничка не звертала на те уваги, бо була заклопотана своїм горем. З дня на день очікувала листа, бігала до товаришок та розвідувала ся, чи вони вже дістали, чи також ще ні.

В неділю по обіді прийшли гості, Анничка сиділа в саду та читала „Пропасть“. Мама її нічого наперед не казала, бо не хотіла її сердити.

— Анничко, Анничко, йди но ста живо!

Анничка увійшла, а в великій хаті за столом сидів сільський полатайко з жінкою, та ще якийсь незнакомий. Петриха доносила горівку, голубці та печену курку. На силу затигнула й Анничку до стола. Почав ся трапезент, гості пили та заїдали смачно, аж пальці облизували. Шевчиха все штуркала в бік свого сусіда, пана Яна, щоб говорив до Аннички.

Петриха випила дві тай її вже померкло у очах. Вона стала весела, била в долоні та співала:

Ой дубе мій дубе, дубе зелененький,
Коби я тебе узріла, мій милий миленький,
Я би тебе запросила на мід солоденький...

— Ото файко, ото файко! — хвалила шевчиха.

— А бігме, слово даю, співають як молода дівчина! — озвав ся по довгій мовчанню пан Ян і усміхнув ся глумо.

Був се молодий, русявий з водяними очима безвусий шляхтун.

Вже й у шевчихи крутило ся в голові, а Владзьо хитав ся над мискою.

— О, як пан Ян під пару вашій Анничці! Які обое білі та синьокі.

— Ой, бодай вас!—відозвав ся Ян та потрутив рукою Владзиху. Анничка мовчки приглядала ся всему та гадала на Сандика. Її було се все байдуже та дурне.

Вийшли з-за стола, Владзьо з жінкою пішли до дому, а пан Ян лишив ся. Петриха приглядала ся йому і в гадці порівнювала його з Юганом. Сей здавав ся її красшим, бо на сего дивила ся, говорила з ним, а того образ вже затер ся в її слабій памяти. Ян був контраст до Югана. Той був повільний, аж лінивий, а сей

знов аж надто прудкий; той ледво отворяв рот, язик поволеньки обертав ся, а сей молов як млин.

Ян всюди шибав ся, всюди заглядав, навіть помагав грижати худобу. Анничка мало з ним говорила і оминала його як яке лихе. Свого життя в нічім не мінила. За те Петриха цілими днями балакала з паном Яном. Випитувала відки він, що він, чи тої самої віри що вона? Тим питанням не було кінця.

— О, я дуже з далеку — говорив з повагою пан Ян. Слова лились, немов би вже не раз се оповідав.

— Я аж з під Чулехова, то дуже далека країна!

— Але ще під нашим царем?

— Розумієть ся, розумієть ся. То далеко, страх далеко, ви собі того не можете навіть представити! А файно там, дуже файно! Там, знаєте, родять ся фіґи та міґдали...

— А як ростуть ті фіґи?

— То дуже поединчо! То так само як у вас тут бараболі. Їх садить ся на весні в землю, а в осені йдуть та копають як бараболі а потім силяють на шпагатик та розсилають.

— Диво, диво! Но, а ті міґдали, чи як ви казали?

— Так як у вас фасулі, так само!

— О, то добрий урожайний край, коб хоть раз його бачила.

— То ще не все! Там є ще й цитрини, помаранчі, рижки! За цілий день не зміг би вам вичислити всі премудрі речі, що в нас родять ся.

— Кілько світа, тільки дива!

— Мої родичі були великі дідичі багатирі, одним словом маґнати, але прийшов такий час, тай збанкрутували, то все в Божих руках. Чоловік рахує, а Бог святий кермує! — при сих словах зробив Ян побожну міну, та подивив ся на стелю.

— Правда, принаедак, нещастє по людях ходить.

— Ви не гадайте собі, що я сякий такий з дороги! О, я бачив навіть цісаря, а сам староста хотів, аби я його доньку взяв.

— Но, но! А ви чому не взяли?

— Бо мала трохи за довгий ніс.

— То то так: як кому що до вподоби.

— Я щось трохи слабував і мені доктор порадив поїхати десь так трохи для зміни воздуха на село, де не так душно як у нас. Ви розумієте мене!?

Петриха махала потакуючи головою.

— В нас страшна парнота, но рахувати як в тепличині; рахувати як в тих краях, де ростуть цитрини та помаранчі!

- Но а як вони, тоті помаранчі, ростуть?
- Но, но... так... як у вас гарбузи, або огірки.
- Ото диво, Боже милостивий. — Тепер аж знала Петриха що то пан! Тепер аж мала вона перед ним велику повагу...
- Анничко, а як припав тобі до серця пан Ян?
- Дуже добре, так як Юган!
- А йому що бракує? А він тобі не до вподоби? О як так, то ніхто тобі не годен догодити. Ти, небого, дуже вибаглива.
- Я, багато вибирала чи що? Але вам най не 'снить ся, що я віддам ся за вашого пана. Я таки свого не покидаю ся. А як він вам так подобав ся то тримайте собі його.
- Ото ти говориш, синку, а всох би ти язик, та би ти всох!
- Ви знов зачинаєте клясти, а все через якісь пройдисвіти, та дрантиві шляхтичі, що лиш приходять вас обдурювати. Найко, будем бачити, що се за пан. Занадто він всюди шарить ся.

Ян і не думав йти від Петрихи. Прохожав ся, їв печені кури, та казав собі приносити темного пива та пачки. Петриха догоджала, хоч би найменшу його забаганку сповняла.

Анничка дістала з Канади лист, ходила утішна, щаслива і не мала очей на те, що діяло ся навколо неї.

Дівчата сходили ся в верби та оповідали, що хто кому написав.

Петриха старала ся намовити Анничку, щоби знов перебрала ся, але вона про те й чути не хотіла, хоч стара два рази її була.

Ян вважав вже себе за хатнього, часто висказував свої бажання, і Петриха без відмови сповняла. З часом почав таки дечим рядити.

Ян сидів по обіді біля столу та пив пиво. Петриха увійшла, розімкнула скриню, розв'язала пов'язану в гудзи хустку, вийняла трохи дрібних грошей, зав'язала знов і поклала на місце під звод полотна аж на спід скрині, ключ поклала за сволок. Ян пильно слідив кожний її рух.

По вечері полягали спати. Ян спав у великій хаті на постелі. Коли всі спали твердо, Ян встав, намацав на сволоці ключ, розімкнув і вибрав з скрині всі гроші, Анничені правдиві коралі, забрав сальбу та сороківці, замкнув назад скриню, поклав ключ на місце, вбрав ся, тихо відчинив двері і зник у темряві.

Рано назбирала Петриха буряну, відтак пішла сніданне варити, а Анничка вигнала на толоку худобу та білила полотно.

Стара усмажила сира з яйцями, загірла галушки, поклала

горівку та хліб на лавицю і пішла у велику хату попросити зятя до сніданку, але в хаті нікого не застала. Стара вийшла на двір, кликала, не було. Пішла у верби, питала Анничку, але й ся нічого не знала. Побігла до Владзихи, чи там нема, й там не було. Петриха ходила як не своя та разраховувала, де б він міг бути? „Може пішов де на прохід, та ще вернеться, прецінь він не простий але з великого роду“—думала собі Петриха. А його як не було так не було. Анничка лишень усміхалася крадьки аби не розлостити стару. Стара ходила як заморочена. Знов захмарився вираз її лица, ходила згорблена та мало говорила.

Вже минув і тиждень, а Яна все не було. Петриха трохи погодила ся з дійсністю.

Охала, стогнала та не мала кому оповісти свій жаль, бо Анничка не хотіла нічого слухати, та й рада була тій пригоді. Петриха пішла до скрині і хотіла перелічить гроші, та з грошей і сліду не було. Стара почала бідкати ся, голосити, бити головою у стіну.

Анничка почула крик і убігла до хати.

— Що вам, мамо?

— Нема грошей, синку, пропали мої гроші! Злодії відей були сеї ночі.

— Де? що?

Анничка зачала шукати в скрині, і побачила, що нема й коралів тай сороківців.

— Тай моїх коралів тай сороківців нема, мамо? То ваш пан Ян украв. Обікрав нас голодранець, тай пішов відки прийшов, а тепер шукай вітра в полі!

— А деж би він брав, синку? — промовила крізь плач стара.

— А хоч инший, скриня не розбита, а він певне знав, де лежить ключ!

— Тоже він прецінь який пан? А гонор де?

— Маєте гонор панів, бачите як вас файно обрихтували! В такого латки є гонор. Чорт знає де він тепер обертається?

Стара стояла мовчки, і не знала що має казати. Анничці було дуже жаль за коралями. Їх ще купив її покійний батько, а тепер хто знає, чи мама схоче купити?

Петриха побігла до Владзихи.

— Слухайте, що за одного ви мені дорадили? Ади, хату обікрав, тай щез десь.

— Се не може бути! — ніби здивовано і ніби з досадою відповіла шевчиха, й далі лупила барабулю.

— Гроші лежали два роки в скрини, ніхто не кинув...

— Я вам щось скажу: чоловік за себе не може ручити, а не то за другого! Я його знала, що він пан, а ви колись-те здорові, шукали для доньки конче пана.

— Ей Господи, се якась кара!

— Знаєте, пани хитрі, шукають штукою, аби їм було легше жити.

— Бог би його тяжко покарав за мене стару, аби ніколи пари не мав!

— Не кленіть, не грішіть! Хто може знати, може то хто инший вкрав?

— Най йому Бог заплатить!

Відти пішла Петриха до двірника й оповіла як річ маєть ся.

— Де ти його тепер, гадину, найдеш? Він за тиждень немав часу втечи? Може він десь вже до моря доходить? Але я зроблю, що до мене належить.

Петриха не знала за чим її більше серце боліло, чи за грішми, чи за тим, що втратила такого гарного зятя?

З часом не кляла, і наймала службу за здоров'я.

Чим раз більше спадала з сил та дуже журила ся, що вмере, а Анничка лишиться ся не віддана, сама. Петриха вже була би дала і за порядного сільського парубка, але не було відповідного, бо всі були в Канаді або при війську. Стара, куди ходила, шептала молитви.

Анничка дістала перед Різдвом з Канади лист тай пакунок. З листу вичитала, що Сандик здоров та робить в копальні вугля. Гроші складає, та небавом пішле трохи родичам, а решту Анничці, аби понесла до каси. Бажав щасливих свят та висказував свій жаль та тугу за рідним краєм та милою.

З очей Аннички падали рясні сльози на листа, серденько чогось так било ся.¹

Навертали ся ще якісь шляхтуни до Петрихи, але вона вже не мала до них довіря, хоч з другого боку хотіла таки віддати доньку за пана. Їй здавало ся, що тяжко буде вмірати не здійснивши своєї мрії.

Анничка таки рішучо заявила, що не піде нізакого, бо чекає на Сандика. Старій наче щось урвало ся в серцю, жите стало пусте, сіре. До доньки чула відразу і жаль... Зазеленіла трава забреніли мухи, розвивав ся ліс. Петриха лежала хора на постелі під заднім вікном. Лежить так цілий день, упялить свої очі в стелю, та думає

— Анничко! — сказала вона слабим голосом, — напиши-но до

Сандика лист, хай вертаєть ся з Канади, бо я, синку, дуже приупала, та чую, що вже не довгі мої дні.

Ненависть до доньки щезала, вона ставала для неї доброю, та щирою.

Анничка довго не діставала жадної відповіді на свій лист. Петриха що-дня попитувала, чи Сандик ще не прислав листа.

Анничка сиділа коло хорої. Жаль їй було за мамою, бо бачила, як та з дня на день схла, як глибоко в голову западали очі.

Нарешті прийшов довго ожиданий лист. Сандик написав, що він і кілька других парубків повернуть в осени до краю.

— Хто знає, чи я дочекаю осени — замітила стара тяжко віддихаючи.

Одної днини забажала сповіди. Прийшов священник, висповідав і законив. До тижня умерла Петриха.

Анничка лишила ся самісінька. Очікувала як спасення Сандика. Завітала погідна тепла осінь. Люди зібрали щасливо хліб з поля. Прийшли з війська урльоппники; де-які з них лагодили ся до весілля. Ще мали приїхати канадники.

Анничка кінчила вишивати сорочку до шлюбу. Постарала собі все нове; купила кожух, каптурик та нові коралі, дала собі зробити німецькі черевики. Її серденько тріпотало ся з утіхи, що небавом побачить ся з милим. Нетерпеливилась, а останні дні здавали ся довгими та понурими. Ще два, ще день і канадники будуть в селі.

Анничка розпалила огонь. На припічку сидів білий, великий кіт, її одинокий товариш, та вилизував ся. Вечеріло. Анничка сиділа на ослоні та дивила ся в ясне полум'я; глуху тишу переривало голосне тріскотінне горючих форостинок. На дворі загавкав пес а в хату вбігла задихана Марійка.

— Канадники приїхали! — вирвав ся радісний оклик з її уст.

— Приїхали? Коли? — спитала живо й весело Анничка, а серце било ся сильно неначе молотком.

— Таки тепер, приїхав брат а з ним повернув ся до нас Тодер.

— А Сандик приїхав? Бачила його?

— Не знаю, бо не було ще коли розпитувати.

— А як убрані? По нашому?

— Ей де, не пізнала бись їх, любко, в панських, добірних річах!

— А що, приніс брат багато грошей?

— Я не знаю, я ще навіть не розговорила ся добре, а скоріше побігла дати тобі знати. Тепер йду, хочу чути, що будуть вповідати. — Анничка випровадила її аж за ворота. Радість а разом трі-

вога наповняли її молоде серце. Якось тяжко вздихнула, подивилася на небо і її око стрінуло ся з першою вечірньою зіркою, що самотно миготіла на темно голубім небі. Втопила свій зір в голубім просторі і наче питала зірку про свою долю. Поволі зайшла в хату.

— Небавом прийде Сандик,—думала. Сіла перед вікно та дивилась до перелазу. Огонь у печі погас, Анничка й не думала вже про вечерю. Час уходив, а милого не було, Анничка стала неспокійна. Вийшла на двір, пішла до воріт. Тихо всюди. В хатах блимало світло. Сіла на приспу, держучись рукою за серце дивилася в темряву. Легенький вітерець віяв, розносилося селом гавкання собак. Почула голосне „бердо“ вартівника. Проїхала в опівночі з шумом залізниця повз село. Анничка чула те все як з просоння, бо її мозок був зайнятий Сандиком.

Може він ще не вернув ся з Канади? Бо певно прийшов би зараз до неї; може вже забув її, та лишив ся в Канаді, як багато інших? Може заслаб?

Час уходив, Анничка безсонно пересиділа на приспі цілу ніч. Сивіло небо, зникали зорі, співали півні. Вона встала та зайшла в хату.

Серце її боліло, утомлена сіла на лавицю і передумувала знов те саме. Притиснула гарячу голову до стіни, а безсильні руки опустила на коліна. Зійшло сонце, і крадьки заглянуло через вікно на Анничку. Вона зірвалась та побігла до Марійки, розвідати ся, що з Сандиком?

Почула таке, що ніколи їй на думку не приходило. Молодий канадник, Марійчин брат, оповідав з слізми в очах, що Сандика й Петра засипало в копальні.

Анничка як се вчула, скрикнула і повалила ся на лавицю й розпучливо ридала. Хатній парубок витянув з свого куфра Сандикові папери, річи і перстень, що він купив для Аннички. За час прийшла вона до себе.

— Се твоє, Анничко, се лишило ся від Сандика, а брат привіз.

Марійка відвела Анничку до дому і лишила ся у неї, а з полудня вернула ся до дому.

Анничка помарніла з туги за милим, нігде не виходила, і лиш Марійка часто навідувала ся до неї. В селі було кілька весіль, та Анничка не йшла дивити ся.

В мясниці віддавала ся Марійка, та конче просила Анничку у дружки. По довгім торгованню вона таки пристала.

Анничку сватали, але вона відказувала, бо їй здавало ся, що вже нема такого щирого гарного хлопця, як покійний Сандик.

ЛНВістник 1913, кн. VII—VIII.

4

Минали роки а з ними й її перша молодість. Люди говорили, що вона вибірає, то сама не знає, що хоче. Прикро було й так самотньо жити.

З часом двері не запирали ся, ба ті, ба сі, приходили, дораджували її якогось жениха й клопотали їй голову.

— Диви ся, Анничко, то страшно так самій сидіти, можуть прийти в ночі розбійники, а ти сама що зробиш? А як є в хаті чоловік, вже май безпечнійше. Аби був лиш такий, як віник, то таки вже чоловік.

— А таки не яло ся дівкою сивіти.

Доти її морочили та клопотали голову, аж доки її не посватали за Тодера, молодого бездітного одівця. Він був ліпший газда, мав нову хату, гарне забудованне, та добре, гноєне поле. Анничка повязала рушники. За дві неділі відбуло ся весілля. Тодер забрав її до себе, а хата старої Петрихи лишила ся пустою, не дочекала ся „пана“.

Я. ЖАРКО.

Небесними шляхами.

Небесними шляхами

Далеко від землі

Пронесуть ся над нами

На південь журавлі.

На чисті плеса Нила

Летять від нас вони,

Яксь туди їх сила

Несе аж до весни.

І поки під снігами

Тут спатиме земля,

Під Нила небесами

Зустрінуть їх поля;

Зустрінуть пальми, рози,

Прозорі небеса,

Банани та мімози

І пірамід краса.

Та тільки їм між снами

Ввижатиметь ся й там

Край рідний, що степами

Пославсь по берегам,

Послав ся над морями,

Під гори підібравсь,

Повів ся весь річками

І у лісах сховавсь.

І тільки сонце блисне,

Розстануть тут сніги,

Бабає над вечір свисне,

Зале вода дуги,

Небесними шляхами

До рідної землі

Летітимуть над нами

В край рідний журавлі.

То не біла чайка.

То не біла чайка веть ся,

То безсило крильми беть ся

Моя доля

Серед поля

Безпросвітнього житя.

То не біла чайка краче,

То дрібними слізьми плаче

Моя доля

Серед поля

Де в північ блукаю я.

МИХ. МОГИЛЯНСЬКИЙ.

М. М. Коцюбинський.

(Уривки з споминів).

З часу як надійшла болюча звіста про смерть Коцюбинського, перечитую його твори і знов тягне до перечитаного, знов перегортаю знайомі сторінки його книжок, знаходячи все нові, доти непомічені риси та нюанси незрівняної художньої краси. Мабуть через те, що безпосередня втіха тією красою захоплює неподільно, важко примушувати себе до загального критичного оцінювання небіжчика, яко письменника: мимоволі згадується Толстовський парадокс, що критика є усяка нісенітниця висловлена з приводу художнього твору, і в живому самопочутті парадокс той повертається своїм правдивим боком. . Важко, мабуть, і тому, що перед очима встає живий образ дорогої людини й заслонює письменника.

Колись затупить ся жало того болю, колись прийде час критики...

Зараз більш відповідає настроєви—зафіксувати де-які риси його образу, згадки про зустрічу з ним і вражіння од них, ті риси, що можуть придатись до глибшого розуміння його, як людини і художника.

Та і в межах такого завдання не спроможусь тепер більш як на „уривки“.

Вперше зустрів я Михайла Михайловича серпневим вечером на вулицях Алушти року 1896. Кілька хвилин коротенької розмови, але чомусь пам'ять заховала його образ таким, яким бачив його вперше серпневим вечером на тлі так художньо змалюваного ним Криму...

Молодий і бадьорий, вже автор оповідань „На віру“ і „Для загального добра“, усією постаттю справляв він якесь надзвичайно лагідне, гармонічне вражіння. В тім, як зодягав ся, носив бриля, в ритмі усіх рухів—було щось од тієї *elegantiae*, яку важко змалювати, але яка невпіймано почувається ся.

* * *

Близше познайомились ми через кілька літ вже в Чернигові... З тієї „близшої знайомости“ непомітно повстала та близькість інтимна, що зв'язує людей міцним зв'язком приязні, в якій оден стає частиною біографії другого. На гірних верхівях життя душі повстала наша близькість і тому, мабуть, в форми наших відносин не просочувалась зовсім щоденщина...

Не хочу рядки, присвячені уривкам споминів про нього, займати собою, але обов'язком почуваю зазначити тут, чим повинен я впливови М. Коцюбинського в моїй письменницькій кар'єрі.

З надзвичайним почуттям і щирим вітанням ставив ся М. М. до моїх письменницьких проб (російською мовою), завжди намовляючи більш

працювати в красному письменстві. Коли-ж на довгі роки кинув я красне письменство, не було такого листа, такого побачення, такої бесіди, в яких М. М. не починав би невідступно намовляти мене звернутись на шлях красного письменства. „Се Ваш обов'язок — казав мені — і я не трачу надії, що Ви його колись виконаєте“.

З особливою невідступністю став робити ті намовлення, (навіть через других), коли на його запитання мусів я признатись, що іноді чую „голоси“, які зовуть до творчости. Ані одним словом не торкав ся при тому М. М. питання про мову, з властивою йому делікатністю розуміючи, що в царині творчости необмежена воля — перша умова художньої правди... І коли я таки звернув ся до красного письменства, в тому на першому плані стоїть вплив М. М. На звістку про те одиовів він мені ширим вітанням: „Тішать мене дуже, що ті „голоси“, які я старав ся збудити у Вас, врешті прокинулись, бо маю підстави сподівати ся, що то хороші голоси, голоси художника. Мені дуже приємно було довідатись, що Ви знов вернули ся до белетристики і ще приємнійше, що до української. Щиро вітаю Вас і обіймаю, як товариша по праці на одному полі і сподіваю ся, що перша спроба не буде останньою“. (28. XII 1911 р. Capri)... Не буду тут наводити хвальних відозв якими вітав він кожную нову мою працю, теплих слів, якими підтримував ті мої заміри, про які доводилось йому розповісти,—більшість їх ще і досі в проєкті!.. Коли виконаю їх колись, почуватиму ще раз не тільки його вплив, але й той духовий зв'язок з ним, що на завжди лишиться одною з найкращих окрас моего життя. А від жала тієї критики, яка починає „разнос“ признанням, що „мало що зрозуміла“ та виявляє своє непорозуміння наївним запитанням: „Нащо малювати такі страшні страсти“?, або в прокурорському тоні закидає: „де Шевченко плаче, Могилянський сміється“?, — від жала такої критики завжди захищала і назавжди захищатиме мене згадка, що своїм уважним пильним поглядом Коцюбинський добачав в моїх скромних спробах не самий „сміх“, глибоко розуміючи їх провідне завдання...

Але вертаюсь до споминів...

* * *

Вже при перших зустрічах в Чернигові став я помічати коли не хмарку то легеньку тінь хмарки, що набігала на його обличчя, давала себе спостерегти в зморщках біля очей... Його художня вдача, невичерпана жадоба зміни вражінь, повноти життя — все се не вкладалось в біду рамки буденщини бюрової праці з її невблаганою одноманітністю... Глухе житє, глухого міста, глупа ніч, що опанувала провінціальне громадянство, важко пригнічували його артистичну натуру.

Тільки діставши коротенький відпуск, та побувавши десь на селі,

у Криму, або під небом Італії, повертав ся М. М. до-дому помолоділий ніби у квітки прибраний. Але квітки швидко вянули серед одноманітного життя, в якому „все до нудоти знайоме“. Творчі мрії боронили його від влади тієї нудоти, та чим висше сягали мрії, тим глибша ставала безодня між мрією і дійсністю, тим більш зростала жадоба яскравих вражень, їх постійної зміни... Тінь хмарки на його обличчю ставала хмаркою, хмарка зростала в хмару, доки не дійшло до того, про що він потім розповів в своїй вірші у презі „Утома“.

* * *

Згубний тріумф тієї утоми вперше спостеріг я в листопаді 1908 р.: влітку того року не довелося мені бути в Чернигові і більше року не бачив я М. М. Приїхавши на кілька днів до Чернигова в середині листопада, почув, що він тільки що був хворий і не виходить з дому. Заїхав до нього. Страшенну відміну не можна змалювати словами: то вже був М. М. останніх часів з відбитком страшної утоми на обличчю...

Кожне нове побачення після того давало спостережати новий поступ зростаючої утоми...

* * *

Жадоба вражень, жадоба бачити, чути щось нове помічалась з кожної розмови з М. М. Його все цікавило і цікавило не аби як — „за для приємної розмови“, до всього він виявляв якусь стихійну, органічну цікавість, закидуючи запитаннями про деталі та дрібниці для кожного іншого не варті уваги. Згадую його уважні розпити про петербурське життя, які він завжди кінчив кажучи: „Ось зберусь колись до Петербурга, безпремінно зберусь, цікавлюсь усім: життям журналістів, артистів, театром, реставраціями, усім цікавлюсь“.

Згадую, як сумував він з приводу смерті Стріндберга: не тільки сумував, що болюче почував страту письменника, до якого ставив ся прихильно, а й тому, що мав у мріях—їхати до Стокгольму, куди його закликали, обіцяючи познайомити з північним художником. „Мене він так цікавив“...

Вже зовсім недужий перед відїздом з Капрі писав мені про свої пляни на літо 1912 року: „Хочу поїздити по Волзі, хочу пробути місяць у Карнатах і місяць на селі“ (10/II 1912 р. Саргі). А в липні в Криворівні та й потім в осени в Чернигові, вже рідко покидаючи ліжко, все мав їхати на зиму до Іспанії.

* * *

Мав тонко розвинений літературний смак, надзвичайну широчінь і толерантність в розумінню художніх явищ. Одного безпремінно вимагав від художника — безумовної широти, маленької риси нешироти не міг пробачити. Лагідний та ласкавий у всьому тут ставав суворий. Памятаю з яким переляком оповідав, що у одного українського белетриста Черемош несе мертве тіло самовбійниці з села, що лежить низше

Чорногори — до Чорногори, себ то проти течії. Се було для нього доказом головної кабінетної праці без почуття живої дійсності. Така праця не була в його очах художньою творчістю, яка повинна йти шляхом спостереження, спостереження очима, ушима, дотиком, нюхом... Сліпий, глухий, без змісту дотику, без нюху — художник неможливий, неможливий він і без міцної пам'яті: без неї образи художника перечитимуть тому, що він бачив, чув... ріки потечуть йому навспак і образи його розсиплють ся.

* * *

Любив усе типове, характерне, виразне.

Пам'ятаю розмову про оповідання д. Леонтовича „Заповіт і смерть пана Гречки“. М. М-чу воно дуже подобалося. Мене самий візерунок побуту не вдовольняв: „Прочитаєш і встає питання, — на що?“ — казав я. Се дуже здивувало М. М. — „Як на що? Се-ж такий гарний гаптований килим, очей від нього не можна одвести, хочеть ся доторкнутись руками до тих яскравих гарячих фабр“...

* * *

Коли я розповідав йому свої спостереження і спомини, в яких вставляли тіни з хроніки середніх дідичів Чернигівщини, він слухав з захопленням і потім сказав: „Ви повинні те описати“. Я зауважив, що той побутовий матеріал якось не зв'язується у мене з моральними та психологічними завданнями і переживаннями, втілювання яких в образи є для мене „голосом“, що кличе до творчости. М. М. задумано згодився, що мені нема чого робити з тим матеріалом, але додав з жалем: „Шкода, бо то таке цікаве, типове“... Мої побутові спостереження, очевидячки, цікавили його більш ніж мої психологічні завдання, хоча, повторюю і до замірів в царині останніх він ставив ся приязно, тонко і глибоко їх розуміючи.

* * *

Самий спосіб його прийняття робив його художником: він не бачив річей, як таких поодиноких і розріжнених, він бачив їх, як образи, тим баченням, в якому спадає завіса таємности і виявляється розум річей... Тому й був здібний до того мистецтва, що, як каже Овсяннико-Куликовський, „випереджує науку, даючи науці матеріал, не сирий, але перероблений в узагальнені образи, психологічно та етично освітлений. Се й є великим шляхом пізнання: від образу до ідеї, від мистецтва — до науки“... Тут треба шукати пояснення справедливих слів проф. М. С. Грушевського, що „один який-небудь твір М. Коцюбинського для характеристики нашого часу дає иноді стільки, скільки не дасть ціла купа архівних документів“. Чому-то? — Тому, що художні образи дають плід узагальненого мислення, з'являють ся акумуляторами, які збирають, скупчують узагальнені думки в їх найвищих верховнях. Тут афоризм Толстого про критику повертається

своїм невірним боком: науковій критиці лишається зробити стацію — від образу до ідеї, від мистецтва—до науки ¹⁾).

* * *

Подорож у Карпати, яку зробив я з М. М. влітку, 1912 р., дала мені змогу спостерегти процес його художнього мислення, перші кроки творчості. Він любив обмірковувати свої спостереження в бесіді, частенько в процесі бесіди робив несподівані висновки, знаходив якусь маленьку рисочку, від якої вмент ставав готовий образ а вже образ у свій час допомагав йти далі, освітлюючи доти незрозумілі подробиці. Цікаво було слухати і його розмови з гуцулами, бачити його творчу радість, коли якесь, здавалось би цілком незначне слово його бесідника, освітлювало шлях його провідної художньої думки.

* * *

Згадаю один випадок мого останнього дня у Криворівні. Було 8 липня, храмове свято тамтешньої церкви. Між иньшим ми зайшли до кладовища, де всі могилки вкриті були яскравими, барвистими убраннями гуцулів та гуцулок. Глибоко замислившись, дивився М. М. на якісь надзвичайно мізерні хрести на могилах. „Що то може значити? Деревини тут скільки хочеш“—звернувся він з запитанням до всіх, — „то щось мусить значити“ — додав упевнено. Ніхто тим не зацікавився. Але М. М. через хвилинку знайшов знайомого гуцула і запитав його про мізерні хрести на кладовищі. Треба було бачити радість М. М. коли він почув відповідь, що мізерний хрест має зазначити мізерію кінця людини, — смерті, що уриває красу життя. Людина вмерла, для неї все скінчено, що було гарне, але й бистроплинне, як черешневий цвіт...

„Се-ж — мертвий Лев Екклезіяста“...—шепотів мені М. М. і потім кілька разів звертався до того питання, згадував про нього ще на ніч...

Я бачив його глибоку творчу радість від того, що його образ гуцульського гедоністичного прийняття життя завітчався новою конкретною подробицею. Таємність розкривалась перед його пильним поглядом, він глибше бачив розум річей...

На превеликий жаль остання праця М. М. лишилась нескінченою: він зібрав цінні матеріали для повісти з гуцульського життя, але тяжка недуга його відібрала від нас плід художнього дослід. Свідомість тим більш болюча для мене, що я по часті близько бачив процес одбування цього художнього дослід, до якого прилучав він мене вельми охоче і з теплою приязню...

¹⁾ Зазначу, що не обмежую завдань критики цариною наукової критики: мистецтво не тільки випереджує науку, а де в чому й царює неподільно. Художня критика, продовжуючи працю творця-художника де в чому назавжди залишить ся мудрішою ніж наука. Не кажу вже про завдання студіювати розв'язок літературних форм, чим повинна зробити ся правдива історія письменства, — тут знов таки потрібні методи наукові.

С а д.

I.

Немов би смутком оповиту,
 Гойдає вітер легко вишню,
 Вона ж без цвіту, без привіту
 В собі таїть красу колишню.
 Вона ж цвіла, цвіла на диво
 І оддала всі творчі соки,
 А вітер шепче їй журливо,
 Що цвіт зійшов на довгі роки.
 Минуть літа. В природу дивну
 Вона вкладе всю міць, всю владу,
 І сад впізнає королівну,
 Яка й була красою саду.

II.

Морок. Роси. Трави плачуть;
 Тихо по саду.
 В травах лілії маячуть,
 Я до їх іду.
 Білі, чисті і високі
 Гордо стали в ряд.

Тут найкращі роси й соки
 Їм готує сад.

Знайте, квіти ароматні
 Давніх мрій моїх,—
 Завтра люди марнотратні
 Скосять вас для втіх.

Ви їх символ, марна згадка
 Даних Богом дум;
 В мене ж в серці ваша грядка
 Будить давній сум.

В ніжних відблисках іділій
 В юний любий час
 Для моїх сердешних лілій
 Сонця світ погас.

Ні одна з їх не біліє
 В хмурий темноті;
 Тільки серце сохне, мліє
 В журній самоті.

С т е п.

Квітки, квітки і степ хвилястий,
 Сади і трави і луги;
 Мене вже труїть чад квітчастий!
 О, де ж ви, межі й береги?

Нема, нема! Квітчасте море
 Таке всевладне й чарівне,
 Таке блискуче і прозоре
 Таке спляняюче й гучне.

Дивлюсь навкруг тривожним оком:
 Я стільки чаду не знесу!
 З брудного міста ненароком
 Я вплив в нечувану красу.

Я чую помсту тут за зраду
 Од степу, сонця й пишних трав

За те, що їх квітчасту владу
 На шум бентежний проміняв.

Тепер тут квіти й зільні трави
 Отруту пахощами ллють.
 Біжу, біжу! В очах появи,
 Немов примарами встають.

Куди ж, куди? Немає змоги.
 Плянуть і пахощі і жар,
 А далі, далі край дороги
 Стоїть чи явір, чи анчар.

Квітки, квітки і степ хвилястий,
 Пахучі трави і луги.
 Мене вже труїть чад квітчастий
 О, де ж ті межі й береги?..

Л. ПАХАРЕВСЬКИЙ.

Сентиментальне оповідання.

Куточок світу Божого, де довелось одбувати своє жите Луці Щербатому, уявляє з себе болото, забудоване хатками під черепицею, заселене якимись такими безбарвними людьми, чужої Щербатому крові. Сі люде благодушно пють вранку свою каву, попівдні смакують свій обід, а ввечері впірнають у подушки, без краю задоволені з так раціонально прожитої днини.

А Лука Щербатий ходить поміж отими навісними рядками домів, ненавидить їх спокій безсилою, сліпою зненавистю і все носить при собі свій давній сентиментальний смуток.

Часами, особливо тоді, коли заблимають увечері ліхтарики на вуличках, оповитих безнадійною пітьмою, сентиментальний смуток Щербатого обертаєть ся в розпач, в жалі невсипущі,—і тоді щось тяжко давить у грудях, під горлом, і хочеть ся положити мамі покійній, мамі тихенькій, другови лагідному днів молодих облізлу голову на коліна, щоб шершавою рукою погладила, примовляючи:

— Голубчику мій, синочку мій єдиний! Розумна ти моя голонько...

І більше не треба: тільки погладити лису голову, тільки пожаліти синочка неприкаяного, а там вже самі сльози потечуть, теплі-теплі—і зростає надщерблену душу. Душа вмиєть ся слізьми, знов убереть ся в лист зелений, а там ще може й зацвіте буйним цвітом!..

Чого на світі не буває! Чудо прийде—і знов може помолодіє душа, а як помолодіє, то ще може й люде з неї будуть.

Чудо прийде, чудо буде... може... бо всякого буває. Трапляєть ся й таке часами на світі.

Та тільки ж горенько тяжке: в Луки Щербатого немає тут, на чужині милої руки, щоб погладила; нема й слова такого, щоб, озвавшись з дорогих уст, пригріло зморену душу.

Є тільки в його офіційна дружина, яка кляне його за те, що завязав їй світ, замуrowавши на похмурій чужині, наобіцявши за часів женихання привабних святощів подружнього поєднання.

З жінчиних уст до Щербатого тепер не йдуть слова спочуття, а сиплеть ся часом така злоба, зненависть, що Лука затуляє вуха і тікає з хати. Найгірше вбиває його в край одно слово, останніми часами дуже звичайне в жінчиному вжиткові. Се слово вимовляєть ся так:

— Дурак!—конче по московському. Од того „дурака“ криком кричить душа Щербатого, перевертаєть ся все живе в йому, і так погано стає, неначе чимсь бридким доторкнулись до портрета його помершої матери, та ще й плюнули на його, на підлогу кинули, ногами топчуть... А тут ще й мале хлопча біжить іззаду та крізь сльози галасує:

— Ти нехороший, ти нехороший, татку. Ти мами не слухаєш...

І не замовкне, аж поки „татко“ не замкнеть ся в своїй світлиці, не вкриєть ся з-головою, не припишкне, як те благесеньке мишеня, на яке вилили ціле відро холодної води. Бр... холодно!

Холодно Луці Щербатому жити на світі! Без вини виноватий Лука Щербатий.

От він лежить закутаний з-головою і думає:

— Так, так мені й треба. І дурень, справді, дурень.

Дурень, що хотів зорі з неба знімать, уявляв з себе якогось там письменника, вибранця небес. Ех, ти, письменнику... Щось давно вже не видно твоєї писанини, чогось замовкла твоя муза дурноверха!

І Лука Щербатий починає ненавидіти самого себе, свої колишні мрії, запальні писання з повідумуваними людьми, з повигадуваними, ідеалізованими почуваннями і з такими ясними, сміливими плянами життя.

Пляни життя! А хіба входило в ті пляни кучерявої голови отаке-от утіканне від страшних своєю суттю слів жінки під укриттям, в подушки, за замкнені двері?

Пляни життя!..

І от часами, як контраст безбарвному одбуванню життя, встають згадкою під тужуркою з блискучими гудзиками, десть там у глибині душі й серця Луки Щербатого кращі дні, дні сонця і дні запалу молодого.

Розятреній самобичованнем і жінчиним наріканням рані душі хочеть ся часом виправдатись, розкрити поховану в ній красу, сказати, що й я, мовляв, не сиротою по світу тиняла ся увесь свій вік,—бо було і в мене таке, чому назвище в поетів: коханне... або ні, ні... Се слово смішне, за його покивають головою на облізлу, щербату душу, на сміх візьмуть підсліпувату,—„го-го“,—зарегочуть.

Справді, не те слово. То було не те, ні,—а щось таке... зовсім не смішне, не дуже смішне. І згадати про те минуле в своєму

життю щербатій душі тепер так боляче і разом так хороше, бо... ой, не смійтеся, добрі люди!—кажу вам, не смійтесь, бо справді від тієї згадки тепліше стає на душі і сміливішає вона:

— От же й в мене, як у людей!

Що воно справді було? Яке б тут таке гарненьке, пристойненьке назвище підібрати?

Ат! Нехай так собі й зветься: „Те, що було колись“. Те, що справді було на душі в Щербатого,—те й пише він, згадками оповитий.

Те, що було колись.

З того часу зосталось у пам'яті найвиразніше три людини: рвучкий, худий, трошки поезією обвіяний, трошки голодом та блаженською одежею наелектризований поет; другий, давній друг його, вічний студент і вічний юнак, фотограф, природознавець, служитель Бахуса, муз і краси співець—Долотов Михайл (конче „Михайл“, бо так любив він іменувати ся); ну, а третя, розуміється, „вона“, дівчина з-над синього моря. Так і звали її.

З першого погляду вона, худенька, невеличка, не приваблювала очей. Можна подивитись, пройти зовсім байдужісінько, а як хто спитає, то так собі, між иншим, озватись, не одриваючись од своєї думки:

— Так собі. Дівчина, як дівчина.

А пройшовши ще скільки ступнів, знов можна посіяти слово, аби не урвала ся розмова:

— Видко, з характером! Недобрі очі, жорстокі. Така не пожаліє і себе й иншого.

А там, вже може аж над-вечір того самого дня, здибавши того, хто питав про вражіння від сієї дівчини, можна, навіть і тоді, як мова і не про неї йде, а приміром про меліорацію або санскритську граматику вияснюється справа, заявити:

— А знаєте, ота дівчина не така, як усі вони. Щось у неї є такого в очах... Така якась стрілочка з тих очей вилітає...

— Ви, власне, про яку се дівчину?

— Та про ту ж, що ви питали. Знаєте... така бліда, бліда, худенька, з клясичним носиком і... з цілою купою чорних кіс?

— Ага! Прострелила серце?

— Ні... не те, щоб прострелила, а, знаєте... хотів би з нею говорити, ближче в очі глянути. Бувають такі чудесні гадючки... зелені, вючкі, грають на сонці... І боязко, а таки кортить поглядити її рукою, а тоді... Отака й ваша знайома, пане агрономе.

— Гадючка? Ну, буде вам „гадючка“! От я їй розкажу.

- Кажіть. Нехай знає. Я б і сам сказав...
- Познайомить? Добре?
- Добре.
- Тільки глядіть: не закрутіть дівчині голову, бо буде вам амінь.
- Від кого?
- Від мене.
- Ого!
- А щоб ви знали!
- Я безпешний. Мене дівчата десятою дорогою...
- Знаємо, знаємо ми вас, поетів!
- Агрономи ближчі до землі, а дівчата люблять ґрунт, більше ніж повітря...

І поет познайомився з дівчиною, що звалася Нюта. А повне найменне її, хоч і краще бренть, та писати його трудно: довге. Нехай собі буде просто:

— Нюта—Нюра.

-
- А ви там що на мене видумуєте? Яка я вам „гадючка“?
 - Така собі гадючка, прехороша—страшна і прехороша.
 - Ну, ну... буде вам „гадючка“!
 - Не боюсь.

Така була в їх (у поета і в дівчини-Нюти) перша розмова, коли зійшлися грати в лото до поетового товариша по газетній роботі! Слухав ту розмову агроном, і весело йому було, що вивів на чисту воду поета.

Сиділи цілий вечір і з таким азартом грали в лото, що такого ще ніколи не помітно було в поета до сієї осоружної йому забавки. Та й не диво: поруч сиділа дівчина з стрілкою-блискавицею в очах.

Якось і вечір так швидко промайнув, наче й не було його. Йшли додому перед світом гуртом, а як розходились—хто куди—на розі вулиці, то поета взяла така злість на агронома, що так би й дав йому в широку шию камінюкою, ломакою, гарячим залізом, або хоч словом, таким „палким словом поетів“, що ними бичують вони юрбу черству. Але... камінця під руками не було, бо міцно повимощувані вулиці; не було й заліза та кійка, а словом поетів не дошкулиш агрономової спини.

І широка спина й шия зникли разом з тендітним контуром дівчини-гадючки. Та не зникла думка про неї в голові білявого поета.

Хотілось побачити ся з нею. І побачив ся.

Сиділи всі письменницькою компанією і злословили, сипали анекдотами. Була й вона. Дівчина все більше мовчала. Мовчала довго, а її мовчання перейшло й поетови. Він похнюпив ся, зобгав ся.

А як настала загальна павза, дівчина взяла шклянку з вином, вдала ся аж на кінець стола до поета (хоч і сиділа поруч з агрономом) і виразно, невмисне виразно сказала:

— А у вас хороше лице. Я до вас пю!—Випили, а слова оті запали йому в душу. Інші забули їх. Пожартували на тему, що хорошому, мовляв, личкови не до лица, здаєть ся, руді, аж червоні вуса та заспані раз-у-раз очі і т. д. Пересипали далі сі уваги анекдотом про те, як вірменин лїчив, скільки ніг під столом у чотирьох людей,—і розійшлись.

Минув тиждень другий. З душі поетової ніяк не хотіли виляняти оті слова нової знайомої.

Коли се здибав він агронома.

— Ото добре, що я вас побачив.

— А що?

— Та не дає мені спокою Ньюта, хоче, щоб я привів вас до неї в гості. Справді, ходіте. Тепер нам весело. Приїхала ще й сестра її. Там такі розкішні очі і така постать королівни, що не гріх поетови подивитись.

— Я не піду.

— А то чом?

— Боюсь.

— Ого!

— А щоб ви знали, урівноважений агрономе, боюсь, щоб часом не одбити в вас дівчини.

— Хо-хо! Не одібете. Мое діло певне. Та й чого вам: я ж сам веду вас.

— Глядіть агрономе.

Агроном трохи помилив ся: його діло не таке вже певне було, як він думав.

Захитало ся агрономове діло, бо дівчина з над синього моря після перших одвідин запросила поета приходити „так собі... посидіти“, коли матиме охоту.

Охоту він мав, а агроном усміхав ся і не від того був, щоб білявий хлопець вечорами розважав Ньюту з сетрою; навпаки, агро-

ном навіть радий був такий нагоді, бо з своїм панованням в Нюриновім царстві криг ся від її сестри.

— Ходіть, голубе, я вас дуже прошу.

І от поет звикав сидіти вечорами в товаристві двох симпатичних сестер.

Сидів, читав їм свої поезії про те, як минають у людей молоді літа, як жовкне листе колись зеленої душі і як не хочеться тій душі тліти в попелі буденщини, а отак узяти та й згоріти відразу... Спалахнути,—та й попрощатись з білим світом.

З написом про таке своє бажання подарував теж дівчині останню книжку настроїв душі своєї, а дівчина-гадючка взяла, перечитала, (а може тільки в руках подержала...) славно пригріла автора іскрою своїх очей та й сказала:

— У вас душа така, як ота біла квітка. До такої душі треба доторкатись обережно.

— Швидко, Нюрочко, завяне мабуть ота квітка? Швидко? Правда ж, радосте моя?

А вона й слова не сказала: мовчала і пильно йому в очі дивилася.

Так говорити мала право дівчина поетови і спитати так мав він право, бо вечорі в дівочій світличці, на четвертому поверхові дому, заселеного шкільною молоддю, перетворилися для поета в моменти найбуйнішого росцвіту його душі, в хвилини прощального напруження всіх молодих стун душі.

Як же се сталося так, пане агрономе, пане „упевнений“ агрономе?

А так, дуже просто, надто просто... Як і в людей... Се, пане агрономе, сталося тоді, коли поет сидів в Нюриній світлиці годину-другу, сидів, зрідка озивався яким словом, а більше мовчав. Сестра десь до театру пішла з чорнявим політехніком, що видумує якусь нову машину і раз-у-раз несе з собою сміх, рух і життя. Нюра оповідала поетови про містечко над Дунаєм, де живуть її батьки. Вона говорила, що ненавидить оті глиняні хатки з низькою стелею в батьковому домі, бо там тісно, душить низька стеля; через те вона й подалася сюди, до великого міста вчитись, насилу випросилася... Розказувала вона, що там у містечку стоїть серед базару високий стовп, а на йому ліхтар удень гоїдається собі повільно, а ввечері гордо-неприсступно осяває скільки ступнів майдану, і тоді се єдине ясне місце, а кругом—пітьма чорна, як могила, і життя—як могила.

Поет слухав, мовчав. Так краще сидіти мовчки, аби тільки лили ся без краю оті прехороші слова. Говори, говори, радосте! Говори, може забуду, що швидко минуть ся отсі одвідини, а тоді буде пустка в душі, буде пустка-хатина в чужих душі моїй людей, що звуть ся родичами, найближшими, найдорозшими...

Дівчина замовкла.

— Мовчите? Цілісінський вечір мовчите. То й я мовчатиму! І слова не скажу.

Сіла, принишкла, зобгалась, як і нема її,—і тільки білі тонкі пальці руки лежать на колінах і виразно здрігають ся.

Узяв ті пальчики поет, притулив ся до їх устами.

— Холодна рука?

— Гаряче серце...

Щось камінем душу облягло поетови.

— Хороший мій, чого ви такий якийсь?..

— Ех...

— Ну, чого?

Нюта подивилась йому в очі, довго, пильно, а він ще гладив її білу руку. Тоді дівчина сама обняла його шию руками і пахуче волоссе вдарило в лице поетови. Він цілував ароматні темні коси, біле чоло, гарячі губи.

— Гадючка?—озвалась дівчина згодом.

— Хороша моя...

— Тепер не будеш сумувати?

— Не знаю. Тепер мені страшно. Що далі буде, Нюрочко? В тебе агроном, у мене жінка.

— У твої жінки симпатичні очі.

— У моєї жінки нема до мене любови...

— А... що там... Що буде, побачимо, а тепер сядь, ну сядь ближше.

— Ні, я піду.

— Я прошу... Побудь зо мною. Не йди, не йди!

Нюта сама не своя, зваблива, грішна, обнімала поета, садвила коло себе.

— Ні, ні, таки піду. Я неможу zostавитись, щастє моє.

І не zostав ся.

Поет дбав про святощі тієї любови, святинєю взивав оте палахкотінне крови молодой. Поетичний білявий дурень з кучерявою головою!

Не zostав ся одного вечора, не zostав ся й другого; не схотів оставатись, поки не знатиме напевно, що піде з Нютою поруч

у житю. Почав говорити, що візьме розлуку з жінкою, аби тільки Нюрочка любила його, аби тільки...

— Любитимеш?

А вона мовчить, а потім пригорне:

— Дурненький!

Та й тільки. А в те, що буде далі, заглядати не хоче, сердить ся навіть, коли він зведе розмову на будучину.

Одного дня обідали разом у столовці, а по обіді не розлучились до самого вечора.

— Будемо довго гуляти, сьогодні наш день.

— А агроном?

Розгнівалася.

— Що агроном? Агроном агрономом, а я сама собі належу.

— Не буду більше...

І пішли ходити. Незабаром побачили агронома. Він їхав на велосипеді, добре бачив їх, а тимчасом удавав ніби не примічає. Поет навмисне вголос сміяв ся, просто в лице агрономови посилав свій сміх; весело було.

Йшли коло старого костюлу. Зайшли. Посідали в кутку.

В костюлі повно салдатів. Був піст—і ксьондз сповідав їх, щось там таке говорив до їх, а далі усі разом—і ксьондз, і салдати, і якісь баби побожні, — співали. Темні високі стіни суворо поглядали на все оте каяття, навівали думку про смерть, старість, про холодні грудки землі, що вдарять у віко домовини і придавлять груди кожному: Нюрі, агрономови, поетови, ксьондзови...

Нюра чогось так дивилась на поета, як на дитину.

— Чого ти так дивиш ся?

— Так собі. Надивитись хочу. Знаєш у тебе в очах видно всю душу.

— А яка ж вона?

— Така собі... твоя душа.

А помовчавши додала:

— Спасибі тобі—і стиснула йому руку.

— За що, Нюрочко?

— За те, що ти до мене такий... А я не така, як ти думаєш.

Ти знаєш, я Аріядна. Читав у Чехова?

— Давно колись. Не памятаю.

— Перечитай. Я справді Аріядна...

З костюлу пішли на кінець города. Вийшли на таке місце, де ніколи не були. Людей не видно. Посідали на лавочці, над кучею, за якою ген-ген синіє центр города.

Оповивав землю вечір, такий вечір, коли вже чути весну, а зима ще не хоче уступитись і засотує на-ніч струмочки тонісінькою кригою.

Не було слів, а говорити хотіло ся довго, багато.

Сиділо ся б так бог-зна доки, та треба було йти, бо сього вечора Нюрина сестра їхала до дому.

Повставали, пішли. Попрощались.

А другого дня поет перечитав „Аріядну“, запротестував, що Нюта не така і побіг сказати се їй. Довго ждав, не прийшла в столовку, де раз-ураз обідала. Вийшов звідтіля, а йому подають записку:

„Дорогий! Не ждїть, не шукайте мене. Виїду на якийсь час. Таке зо мною робить ся, що треба побути на самотї, подумати“.

Як? А Нюта казала ж, що так ніколи не зробить, а просто, в вічі скаже правду.

Агрономова робота!

Побачити її захотіло ся божевільно і божевільна думка опанувала усією істотою:

— Я побачу її. Побачу і попрощаюсь. Так же вмовились?! Треба-ж просто в вічі глянути, „іди своїм шляхом, бо не твоя“—сказати. Так же вмовились! Розлучитись, але приятелями...

Хотілось найблизшому другови пожалітись—і поет пішов до Долотова.

Долотов сам пішов до чудної дівчини з над синього моря, бачив її, передав листа, в якому поет вимагав умовленого прощання.

Не вийшло з того нічого.

Долотов бачив Нюту бліду, з страшними очима, а за її спиною якусь солідну постать з червоним лицем.

— Мабуть, агроном, хоч я його й не знаю зовсім.

У ночі поет з Долотовим був на вакзалі. Щось проказувало йому, що агроном, напевно, випроводить дівчину з міста.

— Я таки попрощаюсь... таки доведу агрономови, що попрощаюсь,—стояв на своєму поет. Промайнула знайома сухорлява постать, а поруч неї огрядний агроном.

Поет за ними. Ввійшов у вагон і несподівано став перед Нютою. Вона не сподівалась, затрусилась і безпомічно поводи́ла очима то на поета, то на агронома.

Агроном заступив дорогу.

ЛНВістник 1913, кн. VII—VIII.

— Я не до вас. Я маю сказати панні два слова.

— Ні, тепер я з вами буду розмовляти,—перейшов агроном на офіційний тон.

— А я з вами не маю ніякої охоти розмовляти.

— Побачимо!

— Побачимо...

Поет повернувся, вийшов з вагону і взяв квітка до першої великої станції. В очах йому все стояло бліде обличчя Нюти. Поїзд рушив. Поїхав в тому-ж поїзді і Долотов. З вікна вони бачили, як агроном, лишившись на пероні, лихими очима шукав свого супротивника і не находив.

Поетови захотілось сміятись: він переміг.

— А що? Таки попрощаюсь.

І попрощався.

Як проїхали кілька станцій, він увійшов до вагону, де сиділа Нюта. Вона сиділа так, що була до поета спиною, але відразу почувала його присутність і озирнулась. Очі такі, як і були... тільки заплакані.

— Я знала, що ти прийдеш.

І дівчина заговорила про те, що агроном не дав їй навіть озватись на поетів лист, стеріг її, аж поки не виїхала.

— Я слаба тепер. Я була зомліла... Я зовсім слаба.

Так говорили довго—і стало легше. Прийшов і Долотов, познайомився, подивився на дівчину при світлі „зажигалки“, бо було в вагоні темно. Сі оглядини зробили на Долотова таке враження, що він навіть в віршах намірився змалювати сей епізод, але за півруху встиг скласти тільки два рядки:

„Я видѣлъ васъ при свѣтѣ зажигалки.

„Ничтожный, жалкій свѣтъ“...

Далі не пішло, бо прийшли інші враження і заповнили долотовську музу...

Обміркувавши справу, всі троє постановили, що поетови слід їхати аж до батьків Нютиних, погостювати там з день і з честю вертатись назад, попрощатись з тим, чому немає вороття.

На великій станції Долотов вийшов з поїзда, щоб вертатись назад, пооддавав усі гроші поетови, зоставив собі тільки на квіток і на пляшку пива. Прощаючись він сказав:

— За таку дівчину все можна віддати, та тільки не треба нічого брати. Прощайтесь і швидче вертайтеся, бо се тільки момент краси, а на такому ґрунті нічого не збудуєш.

- Завяне краса?
— Завяне, голубе...

Поет і сам знав, що се тільки момент. Але хіба їх так багато тих моментів краси у нас в життю, щоб з-за ради них не „дуріти“, як каже старість, хитаючи сивою головою?

Поет „дурів“, що не знати чого й по що поїхав над Дунай. Посидів, пронудив ся там день і вернув ся назад, доволі холодно попрощавшись з Ньютою. Ще в дорозі він побачив, що вона сама злякала ся, як запросила його до себе. Він знав, що агроном опанував усею її істотою, а він з своїм наївним цвітом білих мрій— тільки на час став перед нею і запалив огнем.

Як їхали в двох у вагоні, то цілу ніч, до білого дня говорили про „свое“. Говорили про те, що не йти їм поруч у життю. А чого—самі добре не знали.

— Знайте, Нюрочко, що, коли покличете, я прийду до вас, де-б не був, усе покину... а без вас не жите мені... а низка сірих днів і смерть од жалю, що дні мої молоді минули...

— Ні, милий мій, ти не вмереш так швидко. Жди мене, поки вернусь з дому. Я скажу, що надумала: чи твоя, чи його.

— А таки прийдеш? Щоб не надумала?

— Прийду.

— І ще одно: коли з ним тобі не буде щастя, коли станеш рабинею, ти покличеш мене, щоб пожалітись...

Так говорило ся в ночі, а як настав день, відразу поставали одне одному чужими і слів тих ліричних вже не було.

Та й по приїзді до Нютиних батьків не було тих слів, навіть віч-у-віч боялись оставатись у двох: щось полягло між ними, бо гра скінчилась. Ньюта цілий день писала листи, видко, агрономови, рвала їх і знов писала.

Їдучи самотою назад, поет знав, що Ньюта не прийде і не вернеть ся до його... Почував се, і не жаль було її.. і вмірати не хотілось... Але щоб віддати останню данину минулій ліриці, написав їй з дороги листа:

„За вас оддав би все своє жите. За те щастє, що з вами перебув. За те, що тим щастєм попрощав ся з молодим віком своїм, з вірою в людей, в сине небо, в красу душі... Без вас тепер тієї віри вже не буде. Вмерли ви для мене, вмерла і віра моя. А без віри яке жите?“

Так писала рука, а в душі наростали нові поривання.

Поет писав сумні слова про смерть, а сам почував, що в кожній кліточці його тіла грає жите, почував, що він житиме, житиме... Як? Байдуже, як. Тільки-б жити...

А дівчина з-над моря? Дівчина? "Справді... була собі така слава на дівчина... Була собі така велика радість, а далі велике горе... А тепер ні горя, ні радості, що дівчина давала грою душі своєї, нема. Є тільки радість, що можна жити і що не треба вмірати.

— Ех, дівчино моя, радосте моя! Видужав я! Чуеш? Видужав і поки не прийде друга слабість, друга радість... А може й не прийде вже... Нічого не вдієш. А тепер гра скінчила ся і я таки попрощав ся.

Була небезпечна гра. Грало надто чутливе „я“, грали нерви, грала огрядна шия агронома. Грали в любов—і був прекрасний момент. Він минув. Будувати на йому не можна нічого: правду казав Долотов.

І сівши в курерський поїзд, щоб швидче порвати нитку минулих моментів, вернув ся поет до городської біганини, здоровий, веселий.

А дівчина з-над моря? Розумієть ся, не прийшла і слова не додержала: таке вже те слово дівоче.

Сором було?

Хто там її знає. Тільки одного разу, угледівши поета (здається, через рік) в трамваї, вона швиденько пішла з вагона, опустивши вниз голову.

Чого-ж то так?

Хто там її знає...

А поет незабаром подав ся на північ. Узяв службу в мертвому місті—і став одбувати своє жите.

Якось прийшов йому лист від товариша-лікаря звідтіля, де одбула ся отся сентиментальна подія.

В листі між иншим стояло:

„Ага! Щоб не забути... Була в мене пацієнтка. Знаєш, хто? Твоя знайома „дівчина з-над синього моря“. Памятаєш, як ти хотів стрілятись через неї? Тепер вона схудла, змарніла. Вприскував їй миш'як. Розговорились. Виявилось, що знає тебе. Згадала про тебе і смутна стала. Одного разу сказала про тебе так: „Я вдячна йому по вік“... А за що, не сказала“.

Сей лист щось давнє, тепле, молоде розбудив на душі... Узяв жаль, що пройшли молоді літа і облізла голова. Узяв жаль, що

самотно тиняється людина по світах і замірає повільно душа, яка колись поетичною була і вміла огнем горіти.

Ще через якийсь час товариш-лікар писав з півдня:

„Твоя „дівчина з-над моря“ зробилась законною дружиною якогось агронома. Завели зразкове поле, садять і сіють усякі дивовижні злаки і добре заробляють“...

От що Лука Щербатий записав у свій синій зшиток. Вийшло сентиментальне оповідання, яке він і віддав до друку.

А. КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ.

Ірена Оленська.

I.

Сиділи в дивному та чудному настроєві.

Пані Ірена Оленська курила папіроску одну по одній, курила в нервовому роздразненні. Густі клуби диму блукали навкруги її голови, сплітали ся з буйним, троха розхристаним волосем, надавали ще більшої принади його недбалому розвіянню. Із під її брів вилітали в ряди-годи огні-блискавки—одні розсипали ся в вечірніх сумраках комнатного світла, одні громом вдаряли Михайла Олексича, до безпам'яті з думок збивали, то знов чарами принади оп'янювали-голубили — одні стрілою серце панни Лесі прошибали.

Бо Михайло Олексич ні раз не робив уже сьогодні на Лесею вражіння чоловіка, що не далі як за місяць стане її мужем. Звичайно було поважний, спокійний—попадав сьогодні в розсіянне, бентежив ся під впливом поглядів пані Ірени, звертав ся до сеї чужої особи з більшою увагою, чим до неї. І се вже не вперше; отсе вона було вже не раз в останні часи замічала. І брала її з-за того двічі досада: раз за себе, за ображену свою гідність, а ще більш за нього, за того, що до ніг Ірені стелив ся на те, щоб легковажила вона його, щоб насміхала ся із нього, коли на самотині із Лесею оставала.

У Лесі серце краяло ся. Вона ж ніколи не завидувала Ірені її щастя; не завидувала, коли її товаришка віддавала ся, коли за-

жила родинним житом. А як те щастє розвіватись почало, Леся розраджувала її в годину суму, в хвилю розпуки піддержувала, надії додавала.

Розлетіло ся. Вони знов зажили вкупі.

І як Леся була перед двома роками свідком любовного раю Ірени, так пані Ірені довелося тепер слухати щебетання подруги Лесі. Та далеко не однакі були вони в ту і в сю пору. Молода Леся дожидаючи тоді своєї черги, раділа щастем Ірени; перед очима душі Ірени блукало блудом зломане її жите, а її серце наповнене отрутою — то глузом насміхало ся, то обкипало злобою то завистю розгорювало ся. Розуміла біль її душі Леся. На поглум подруги усміхала ся добрячо, вибухів злости не чула, не розуміла і тільки останні прояви зависти заскочили її ненадійно, стрівожитись заставили.

Ірена, що спершу сумом окривала своє лице, в жаях та сльозах розпливала ся, нараз стала нервова, попадала в вибухи істеричного сміху, то невтишимого плачу; в товаристві Михайла Олексича ставала то говірка, то задумлива, раз колола його зідливими словами, раз милувала чарівними поглядами, як рибалка рибі принаду, кидала йому в очи чари свого тіла, розпалювала жаждобу роскоші.

Стрівожена дивила ся на все те Леся й не знала, де буде стрим тому лицянню Ірени. Вона вмовляла в себе, що се не так, як їй здаєть ся, впевняла себе, що її обманюють очі й уха, але дійсність говорила инакше. Дійсність показувала їй, що Михайло чим раз більш займаєть ся Іреною, раз-у-раз менше говорить про вінчання, що він майже не звертає вже уваги на неї. Таку незavidну картину розкривала перед нею дійсність.

Між подругами почала виростати стїна, яка з кожною хвилиною, після кожної гостини Михайла Олексича розмежовувала світ їх почувань чим раз далі, чим раз то глибше.

Всі троє розуміли важке положеннє. Неначе ждали розвязки болючих питань.

Леся пустила ся на воду без весла і керми, поклала в човен зболїле своє серце і ждала, куди занесе її бистра хвиля. До якої мети? Щасливо донесе, чи розібе човен її житя?

Михайло погинав ся під вагою докорів, зобовязань супроти Лесі, а повен пристрасти ловив нишком затроєні стріли очей Ірени. Ловив їх у своє зранене серце і грудь ними роздирав.

А Ірена бавила ся...

Її тривогою, його пристрасними поглядами.

І сміх її, як дзвін дзвінкий, над міру голосний, бентежив молодят, а сум її, як чорна ніч, хмарою нависав над їх щастем. А її доля гайвороннем кракала над їх надіями.

Вони бояли ся її!

.....

Сиділи сьогодні в чудному та дивному настроєві.

Розмовляли про новини дня, про вражіння вчешньої премієри (погляди Ірени й Михайла на диво дуже годили ся, а се дратувало Лєсю без міри), врешті заговкли і попали в задуму.

Цані Ірена закурила ще одну папіроску.

— Чи не багато вже на сьогодні? — поспитав уважливо Михайло Олексич.

Ірена тільки всміхнула ся гірко і впила ся в Михайла очима. Він витримав її погляд, зморщив брови, визиваючи її глибоким хмарним зором, але мусів відорвати ся від неї, бо чув на собі погляд других очей, погляд розпуки повен, докору, жалю, тривоги. Лєдвн глянуv на Олєсю, коли вона схопила ся з крісла і підійшла до фортепяна. Здавало ся спокійна, рівнодушна; тільки перлиста сльоза в її очах не заховала ся перед увагою Михайла.

Почала грати. Зпід її пальців вийшла сумна-пресумна імпровізація. Що душу розривала. Михайло вже хотів встати і підійти до неї, заговорити, словами біль її душі утихомирити, але заки ще вспів ціти за поривом свого зворушеного чутя, попав під вплив перехресних огнів очей Ірени. Зачала ся гра блискавиць, німа, але така завзята, така повна жадоби перемоги...

Михайло Олексич хотів спершу присмирити визовницю, хотів зневолити її покоритись у боротьбі і бодай сам перед собою в душі заступити ся за покривджену Лєсю. Та доля боротьби замість перемогу йому дати, кинула його під ноги Ірені. Минула коротка хвиля і він стогнав, ридав, благав в Ірени.

Чого?..

Любови? Шалу пристраси? Помилування?

Далекий був від означування своїх вчинків, почувань душі своєї.

А Ірена?

Із поза клубів диму прозирали крізь темряву вечера великі

її очі, мов дві грани розжарені. Що говорили очі ті її — даремно було б дошукувати ся. І вона далека була від того, щоб ставити собі такі питання.

Вона відчувала неприродну свою гру, невідповідну ролю. Чого вона хотіла? Хотіла злагодити свою злість по причині зломаного життя, шукала нагоди помстити ся. Чому як раз на Лесі, на Михайлови? Бо вони їй навинули ся. Чи може робила се з розмишлом? Не могла б дати відповіді.

Михайло Олексич був одним з перших мужчин, з якими стрінула ся від коли порвала всі звязки з мужем. Був першим, що з ним доводилось пересиджувати їй довше. Робив на неї вражіння молодця, що двох зчислити не зможе. Смішив її його вигляд, його рухи, його засліплення в Лесі. Взагалі смішним видавав ся їй в ролі молодого. Нераз говорила про се з подругою. А найбільш смішили її ті наївно діточі щебетання молодих сердець. Хотіла переконати Лесю, що нема йому що вірити. Що при першій ліпшій нагоді повієть ся, як звивають ся всі мужчини. Такий був її погляд. Нехай лише до розуму прийде. Він же дівчак! В нього нема ні характеру, ні смаку, ні постійности.

Леся перечила ся, ставала завзято в його обороні, до плачу доходила. У таких хвилях порішила Ірена розвіяти ту заслону, що обоїх закутала, й причинити ся до розяснення положення, та визволити Лесю з обіймів обману. Чим скорше, тим красше. Зійдуть на шлях голої правди — нехай. Будуть дивити ся на світ і проявити життя отвертими очима. Перестануть обманювати себе. І не доживуть колись гіркої хвилі розчаровання. А порве почуте правди всі звязки поміж ними, — красше закінчити, заки ще зачало ся, ніж каліками тягти за собою поломану тачку життя.

І хоч як смішний та несимпатичний являв ся Михайло Олексич Ірені — вона почала закидати на нього свої сіти. В добрій вірі — допомгти подрузі. Стрінула опір. Дивний опір. Несподіваний. Подразнена сим станула до боротьби. Чим більш він нехтував її, тим дужче вона запалювалась, тим сильнійше напирала на нього. Озлоблювалась. Почала ся між ними гра, в якій чим більш затрачувалось у Ірени почуте правдивої її ролі. Хутше, чим думалось, забула, які її наміри супроти Лесі. Михайла вже бачила перед собою, його упір, завзяте. А побороти їх — почало ставати її цілею. Почала ставити йому перед очі всю силу своєї жіночої принади. І чим більш він попадав у заставлені сіти, тим дужче почала грати ся ним Ірена: надити й відпихати. Отся іграшка

зробила своє. Як по спадистім містку покотив ся Михайло в напрямі Ірени.

Бували хвилі — вона отрясала ся. Отямлювала ся. Тікала з дому, коли він мав прийти, просила Лесю, щоб ішла з ним із хати. Були се хвилі, коли приходила до пам'яті, до зрозуміння свого положення. Тоді вона почувала себе до краю нещасливою. Бачила своє зломане житє, попадала в тугу за родинним щастем, теплом подружнього житя. Тоді розуміла вона, що всі такі іграшки, такі жарти, флірти, лицяння — добрі на нині, можливі для забиття часу, але даремні, коли йде про будуче щастє, далекі, щоб могли допомогти їй зрівноважити своє житє. Тоді з усею силою ставав їй перед очима образ Івана Володимирича, самотнього чоловіка, що міг дати їй тривкіше родинне щастє. І тим більший жаль давив їй груди, чим більша була в неї певність, що він не в силі огріти її зболілого, змороженого серця, що він не зійде ся думками, почуваннями, бажаннями, стремліннями своїми на одній лнії із нею.

Як дуже вона страдала душею в такі розбільні хвилі!

Щоби затратити свідомість свого безвихідного положення, щоб злагодити гореч своєї долі, вона кидала ся з одного краю в другий. Тепер уже свідомо хотіла заступити постать Івана Володимирича новою — Михайла Олексича. Ловила жите хвилі. Гра-ла ся, бавилась, приковувала то відпихала, надила то насміхалась.

Жадна побіди ждала, коли Михайло Олексич припаде їй до ніг — благодатиме помилування.

Кинулась у гру з усім цинізмом обманця, певна побіди загравала карту за картою. Стривожила Лесю — застрашила Михайла Олексича.

Він відчував уже, що жде його тепер.

Однаке боронити ся задумав.

Признав себе побідженим, але хотів утекти перед своєю судбю. Утікав перед соромом своїм.

І коли почув у душі сильніший приплив пристрасти, коли голова його почала кружляти в безсилому омлінні, він здобув ся усею міцю духа, усею силою волі на завзятий опір. Підвів ся з місця, отряс ся з під впливу зачарованого круга, а виждавши пригожої хвилини, підійшов до Лесі, подав їй мовчки руку, оправдуючи ся, що має діло у городі, і вийшов ледви прощаючись з Іреною. Та дотик рук її, немов задержання його пальців, немов сильніший устиск, довгий час переслідував на улиці Михайла.

Леся далі виливала в звуках фортепяна болі своєї душі, Ірена далі вкривала себе туманами тютюневого диму.

Вона почувала себе винувницею розпуки Лесі; гра сеї дівчини стала виводити її з рівноваги.

— Довго будеш іще грати? — промовила перша.

— Дразнить тебе се? Можу перестати.

І заки Ірена відповіла їй сяк чи так, заперла трохи чи не за голосно фортеп'ян і станула коло вікна.

Ірена здвигнула плечима і закурила нову папіроску.

— Здаєть ся, хочеш себе нині завудити і мене при собі.

— Стільки могого. Зрештою, коли боїш ся про себе, відчини вікно. Як-би я не курила, минулась-би із роздрознення.

— А ти чого роздрознена? — поспитала Леся дуже досадно і впила ся в подругу очима.

— Питаєш ся ще? — відповіла Ірена з уданим спокоєм.— Дивити ся, як граєш ся людиною... Чоловік пішов від тебе як стронений.

— Хібаж я тут провинила ся?

— Думаю, що не він.

— Не дуже заступай ся за нього!

— Мушу заступати ся. Се найліпший під сонцем чоловік. Се людина, якій рівні я не бачила ще. А ти поводиш ся з ним так несправедливо. Він ні раз не заслугоє на таке твоє поведіння.

Ірена певна була, що вірить у правду своїх слів.

— Яка заступниця нашла ся,— промовила розпалена Леся.

— Годі тобі грати ся так невинним чоловіком.

— Можу тобі його відступити.

Сказала се спокійно, з відтінню іронії в голосі. Сказала се вельми досадно. Здавало ся, розкрила сими словами всю тайну серця усіх троїх, здерла безжалісно заслону з ран їх душі. Та Ірена не збентежила ся сими словами. Вона промовила холодно, спокійно:

— Можеш бути певна, що коли б я була вільна, не вагалась би і хвилини.

Грань полита водою не скипить так паром, як спалахнуло гнівом і образою серце Лесі. Вона відплатила злобно:

— І скорше ще розійшлась би з ним, як зі своїм мужем!

А потім докинула з натиском:

— Не штука то розбивати житє і щастє иншим. Але своє зложити в гармонію не так то легко. Треба бути людиною!

І заки Ірена спромогла ся на відповідь, Леся покинула кімнату.

.....

Темні тіни зарисовують ся в кімнаті. Почало оживлювати ся мертве царство. Фотелі заповнили ся чудними постатями давніх мешканців сеї хати. Товпили ся в них тіни тих, що переводили тут вигідно веселі й сумні хвилі, переживали щасливі й гіркі події. Засіли навкруги стола старі предки Ірениного роду.

Сидить Ірена, дивить ся з затаєним віддихом перед себе, глядить стрівожена на герці дивовижних тіней, вслухуєть ся в їх розговори: свободні, веселі, жартливі, а то сумні, пригноблені; бачить вирази їх лиць...

Вже годин зо дві мусіло минути, відколи Леся полишила її саму; вона не рушила ся з місця. Сиділа, як закам'яніла. Пережила цілі роки свого життя—несвідома того, що їх переживає. От так пересували ся перед уявою її душі самі відорвані клаптики життя, відгомони давніх розмов, відблиски передуманих думок. Як у калейдоскопі міняли ся минулі картини, оживлені всілякими постатями, що на шляху їй стрічали ся. Пересунули ся перед очима душі події з родинного життя, ще за батьків її, відтворили ся знамі їй з оповідань постати давнійших предків—Ірена попала під вплив чарів ночі, поплила на човні зворушеної уяви...

Нараз посеред моря чарівних картин, посеред тисячі преріжних згуків вона чує гру на фортеп'яні. Бурю Гріга. Чує зовсім виразно. Увесь шум, свист, гомін тучі, громи, бачить блискавиці, стогони вітру чує... А серце її починає товкти ся у грудях, а груди хвилює, підносить ся, ледви не розірветь ся, та зі страшними стогонами опадає. Музика не вгаває. Ірена вдивлена у безмір пітьми перед себе, не важить ся звернути очей в сторону фортеп'яна. Вона знає, чия се гра. Коли б їх тисячі музик засіло відограти сей твір, а він був поміж ними, один між тисячами тих п'яністів—вона пізнала б миттю його гру.

В зворушенню всіх нервів Ірена чує, як нестримна струя сліз підступає їй до горла, як здавлює його. Не видержала. Стрівожена звертає голову до фортеп'яна. І жах страшний дрюгнув її тілом. При фортеп'яні сидить висока струнка постать чоловіка в чорному одязі. Поважне, гордо стягнене лице, чоло високе і зір орлиний, глибокий, бистрий, той зір, що душу видавав він ним у неї... Сидять, а його руки, як хвилі збурханого потоку то тут, то там, підносять ся то опадають.

Не зчула ся, як схопилась, як миттю кинулась до фортеп'яна, як з грудей вирвав ся зболілий крик:

— Іванку!

І замість впасти в обійми мужа, зловила пустий воздух. Несамовитий крик. Ірена повалила ся омліла на поміст.

II.

Сиділи в двох у кімнаті.

Ірена поводитася так свobodно, як би сама тут тільки була. Сиділа при фортеп'яні і грала без міри довго, час до часу вплітала в гру свій повноголосий, сильний спів. Співала самі задирливі любовні романси.

Михайло Олексич похнюпив важку свою голову і слухав, і слухав... Нараз вирвав ся з його грудей глибокий стогін, що перейшов кілька тонів.

Почувши його перестала Ірена грати, хоч пальців не відривала від клявішів.

— Ох, як ви мене налякали!—промовила і повернула недбало голову до його та зложила лице до принадного усміху.

— Чого?—підхопив Михайло і запер у груди віддих.

— Я й забула, що ви сидите тут.

Не змінюючи своєї позиції, впила ся в нього своїми великими очима і принаджуючи його та голублячи зором поспитала:

— Скажіть мені, прошу вас, чого ви сидите тут?

— З привички!—відкинув Михайло, намагаючи ся видержати її погляд.

— Ви не маєте тут що робити. Ваша суджена випроварила ся звідси вже далі, як тиждень.

— Кажу вам, що я з привички сюди заходжу.

— Гарна у вас привичка. За три тижні женитись має і замість до будучої подруги (вона підчеркнула сі слова), заходить бо-³на куди. Ви й після вінчання заходитимете з привички до хати інших жінок?

— До вашої заходитиму.

Він встав, зробив два кроки в напрямі до неї, та вона в ту ж мить підвела ся, а сідаючи коло стола, вказала йому поважно місце напроти себе.

— Скажіть мені Михайле Олексичу, питаю вас цілком поважно—чого ви такий легкодушний. Знаєте, що Леся випроварила ся від мене, підозріваючи мене, що я кручу вам голову. А ви не вважаєте на се і ходите сюди. Вона-ж може дізнати ся.

— А, хай дізнаєть ся. Я не стерплю такої дрібничкової заздрости, хоч би там хто б то не був!

— Ви не уявляєте собі наслідків свого кроку.

— Дуже добре уявляю собі.

Встав, підійшов до неї і схопив її ненадійно за руку.

— Ваша особа вистарчить мені за увесь світ.

— Але-ж Михайле, ви зрозумійте се, що я не можу дати вам того, що дасть вам инша жінка, хоч би Леся.

— Не згадуйте її імени. У мене все з нею покінчено. Я тепер до вас звертаю ся з благанням: дайте мені свою руку, приятелькою мені станьте.

Ірена вихопила руку з його долоні, встала, випрямила ся і промовила поважно:

— Мені дуже прикро, що ви скривдили так мою товаришку, мою приятельку. Ви не дивіть ся, що між нами обома вийшло непорозуміння. Я прошу вас, щоб не заходили до мене, доки не поладнають ся в вас відносини з Лесею.

А коли він вагав ся і не знав, що сказати їй на се, промовила:

— Се моє останнє слово.

Вийшов з кімнати, схиливши глибоко голову.

Михайла Олексича вельми пригнобили слова пані Ірени Оленської. Він, що правда, ні хвилинок не сумнівав ся, що так станеть ся, не міг сподівати ся нічого иншого, та все-ж таки не був у силі поздержати себе від неминучого осоромлення. Тепер уже другий камінь придавив йому груди.

Бо то не так легко зробити, як сказати. „Все покінчено“. Значить ся, розійшли ся з Лесею, майже без прощання, але з хвилею, як полишив її, зачала ся у нього душевна мука. Він ані на хвилю не міг увільнити ся від її товариства. Леся тепер як раз зайняла гідне місце в його серці. Він відчував усю невідповідність свого вчинку, усю неделікатність такого зірвання зносин перед самим вінчаннем. Просто не міг погодити ся з думкою, що лишає отсю заведену в надіях, обманену дівчину.

Але з хвилею, як вийшов в останнє з її хати, не міг би сказати, що вона виключно живе в його серці. Попав у дивний стан роздвоєння душі. Леся й Ірена. Обі вони сплили ся в один жіночий ідеал в його думках, в його уяві, в його почуваннях. І коли жаль страшний давив його душу з-за того, що з Лесею мусів розстатись, рівночасно кріпшало у нього бажання за всяку ціну зблизитись до Ірени. Як божевільний блукав по улицах; сотню разів наближав ся до її хати і все не ставало у нього відваги. Нарешті зайшов. І раз, і другий, і третій.

І от сьогодні рішив ся розкрити карти і—програв обманчиву гру. Йому виказали фальшиві карти.

А коли вилетів на улицу, не чув і не знав, що діється з ним. Робив вражіння божевільної людини. Нікого не бачив, не пізнавав, нікого не здоровив, ні на чиї привіти не відповідав. Чув лише, що якась маса людей, улична товпа, несе його наперед себе, кидає ним, мов мячем сюди, туди, бачив тисячі світел, а почував, що блукає серед кромішньої темряви, чув гамір і крики і сотні-тисячі різних-преріжних голосів, а йшов неначе б на безлюдній, глухій пустині, де голос нічий не донесеться, йшов неначе б пустим бездонним підземеллем, куди промінчик сонця не долетить.

О, який далекий своїм загальним станом від того з-перед кількох днів, коли покинув хату Лесі. Тоді і Леся ішла з ним в крок, у крок, немов благала: „Михайле—верни ся!“... А він лише дровичся з нею. „Верну ся, верну—тільки хвилину побуду ще сам! Поверну до тебе“... Не розставався ані на хвилю із нею. Але ще й друга постать товаришила йому: Ірена ішла йому здалека на стрічу. Простягала до нього свої чаруючі, розкішні рамена. В обійми надила свої солодкі: „На хвилю, на одну, спочинь на моїй груді!“ І він ішов, летів на осліп, летів мов риба на приману.

Тепер отверезився.

Та замість вилічити ся із хоробливих мрій, замість, щоб повернути мав на правий шлях, де жде його кохане серце, де ждуть на нього виплакані очі, де стужене, стрівожене дівча на поворот його непевно жде,—він кинувся в безодню похоти, порвав усі нитки, що вязали його з коханою дівчиною, вирвав її на віки з серця і з тямки викинув спомин про неї. Такий був їй чужий, що коли б хто був згадав йому її ім'я, спитав би був здивований: „Хто се такий, про кого ви говорите?“... Здавалося, що й не пізнав би був уже її, коли б стрінув на улиці. Що мимо перейшов би, як коло цілком чужої людини.

Але із-за тої свіжої втрати страдала його душа. Ірену він втратив хто зна, чи не на все. Не маючи—втратив. І тому така розбіжна, така гірка отся нова його втрата.

Коли прийшов на стільки до пам'яті, що міг приглянути ся своїй особі, побачив, що стоїть перед домом Ірени, задивлений у її прислонені вікна. В голові чув шум, неначе-б гірський потік іграв ся своїми водами по диких скелях у його мозку, ноги тремтіли під ним з ослаблення.

Світла на вулицях погасли. Вже й північ мусіла минути, а він усе ще блукає...

III.

Стрінули ся в міському городі.

Ходили довгими вулицями в тіни кріслатих дерев.

Розмова йшла між ними звичайна, буденна.

Нарешті перша Ірена зачіпила близьку для них тему.

— Коли-ж ваше весілля?

— Не буде,—відповів Михайло Олексич. А по хвилі додав спокійно:—Я покінчив давно із панною Лесею свої рахунки. Ми не підходили собі під пару.

Мовчанка.

— Якже-ж ви почуваете себе тепер на волі.

— Нема у мене бесіди про волю.

— Знову запутали ся?

— Пані. Не глуміть ся надо мною.

— Хіба, що вас не можна вже й питати.

— Ірено, не рвіть мого серця.

— Пане Михайле, не попадайте в плаксивий настрій. Ви знаєте, що я сего не люблю.

— О, я знаю вас. Ви якби навіть побачили мене з перестріленим черепом—не заплакали-б.

— Фе! Такі жорстокі образи! Перестрілений череп, плач вашої мами, сестер...

Очевидячки глумила ся з нього.

— Що-ж я мала б робити в тому крузі вашої рідні?

— Ви жінка без серця! У вас не найшлось би одного слова співчуття для страдаючої людини.

— Я взагалі жебраків не люблю. Рани, плач, сльози, викликують в моїй душі нехіль, образу.

— Чи маю вас попросити, пані?

— А чого-ж? Хіба-ж ви...

— Так, я терплю, страдаю, мучу ся, показую вам отвертим серцем свій біль, свої рани глибокі, а ви глумитесь надо мною, показуєте мені двері.

Говорив се таким щирим, таким розбільним голосом, що Ірена задумала ся. Вже мала на устах новий вибух глуму, і замість того замовкла та поглянула на Михайла Олексича, немовби не бачила його досі ніколи ближше. Усміхнула ся лагідно, з жалем.

Йшли довгий час мовчки.

Вечірній холод віяв із темної глуші дерев, що стояли у німому заклятю обіруч дороги. Перед ними на стежці котило ся троє веселих розбавлених дітей і щебетанням своїм дразнили Михайла

Олексича. Він повів напрям їх дороги на безлюдні, самотні стежки.

— Чого так замовкли, пане Михайле?

— Ви самі Ірено замкнули мені уста.

— Недобра ви людина,—промовила Ірена ніжно.—Своїми бажаннями ви поставили мене в трудне положення, а коли я не можу вволити вашої волі, ви докоряєте мені.

— Хіба-ж се так неможливе те, чого я від вас благаю.

— Іншим разом я вам се скажу, тепер не мучте мене сим.

— Так бодай навідувати ся до вас позвольте мені.

— Яка вам користь із того?

— Приязни вашої, товариства вашого благаю.

— Позвольте най забуду, що ви розійшлись із Лесею.

Більш того не договорив ся Михайло на сей раз. Що ні повертав ся до сеї теми, Ірена збувала його півслівцями й відводила розмову на цілком не цікаві для нього річі.

IV.

Михайло увійшов до „Громади“.

Його привітали вельми голосно.

— А! Давно не видані гості!

— Куди ти, Михайле Олексичу блукав, що не навідував ся до товариства?

— Ми тут ждемо запросин на вінчання і діждатись не можемо.

— Не доторкайте ся до сеї теми, бо вженете його в сліпу вулицю!

— Але?

— Наш Михайло не може вибрати між двома.

Михайло стояв посеред повені питань і жартів зовсім безрадий. Аж останні свободні слова товариша вивели його з рівноваги. Але на сей раз запанував над собою і тільки поглянув по черзі в сей, потім у той бік. Мовчав.

Відчули, що трохи за далеко посунули ся. Почали завертати, пояснювати. Звели розмову на інші теми, на теми близькі для всіх студентів. Говорили про недалекий зїзд українського студентства: австрійського і закордонного, робили собі на нього великі надії, говорили про спільну акцію в справі університету.

Михайло слухав усього того, але вперше помітив, що в його душі зайшла велика зміна.

Він, що правда, давно вже не був у товаристві—місяців зо два. Особисті справи—сватання, приготування до вінчання, відтак розходини, афера з Іреною заняли його до тої міри, що не мав коли навіть заглянути до товариства, не то брати діяльну участь у студентському житю.

Не диво, що так вітали його, що його прихід порушив сотні цікавих для молодіжи питань, що в одній хвили хотіли ввести його в круг усіх справ, які ворушили їх уми.

Бо Михайло Олексич належав до найдіяльнійших одиниць у житю молодіжи. Двічі вибирали його товариші головою товариства, висуваючи на чільне місце сю енергічну людину. Він стояв дуже близько до редакції студентського органу „України“, він брав діяльну участь у всіх комісіях, у всіх анкетах, взагалі у всіх ділах товариства. Його промови змістом своїм приковували, а виголошенням захоплювали численних слухачів, його річеві аргументи в дискусії були тараном, що розбивав противника в порох; вони еднали йому ненадійно союзників. Михайло Олексич був одним із найвизначнійших провідників студентського руху.

І отсе той Михайло Олексич нараз як урвав усі зносни з дотеперішнім гуртом товаришів. Відцурав ся усеї роботи, порвав усі звязи товариські, навіть до „Громади“ не заходив ніколи.

Не тому, щоб не хотів. Не мав коли. Так зложили ся обставини його життя, що запанували над ним і кидали ним від одного берега об другий як ті хвилі збуреної ріки крихким човном.

Отсі преріжні хвилі, пережиті ним за час чотирьох років філософічних студій, станули йому в одну мить перед очима, коли увійшов у комнати товариства „Громади“. Ось ті товариші, з якими прожило ся неодно, ось ті знайомі портрети чільних українських діячів і громадян, ось ті самі часописі, на яких формував ся його світогляд, коли ще як ученик гімназії заходив сюди.

Засів як то бувало за давніх часів коло стола і почав переглядати часописи. Та даремно брав їх у руки. Бачив хіба поодинокі букви, що найбільше слова,—змісту не міг розібрати. Насунули густою хмарою думки про минуле жите, а найпаче про ту двомисячну добу в його студентському житю, коли він попав на такі питання попутані, круті, що вибристи із них не міг ще досі і взагалі не знав коли усуне зі шляху всі трудности, всі перепони.

От, здавало ся йому, що вже розрубав один узол, коли нараз така дрібниця, як те, що зайшов поміж гурт товаришів праці, казала йому ще раз пережити минуле. Товариші знали про його відносини до Лесі, як про трівку звязь. І думки не було ні в кого, щоб вони могли розійти ся. А тут одні вже прочули про зміну, одні не знали ще нічого. Тому такі суперечні питання, тому стілько неделікатности в просліджуванню його відносин.

І справді, думалось йому, як легко викинув він постать Лесі із серця. Товаришка по званню — студентка філософії, українська,

ЛНВістник 1913, кн. VII—VIII.

6

лагідна спокійна дівчина, припала йому до душі, сам не сказав би при якій нагоді. Довгий час живалися з собою, як товариші студій, як товариші громадської праці. Спільні думки, змагання, спільне пожиття, звело їх разом, а впливом того мало стати їхнє вінчання. Та тут вони станули перед незглибимим питанням любови. І він побачив, а радше відчув се, що любови, того кохання, що кидає двоє людей на осліп одно одному в рамена, що правдивого кохання у них не було. І не хто відкрив йому сю тайну, як Ірена: не свідомо, самою появою своєю, своєю особою, принадою своєю. Сама того не знала, які пута закладала на його душу, на його чуте; і він не бачив того. Тільки в наслідках се стало очевидне: Образ Лесі розвіяв ся перед його очима—образ Ірени придавив його усього.

Як суджений Лесі він часто заходив з нею до „Громади“, не перемінював свого способу життя—Ірена викинула його з утертої колії. Від першого погляду прикувала його до себе, за нею забув він усе, чим жив досі.

Який далекий він став тепер до всіх тих студентських питань—яке то все чуже йому було! Здається, ніяка справа, навіть порішення того найжизненнішого питання академічної молодіжи—українського університету, хто зна, чи вдало би захопити його.

Він і сьогодні зайшов сюди випадково. Вибрав ся був до Ірени на недокінчену розмову, хотів почути те, що вона обіцяла йому сказати. Не застав її дома. А може не хотіла приймати його. Бо й се він уже побачив у неї. Що-ж діяти з часом? Як не минути ся зі скуки, з роздразнення? Куди б не піти, щоб той час не довжив ся?

І він зайшов до „Громади“.

Зайшов, щоб ще більш розбуркати минуле. Щоб заогнить сильніше рану.

— О, Михайло Олексич! — крикнув новоприбулий друг його Остап Михайлович.—Що поробляєш? Чому тебе ніколи і ніде не видати? Чому відрік ся нас усіх?

— Занятий. Клопочу я іспитом.

Говорив неправду. Праця над іспитом давно урвала ся. Не стало сили приборкати нерви, увязнити їх коло граматики.

— А вінчання ти відложив:

— Відложив.

— Уважай, щоб не переложив на останній край.

— Або що?

— Ти заглядай більш за Криворучкою, а то він тобі дівчину відобе.

Михайло усміхнувся дивно.

— Се не жарт. Я бачу його з Лесею на кожному кроці. А тебе...
Не договорив. Його стали вговкувати. Не його діло, нехай не мішається.

Пішла широка розмова. Тільки Михайло мовчав. З його грудей злетів важкий камінь, що тайком давив йому серце.

Значить, не зробив їй кривди!—подумав, віддихаючи легко.— Вона і так вагалась довго: чи він, чи Криворучка. Значить: Криворучка.

Почав прощати ся, щоб перший раз від довшого часу з легким серцем перейти ся по свіжому повітрі.

V.

Нарешті прийшла довго ждана хвиля.

Михайло Олексич застав Ірену в вельми пригнобленому настрою. Як раз перед хвилею відобрала вечірньою поштою лист, на який покладала великі надії. Пише їй муж коротко й ядерно: „Можеш переселити ся до мене, як тобі се потрібне або хосенне. Мій домашній порядок знаєш. Прощай, або до побачення — Іван“.

Ані одного слова теплішого, ані одного слівця просьби, запросин, заохоти, що більше він неначе замикає свій дім перед нею: „Мій домашній порядок знаєш“.

Так знає, знає дуже добре знає, як він цілими ночами пропадає поза хатою, як приходить о шестій, сімій рано, і з дня робить ніч і ні мови ні розмови з ним вона не має.

Іти на таке, то краще не дивити ся в його бік.

А все таки так жити годі: Сама надія, що він просити ме її, що вона зможе повернуть до нього, додавала її енергії до життя.

Вона взагалі втратила надію на щасливе життя, але рідня його вмішала ся в сю справу: Вплинули на неї, щоб як жінчина, як жінка зробила перший крок. Щоб звернула ся до нього листом. Вона довго не могла погодити сего зі своєю честю, з розумінням становища жінки в родині, тим більш, що не могла мати великої надії, щоб він змінив своє поведіння, свій спосіб життя. Вкінці улягла намовам. Написала письмо. Не тепле але й не рівнодушне. Заховала свою гідність у формі письма, але й давала йому змогу перепросити її, відповідаючи на її лист. Взагалі зробила, що могла і що їй подиктував жіночий сприт. Ждала нетерпеливо на вражіння і наслідки свого хисту.

„Можеш переселити ся, як тобі се потрібне або хосенне“.

Он як! Значить, вона впрошується жити, жити без нього не

може? Він їй потрібний! Вона має хосен із нього! Що за сила зарозумілості? Яка нікчемність у трактуванні жінки. Так справді, се зрозуміле. Бо так як він поводить ся з жінкою і жінками взагалі, щоб так поводив ся, не знати чи знайдеть ся другий, не казати вже гірший, рівний йому!

І як могли так піддурити її. То їм, братам і сестрам його, вона завдячує сю нову зневагу, сю обиду, сей удар в лице.

І замість проти нього вона звернула всю свою злість, усе огірчення проти його рідні.

Солодкі сеструні! Як вони впевняли її, що він тільки жде на перший крок з її сторони, що вона, жінка, повинна уступити мужчині, що взагалі жінщини повинні примикати очі на не один промах мужчин, багато мусять недобачувати, багато розуміти инакше, ніж воно є, не одно стерпіти, в неодному змовчати і коли вже ніяк не всилі дивити ся на промахи (вони се постійно промахами називають!), коли, кажуть, не всилі дивити ся на промахи мужа, то вже що найбільш відплачувати йому тою самою мірою, а ніколи не покидати його.

Ох, всі вони від найстаршого, найбільш прихильного й солодкого до неї брата до наймолодшої сестри не всилі простити їй тої обиди, яку вона нанесла поважному домови Оленських. В їх родині всяке лучало ся, але щоб жінка покидала чоловіка, се в їх аристократичній родині небувало! Се взагалі міщанське. Вони розуміють, що в хлопській сім'ї скривдить батько сина, не дасть йому стілько землі що обіцяв, тоді сват забірає свою доньку до себе. Розбиває подружжя. Ну, так, але бо для хлопа земля ціле житє. (З яким призи́рством вони говорили те „хлопа“ або „по міщанськи“!). А міщани, ті дрібні інтеліґенти, що то женять ся віна ради чи раз розходять ся, коли покажеть ся, що того віна нема, що обдурено молодого. Зараз сварні, прокльони, бійка—одно сюди, друге туди і розходять ся на сором на неславу. Се чисто „по міщанськи“. Але щоб в їх родині таке вийшло, се непростима провина! Се промах, якого не направить ся скоро. Се пятно, яке не скоро змиєть ся на їх родовому імені!

Які вони гидкі з своїм аристократизмом і тими притиками до її міщанства!

Вони до тої міри не могли погодити ся з думкою, що Іван і Ірена не житимуть разом, що досі затаювали перед знайомими правдивий стан річи. А коли наближали ся рокові свята або іменини Іванової матери, вони насилу спроваджували Івану до своєї хати, аби задержати всі позори доброго, щасливого пожиття дітей.

Яка вона не розумна була, що давала поводити так собою! Як вона могла грати таку безсоромну комедію. Давати себе на позорище рідні й знайомих. Як найсердечніші подруги сиділи при одному столі. Її бавили два брати, він сидів між двома кузинками. Жарти, сміхи, веселий настрій, забава як найкраща! А все коштом її нерозваги, її слабосилля, за малої рішучості й енергії.

Все для задержання аристократичних традицій рівнодушною до неї людини. Як сильно вона дала запанувати над собою, коли вони діють з нею, що хочуть.

Вона безсоромна, так, може собі тепер се сказати, що безсоромна, підчинюється їм примхам до тої міри, що нехай стара його мати пришле повіз, вона миттю збирається й товаришить їй чи то до театру, чи до парку чи на концерт, чи навіть у гостину.

І коли раз відказала ся від тої приємности (воліла перейти ся з Михайлом Олексичем), а потім стара мати місяць гнівала ся на неї, як болюче вона се відчувала!

А сеж хіба не сором для неї? Сеж не обидливе для її жіночої душі, що їй залежить на чистому й доброму слові, на чийсь ласці.

Робила собі докори. Але загнала ся за далеко.

Зараз таки міркувала, що не для матери вона се робить, не для покривання скандалу в аристократичній сім'ї, а радше з утаєної любови, зза того нерозумного кохання до свого колишнього мужа.

О! Бо по теперішньому листі він уже колишній для неї! — зітхнула усею горечю серця.

Такі гіркі думи передумувала Ірена, коли постукано в хату і ввійшов Михайло Олексич.

Не підводила ся з крісла. Не запрошувала й не відгоняла. Була вельми поважна й пригноблена.

На його запити не відповідала. Не думала пояснювати йому причини свого настрою.

Не знати, задля якої речі він зрозумів її так, що се самота, опущення, брак товариства взагалі впливає некорисно на неї і спричинює отсей нервовий розстрій. Уважав сю хвилину за найвідповіднішу до діла.

Узяв її руку в свої долоні, стиснув її — вона не боронила ся.

— Ірено Остапівно, скажіть мені, задля чого ви мучите ся так!

— На віщо вам се знати. Однак не допоможете.

— Завірте мені — що тільки зможу зроблю для вас.

— Тільки що я не зможу вам віддячитись.

— Про мене не говоріть. Я найбільш із сего радітиму, коли зможу осушити ваші сльози.

Усміхнулася ся гірко.

— Ми не розуміємо одно одного. Чужою мовою говоримо до себе. У мене інші причини болю, у вас інші мотиви потішування.

— Все ж таки раз ви зачали говоріть зо мною про се.

— Т-а-а-а-к. Говорити можу. Але що не договоримо ся нідочого — я певна.

— Коли б ви ратували себе від самоти, ви не тільки собі, але й другій людині ратували б жите.

— Невже ж вам?

— Ви того не бачите, що я жити без вас не можу? Не знаєте, що я за для вас розпрощав ся із панною Лесею. Вона не мені була під пару.

— То не робіть трагедії із простої звичайної події. Не під пару й розійшли ся.

— Не в тім річ. Вас я при ній найшов. Ви мені серце забрали, а тепер такі жорстокі до мене.

— Михайле Олексичу, чи ви подумали, що я можу вам дати?

— Все, що тільки хотіли б.

— Ви хотіли б зробити мене своєю любовницею, думаєте, що пусту жінку маєте перед собою.

— Вислухайте мене Ірено Остапівно! Благаю вас, вислухайте мене. Коли я вас вперше побачив, ви якось дивно поділяли на мене. Я перш усього подумав собі: чому я її не пізнав, заки з Лесею зійшов ся? Потім ви мали на мене такий непереможний вплив, що я за всяку ціну рішив ся пірвати неприродні звязи. Розійшов ся з Лесею. А все маючи вас перед очима. Потім я розум свій затратив. Я чуте своє при вас увязнив, я невольником став вашої особи, тінню вашою зробив ся. Усі мої мисли, усі бажання, всі пориви моєї волі до вас звертають ся. Я чую, що коли вас страчу, кінець буде життю моему! У моїй душі прокинуло ся до вас Ірено кохання. Я не бачу нічого неможливого, я не думаю ні про які перепони, для вас я все жертвую, бо я кохаю вас.

— Бідний ви, Михайле Олексичу.

— Невже ж ви не бачите, як я жию тільки вами? Невже ж ви не чуєте сего, що я слідами вашими ходитиму, порох із під ніг ваших цілуватиму! Ірено! Зглянь ся на мене! Не відвертай ся від мене. Ірено, душе моя, світе мій, зоре мого життя! Ірено, ласки благаю, усмішки одної сердечної, тїни прихильности. Не хочу ніяких зобовязань, не жадаю обітниць, благаю тільки серця в відносинах до мене, трохи уваги до моєї особи.

Говорив майже крізь сльози.

Ірена прихилила його голову до себе і витиснула на його чолі гарячий поцілунок.

— Невже ж се правда? Невже ж ти справді вислухала моїх мольб? — промовив розяснений, щасливий, поспитав крізь сльози щастя. — Ірено, ти вислухала моїх просьб? Ти любиш мене?

Похитала легко головою.

— Перечиш? — підхопив стрівожений. — Але полюбиш мене, покохаєш. Лишаєш мені промінь надії.

Перечила далі головою.

Увесь час він дивився упрямо в її очі. Не вірив, щоб перечила вона поважно.

— Ірено, ти не можеш потоптати мого кохання. Я не вірю, щоб ти хотіла вбити мене. Ірено ти покохаєш мене.

— Ніколи! — відповіла сумно. — Я кохаю свого Івана, свого мужа.

Михайло Олексич ударив сильно головою о поруччя крісла. Із його грудей вирвав ся нестримний стогін болю, а враз за ним бухнула струя ридання.

Михайло Олексич ридав як мала дитина.

Обережно, із усею ніжністю жіночого серця, взяла Ірена його голову в свої руки, пригорнула її до грудей і вколисувала його біль.

Помалу, під дотиком її рук, під пливом тепла її тіла, чаром її сердечного голосу вмовкали його ридання. Михайло Олексич склонив свою голову на грудях Ірени Остапівни і так закам'янів. І так вічність лежав би з головою склоненою на її груди. Хотів би замертвіти так.

Тепер аж біль його дійшов до самого вершка. Він чув тепло її тіла, чув бите її серця, впивався мягким дотиком її грудей, солодким голосом її упрямував ся, а все те таке було далеке для нього. Все те було чуже, на віки пропаще. Ніколи він не мав у друге склонити свою голову на груди коханої.

Його біль і його кохання сплелись й злетіли на вершини.

.....

Як мала дитина дав поводити собою. На її приказ узяв капелюх, поміг їй одягтися у плащ..

Подав їй руку...

Вийшли прохолодитись вечірнім подувом повітря.

Ішов не тямлючи себе, куди іде і пощо.

.....

Вечірній рух великого міста не захопив його. Він навіть не звертав на се уваги. Несвідомо минав цілі товпи людей, що залягли всі хідники столичного города. Переходячи через улиці уступався трамваєм, повозкам без думки — бережений Іреною Остапівною. Взагалі підчинився цілком сій жінчині, що раз як добрий його дух ішла поруч із ним захороняючи його, раз як його демон вела його у безвісти. Якесь сліпа незрозуміла сила сплела його долю із нею, кинула його в рамена сеї жінки, осліплюючи його, відбираючи йому силу волі, свободу рухів, спроможність висказування своїх бажань. Манекіном зробила його в руках отсеї жінчини.

Та враз із тим впоїла в нього переконання, що такий стан його душі, се вершок ідеалу. Та почував себе таким щасливим в своєму обезсиленню, що більш не баглося йому нічого.

Не питав її вже ні про що, на її питання відповідав як школяр, вдовольняючи ся точно означеною відповіддю.

Його дивний стан приниження духа викликав спершу в душі Ірени жаль, потім співчуте, врешті острах. Вона стрівожила ся, чи не скоїть ся із ним яке лихо. Почала розважувати його.

Він не повинен піддавати ся так своїй журі. Їй дуже жалко, що так зложило ся. Вона не бажала йому такого лиха. Не думала, щоб він пірвав усі звязи із своєю судженою і звернув ся — до кого? До неї! До жінчини звязаної узлами подружніми з іншою людиною.

— Я не думав, — промовив вислухавши довгої повені її слів Михайло, — щоб подружні звязи були такою трівкою перепonoю. Можна би їх порвати.

— Можна б, як би не було перепони в сьому напрямі.

— Яка? — зацікавив ся Михайло.

— Яж казала вам, Михайле Олексичу, що я не є рівнодушна супроти свого мужа.

Він усміхнувся непевно, похитав головою і замовк.

— Зрозумійте мене друже. Позвольте, що другом вас кликатиму. Зловив її руку і стиснув сердечно.

— Велика ласка се для мене, Ірено Остапівно, велика ласка. Дуже вам вдячний.

— Бідний ви чоловік, Михайле Олексичу. Така дрібниця. Чому ж би я не мала вам зробити сего. Я небо прихилити б вам рада, коли б тільки могла. Я все для вас зробила б, що було б у моїй силі. Та ви неможливих річей жадаєте від мене.

Мовчали хвилину. Ішли перед себе без думки. Потім Ірена обниженим голосом:

— Ви не розумієте як слід мого становища. Я не є вільна свободна людина. Не думайте, щоб церковний шлюб мене в'язав. Далека я від цього. Але Іван Володимирч за глибоко пустив у мою душу коріння, щоб я могла позбутися його одним махом. Зрештою й не бажала цього. Простіть, коли се вам буде гірко слухати. Але я занадто ціню вас, дорожу вами, щоб мала таїти перед вами щирі правду. Правда може вилічить вас, на всякий спосіб відверне вас від розпучливих вчинків.

— Ох, коли б ви знали, як ваша правда болить, болить! Як вона гадюкою всисається в зболілий мозок!—простогнав Михайло Олексич.

— Такий непевний вираз вашого лиця, що я стрівожена за вас. Та краще відразу розкрити карти, чим водить вас у тумані непевності. Скажу вам отверто: Я не тому зірвала зносини з своїм мужем, щоб не любила його, лише тому, що він обиджав мене.

— Як погодити обиди з таким прив'язанням!

— Не розумійте мене зле. Він найкращий чоловік, якого я знала. Найліпший, ідеал інтелігенції, ніжності, розуміється, як хоче ним бути. Він одного дня не вертав до хати (тоді як ми в добрі жили), щоб не принести мені китиці цвітів, щоб ласощами мене не засипати, не говорю про се, що не було такої забаганки, якої б він мені не зробив. Вам годі уявить собі тонкість його в поведінку зо мною.

По хвилі мовчанки.

— Але й грубостей його не в силі уявить собі. Не соромлюся признатися вам до того: Не було таких грубих слів, щоб він не обсилав мене ними, коли я противила ся його диким забаганкам. Він в звіря лютого прекидав ся, лаяв мене, бив мене, кусав, я спазмів діставала, а він тікав із хати і не вертав і три й чотири дні. Я сльозами вмивала ся гіркими, а він гуляв бог зна із ким з останнім шумовиннем.

Кінчила зломаним голосом:

— А потім приходив, як би ніщо ніколи, з великою китицею прекрасних цвітів, кидав ся до ніг моїх, благав, молив у мене прощення... І я прощала.

— Не розумію вас.

— Не зрозумієте мене. А всеж таки повинні б ви мене зрозуміти більш чим хто. Скільки ви перед годиною не говорили про силу кохання! Я слухала ваших слів і роздумувала чи не так зо мною діється? Він споневажує мене, а я горнуся до нього. Бо я кохаю його!

Михайло Олексич говорив гірко усміхаючи ся:

— Я говорив вам про своє кохання, а ви слова мої до іншої людини відносили.

— Не гнівайтеся Олексичу. Я за увесь той час, як ви говорили до мене, його бачила перед собою, його голос чула, впивалася пестошами його утисків, його обіймів.

— І ви пані говорите се до мене. Ще мало вам моєї муки. Ще зневажаєте мене!

Говорив крайно огірчений, різким згучним тоном.

— Можете мене покинути як стоїте, можете мене зневажити як вам захочеться, можете зненавидіти мене. Се краще буде для вас і для мене. Ви молоді, повні життя. Кинетеся у вир праці (я знаю вас з того боку), забудете мене, вилічите свої рани. А я? Я лишуся далі коротати своє життя в тому почутті, що нікому щастя не дала, що хтось не зблизився до огню мого життя, обсмажить свої буйні крила. Я лишуся в почутті свого прокляття, заховаюся від людей і терпітиму на самоті. Ні для кого не придатна, нікому не потрібна, для кожного, хто б не зблизився до мене, небезпечна.

— Ірено Остапівно,—стогнав Михайло,—яку шалену бурю думок, почувань, ви збили в моєму мізку. Ви останніми словами кинули мене на віки собі під ноги, на віки привязали мене до себе, як тінь ваша сунується му за вами по шляху вашого життя. Ірено Остапівно! Я розумію вас і вашого мужа. Він дуже нещасливий чоловік. Коли ви з ним таке заподіваєте, як зі мною, я дуже жалую його. Вас уважаю я символом добра і зла. Ви споневважаєте і зараз прикуєте так до себе, що відірвати ся не думай. Тепер я розумію, чому ваш муж зневагами обкидає вас і зараз цвітами обсиляє. Він бідний не менш ніж я.

— Думаєте?

— Правда. Грубо помиляюся. Він щасливий. Сто раз щасливий. Ви кохаете його. А я як черв'як повзаю при ваших ногах, а ви ногу свою завісили мені над головою і граєтесь моєю долею. Чи роздавить, чи переступить.

— Михайле Олексичу, вам мало того, що я вам дружбу свою жертвувала.

— На разі переступила.

— Не докоряйте мені. Я дуже бідна. Ви б пожалували мене.

Він приглянув ся їй ближше—стояли як раз близь ліхтарні. Вона була бліда, нервово роздразнена. Лице її дрожало, очі залякані кидалися то в сей то в той бік. Видно стрівожена була.

— Чого ми стоїмо на місці?

Стояли вже довший час перед театром.

— Позвольте ще хвилину. Котра година?

— Пів до одинадцятої.

— Зараз, зараз.

— Ви ждете на кого, Ірено?

— Позвольте, зараз вам скажу.

Стояли мовчки. Він не питав уже більше, тільки слідив нервові її рухи.

Нарешті струя людей бухнула з театру. Сунули в нервовім поспіху, одні, щоб трамвай захопити, одні сідали в повозки, інші пішки поспішали.

Сей нервовий поспіх перекинув ся й на Ірену. Дрожала цілим тілом. Несвідомо сперла ся на рамя Михайла Олексича. Він почув себе щасливим з тої ласки. Вперше сьогодні подала йому руку. Не знав того, що вона мусіла оперти ся, щоб не впасти.

Вже чим раз менше ставало людей, а розстрій Ірени, ставав чим раз більший. Вона тремтіла як листе осики. Михайло Олексич заспокоював її. Просив, щоб йшли вже. Думав, що дрожить зі студени. Перестудить ся. Вона перечила мовчки головою, а очима впивала ся в кожду постать, що покидала двері театрального будинка.

Нараз—страшлася ся всім тілом. А вмить залялася ся спазматичним сміхом:

— Ха, ха, ха, ге, ге, ге! га, га!

Той сміх нагадував вже радше плач, ридання, чим сміх.

— Ірено, на милий біг! Що з вами скоїлось. Благаю вас, ходім. Ірено.

— Бачили? Бачили? Іван, мій муж Іван поїхав з двома співачками. Бачили, як вийшли разом, як сіли до повозки, як поїхали разом.

Ірена не тямила себе з болю.

— Прогуляєм всю ніч! — почала співати, пориваючи Михайла Олексича за собою.—Ох, прогуляють! А як вони гуляють се тільки я й мій дух проклятий знає! Які оргії вони справлятимуть! Михайле, Михайле! Коли б ви могли стати при них і пригланути ся їм—ні раз мені не дивувались би, чому я в двадцять п'ятих році життя посивіла.

— Бідні ви Ірено. Бідні ви Ірено!—стогнав риданнями душі Михайло Олексич.

Забув ся біль його, забулось його страданнє, забув ся вибух розп'юки, коли почув, що вони мужа її дожидали.

Втопило ся усе те в повени її нещастя.

IV.

Артистична каварня почала наповнювати ся вибраним народом. Не можна казати, щоб до сеї пори, до одинадцяті години вночі, вона була пуста. Се одна з найсимпатичніших каварень, устроєна елегантно, прикрашена безлічю картин, декуди визначніших творів штуки, заосмотрена в найвибагливіші днівники, і журнали—не дивниця, що горнули ся до неї всі, що шукали кращих розривок. Тільки до півночі гуртував ся тут „урядницький, філістерський світ“—після півночі ставала вона прибіжищем „артистів“ всякого рода: письменників, музиків, малярів, акторів то що. Відчував ся певного рода антагонізм між одними й другими її гістьми, не так першими до останніх, як сими останніми до філістерського круга. Властива забава не зачинала ся ніколи скорше півночі, а звичайно коло другої третьої.

Доходила як раз дванадцята. Всі пять великих комнат були вже майже заняті. Звичайні гості були при своїх щоденних занятях. Дві білярдові кімнати заняті до тої міри, що не було ні одного білярду вільного. Навкруги позасідали партнери до гри, дожидали ся своєї черги. Тут і там примостили ся при столиках грачі иншого рода: всілякі картові гри відходили в двох кімнатах. Се так звані інтелігентні гри; віст, брідки, тарек і т. и.

Була ще своя окрема комната гри. Там уже настрої був питомий газардовій грі. Сюди заходили свої звичайні грачі — більш усього драматичні артисти. Тут жите било піднесеним, вельми прискореним живчиком. Тут не тільки можна було грати і в одній хвилині збути ся всього свого майна, звідси і вилетіти можна було окремими, секретними дверами і спеціальними сходами, а хто попадав на них, того вже прислуга не випускала ніколи на головні двері.

Четверта і пята кімнати—се величезна читальня сполучена майже в одну салю, бо ділила її на дві комнати тільки велика скляна перегорода. Одна частина — та від білярдової салі більш оживлена. Сюди приходили й відходили в різні боки, тут присідали ся ті, що то хвилину читають не читають, а вже зором слідять, куди б їм звернути ся, до котрого б гурта не пристати до забави. А друга її частина спокійна читальня—все майже для замкненого гурта гостей. Кількох журналістів мали там свої столи, при яких сиділи в означених годинах від початку, від самого отворення каварні і сидітимуть, доки їм сил стане сюди заходити. Обложені купюю часописей вони розчитують ся в них, витяги роблять,

пишуть статі на біжучі теми. Тут родять ся думки, що другої днини потрясають тисячами умів. Кожний із тих столиків має табличку „занятий“, значить зайнятий для непрошених гостей — дожидає свого газетного моля. Від другої сполудня до п'ятої, від дванадцятої вночі до третьої, четвертої сидять оригінальні пости над безлічю задрукованого паперу всисаючи в себе між цілою повеню сірини тут і там якусь оригінальнішу думку, якийсь сміливіший висказ, спинюють ся в читанню і реагують на них, або підбадьорені ними відкликають ся на них своєю статєю.

Поруч із ними засідають коло столиків у своєму переділі тут політики, там гурт поетів, там літературні критики. Деколи мішані гурти і сих і тих—ведуть свободні розмови.

На другому кінці каварні, анальоґічно до сеї письменської читальні, є комната для веселого артистичного світа—перш усього для музиків, співаків і оперних артистів. Тут є свій фортеп'я першорядної марки Безендорфера, тут пливе жите весело, безжурно, притім голосно і свободно. Всі, у кого нема охоти до читання, хто не любить спокійної білярдової розривки або неповорухного картового затуманювання себе, громадять ся в сій комнаті, яка й зєднала собі загально признану назву: „Весела яма“. Є тут такі, що просто сюди ідуть, є й такі, що перше заходять до інших комнат, а потім опинюють ся в „Веселій ямі“.

Тут завсіді найбільш глітно, найбільш свободно.

„Весела яма“ се головне жерело доходу властителя каварні—се рівноважник письменської читальні.

Було вже добре по півночі, коли до „Веселої ями“ зайшла Ірена сперта на рамя Михайла Олексича.

Більш чим годину після того, як вийшли з-під театру, вони ходили сюди й туди успокоючи одно одного: раз він їй, за то знов його вона мусіла втихомирювати. Не те, щоб докоряли собі: жалі свого серця виповідали в голос самі перед собою, навіть не в тій цілі, щоб одно одному сповідати ся, а так, щоб облекшити душі, щоб наболіле втихомирить серце.

Нарешті Ірена забажала припочити. Бояла ся іти до дому—занадто була зворушена. Заявила охоту вступити на каву. Були саме коло „Артистичної каварні“. Не надумуючи ся пішли горі сходами і незабаром опинили ся в „Веселій ямі“.

Сіли в затишному куті від білярдової салі; прислуга подала замовлену каву, ілюстровані тижневники—вони вглубили ся в студіювання їх.

Нараз від найблизшого стола звернуло ся до них трьох молодих людей: визначні представники українського парнасу. Привитали ся з Іреною Остапівною, з Михайлом Олексичем, присіли ся до їх стола.

Розмова перескакувала спершу на різні теми, була досить загальна, навіть банальна. Але дуже скоро завершила на спільні для всіх літературні інтереси.

— Коли появиться ся друком ваша праця, Михайле Олексичу, про українську Модерну?—поспитав Сергій Іванович, признаний молодий поет.

— Не скоро.

— Хібаж так! Адже ви поступили вже доволі далеко.

— Кожний крок наперед рівняв ся десяти крокам назад.

— Не розумію.

— Чим ближше кінця, я впевнював ся сильнійше, що годі її друкувати.

— Не маєте довіря в свої сили.

— Не пора ще друкувати в нас такі праці.

— Чому-ж то, коли можна знати.

— Треба вижидати, поки витворить ся в нас справдішня модерна література.

Поети поглянули по собі.

— Те, що є у нас, ви не признаєте літературою? Ви пристаєте до гуртка наших клеветників, що то нас макулятурою охрестили?—обрушив ся наймолодший з гурта.

— Простіть Юрію Ольговичу. Я далекий від того, щоб споневажувати нашу молоду поетичну братію. Говорю цілком загально. Як з одного боку я далекий від ображувань в роді „макулятури“ так з другого боку не можу одушевляти ся тим, що тепер у нас називаєть ся письменською творчістю. Я все ставлю ся до ваших (значить поетичних) писань *sub specie aeternitatis*. Читаючи кожний твір я дивлю ся перш усього, що в ньому красного. А далі—яке його значінне в творчости автора, який се вклад в українське письменство, а врешті найважнійше: що вносить він нового в штуку взагалі—яке його місце в письменстві культурного світа. І тут кожний наш сьогочасний твір (виїмків теж мало, що говорити про них не буду) ломить, скажу ординарно, голову.

Михайло Олексич просто любував ся вражіннем своїх слів. Він ледви чи в иншій хвилі був би спроміг ся на таку правду. Йому чи раз доводило ся говорити, спорити, перечитись із молодими письменниками. Він свідомий був їх зарозумілости, певности себе,

великих аспірацій. Знав, які вони взагалі вразливі на критику, як боліла їх т. зв. неприхильна критика. А що він не любив до краю доходити в своїх висновках, між ним, а молодим Парнасом були доволі гарні взаємини. Не чого іншого, як кадил ждали вони й тепер від нього, та ще в товаристві жінчини. Та ось несподіваний удар. Михайло Олексич не міг інакше.

Стільки перейшла душа його сьогодні, що панувати над нервами годі було. Він взагалі, не був настроєний до бесіди на літературні теми. Його дразнило товариство чужих людей. Він бажав остати сам на сам зі своїми думками, з Іреною. Хотів дивитись їй в очи, ловити кожний її стогін, кожний віддих її, рух серця. А тут товариство найшло ся.

Він знав як збути ся інтрузів.

Та на добрий гумор їх трафив, чи може товариство Ірени Остапівни казало їм постояти за свою гідність.

Найстарший з них Сергій Іванович, сказано признаний уже поет, підхопив:

— Що ви розумієте під європейською літературою? Се така не-симпатична фраза, що не можу збагнути, як ви, такий перебірчивий, вдоволяєте ся сим загальником.

— Ви знаєте твори своїх обох товаришів?—звернув ся до нього з запитом Михайло Олексич.—Се розуміється, що знаєте. І вони ваші теж. Скажіть, будь ласка, що нового, цінного вложили ваші оба товариші в скарбницю духа людства, що нового, оригінального, ніким не сказаного, ніким не висказаного у такій формі, одним словом, що такого цінного, що заставило б усі культурні народи присвоїти ці твори своїй національній скарбниці—що такого написали ваші оба товариші? Скажіть будь ласка. А вони нехай наведуть ваші твори того рода.

— Я не вірю в геніїв людства. Я признаю тільки національних геніїв.

— Се-ж не відповідь на моє питання. Але нехай, Скажіть мені, котрий із ваших творів переживе вас. Значить, котрий із них є того рода, що без нього не можна уявити собі повного образу української культури.

— Ірено Остапівно,—перебив йому поет.—За-для якої речі ви вибрали собі такого скучного товариша?

— Михайло Олексич далеко не скучний для мене товариш,—відповіла Ірена.

— Хіба-ж ви сих виводів його не назвете скучними.

— Я перш усього не веду з Михайлом Олексичом розправ на літературні теми. А що ви хотіли—те й маєте.

— Давай і нам забалакати инакше,—підхопив Юрій Ольгович.— Кельнер гріотки! Колісце.

А до товаришів:

— Пора зачинати забаву.

Почав оповідати найсвіжіші новини з літературного світа, пікантні артистичні скандалики; посипали ся дотепи, жарти, сміхи. Полили ся лікери.

Ірена відпрошувала ся спершу, але потім підчинила ся загальному настроєви каварні й сама повеселійшала. Тим більш, що до їх стола присіло ще кілька веселих людей.

Зачала тріскати струя каварняного життя.

А Михайло Олексич, що сидів коло Ірени, бачив ту зміну в настроєви своєї товаришки, рад був сам брати участь в забаві, але мусів слухати жалів Сергія Івановича:

— Ваша правда, що нема в нас геніальних творів, що нема в нас геніїв. Але беріть на увагу той осередок, у якому доводить ся жити нашому братови письменникови: та злиденна мужицька нація, далека від культури.

Михайло Олексич похитав головою:

— Позвольте...

— Ні, ви позвольте, позвольте, товаришу,—перебив поет.—Я вже знаю, що ви скажете. Ви зараз виїдете з Шевченком, Федьковичем, Франком... У нас мода сих велитів стягати із їх висот до їх мужицького походження.

— Тисячі талантів дрімає під мужицькими стріхами.

— А чому-ж ті десятки тисяч, що відбили ся від хлопської мізерії, такі далекі від духових інтересів культурного світа? Аджеж наша інтелігенція за вічами, за транспортами світа не бачить.

— Поведіть на добру дорогу економічну роботу, скріпіть багатство народа, побачите, яке се матиме значінне для нашої політики, для нашого письменства, для нашої культури.

— А поки-що—сірина! І де тут родитись генієви? Хто його слухатиме, хто піде за ним? Хто поспитає його, чи мав ти що їсти сьогодні добродію? Його хіба читатимуть, як якесь філантропійне товариство в п'ятидесятилітню річницю його смерти видасть його твори в „Українській письменности“ п'ятьдесят аркушевий том по короні. І скажуть: був талан та змарнував ся... Не так?..

— Може й так...—відповів Михайло Олексич, слухаючи ухом слів Сергія Івановича, а душею заслуханий в чарівний голос Ірени.

— І де-ж тут генієм родитись на такій злиденній землі, на такому багновищі!..

— Так, так...—притакував Михайло.

Визволила його нарешті Ірена, втягаючи його в загальну розмову.

А Сергій Іванович задумався над гіркою долею геніїв в українському громадянстві.

„Весела яма“ чим раз наповнювалася гістьми. При всіх столах глітно і гамірно, прислуга тільки збирає порожні чарки й приносить на їх місце повні. Тут і там стріляли вже шампани.

Нараз Ірена зблідла. До тої міри збентежила її, що з трудом могла заховати перед очима товаришів забави своє стривоження.

Дверима просто неї увійшов у кімнату Іван Володимирч у веселому товаристві. Ті дві співачки були теж. Цілість робила вражіння гуртка, який сьогодні не вперше заходить забавлятися.

Увійшовши до салі Іван Володимирч скинув одним дрюгненням, брів і носа цвікер, протер очі, а відтак закладаючи поводи цвікер на ніс почав роззирати по салі. Із від усюди звернено увагу на сей гурток, що так свобідно і голосно зявився у салі. Тож Іван Володимирч кланявся знакомим майже при кожному столі. Нарешті кинув голову взад і не довіряючи своїм очам поправив цвікер та став придивлятися.

Так се вона, Ірена Остапівна. О тій порі—прошу...

Зложив їй глибокий поклін, притім іронічна усмішка перелетіла по його лиці.

— В якій цілі?—подумав.—Слідити? Дразнити? Показати користування свободою? Значить, відповідь на мій лист. Га, що-ж! Поміряємося!

Сів до стола, де вже пінилося перлисте вино в чарках.

Ірена слідила його від хвилі, коли увійшов. Бачила його, гордого патриція, як певний своєї сили, свого значіння в отському артистичному й півартистичному (позерському) світі, увійшов тай став розкланюватися: не кланятися—віддавати поклони. Куди ні звернув своє лице, голови клонились перед ним. Вона бачила, як сияло його лице щастем, як кождий уклін підносив його в очах і власних і цілого того гурта знайомих. Стривожена дожидала, коли його зір спинить на ній. І в ту-ж мить звернула з удаєю веселістю до Михайла Олексича. Її голос дріжав, відлих у грудях їй завмер—та лице мусіло зложитися до усмішки. Ніхто й не заперітив подвійної її гри. Та при всьому тому вона очей із нього не зводила. Зловила кождий вираз його лица при стрічі з нею.

ЛНВістник 1913, кн. VII—VIII.

Не затратила з своєї уваги і того гордого зморщення чола і виразу визову, з яким звичайно прощав її, коли мав пропастися на кілька днів. Потрясав гордо головою й цідив крізь зуби:

— Так?.. До побачення!

Вона знає, ох, добре знає, що значить сей вираз лиця! Не минеться се їй легко!

І справді.

Дві чарки. Свобідних кілька слів. Встає й іде до фортепяна. Отворив його голосно так, що не міг ніхто не звернути на се уваги. Безжурна, повна бравури імпровізація.

То тут, то там почула Ірена звернені на себе очі знайомих. Вже при його появі десяток очей шукав, яке вражіння зробило се на її лиці. Старала ся витримати спокійно допитливі погляди. Тепер було трудніше. Аж тепер змрікувала вона, яку непевну зачала гру. Вона нарочно пішла сюди. Вона ждала його тут. Але того не ждала, щоб він сів при ній до фортепяна, щоб такий визов грою кинув їй в лице.

Душа її стрівожила ся. Вплітав в імпровізацію стільки тонів, стільки акордів близьких їм обоім. Дразнив її очевидно. Як важко було їй задержати тепер рівновагу. Коли почула і звідси і звідти звернені на себе очі—здавалось їй, що всі знають її тайну. Хотіла кинутись у вир веселости, хотіла бавитись усею душею. Жадна була побіди!

Та замість того всього побачила, що настрої при її столі почав обнижувати ся. Не без того, що товариші забави додумувались її душевної боротьби. А вже найбільш став пригноблений Михайло Олексич.

Він таку скалю різних-преріжних почувань перейшов сьогодні, що не міг уже навіть панувати над собою. Був певний, що Ірена тому прийшла сюди, щоб мужа слідити. Він тільки покришкою служив їй. Почув дивний приплив розпуки до серця.

— Так ніщо я для неї. Забавка, іграшка, чічка, якою пограєть ся й кине!

Ірена звертала ся з усміхом до нього:

— Чого такі чудні, Михайле Олексичу?

— Годі инакше.

— Не розумієте ви мене!

— Не зрозумію вас ніколи.

— Михайле,—шепнула йому сердечно.—Колиб ти знав, який ти дорогий мені.

— Навіть не іграшка, заслونا... параван,—промовив у голос сам до себе, поміж себе й Ірену.

Ніхто не звернув на се уваги, крім Ірени. Вона в першій хвилі відвернула від нього голову, надула губи, але в ту-ж мить звернула ся з ніжним зазивом до нього.

— Голубчику Михасю! Вір мені, що помиляєш ся. Ти мойому серцю дуже дорогий, Михайлику. Повір мені, я не обманюю тебе. Ти сього ще не чув від мене.

Подала йому остентаційно руку. Він стиснув її, але в мить пустив, бо почув, як нервова дрож потрясла нею.

Делікатний слух Ірени помітив, як одну з її улюблених пісень підхоплено при веселому столі товаришів Івана Володимирича; вона побачила, як Ольга Якимівна підвела ся від стола, підійшла до фертепяна і тут уже затигла повним голосом звертаючи увагу всієї салі на себе. Під кінець пісні майже склонила ся на Івана Володимирича, але він урвав акорд, зловив її руку і приложив гарячо до уст. Посипались оплески, і мало не придавили Ірени. За сильний був удар, здавалось не видержить його. Видержала. І не тільки се. Мусіла ще дивитись, як Іван Володимирич з Ольгою Якимівною на грудях плив по салі посеред оваційних оплесків, повитань, ґратуляцій. Вона склонила голову на його груди, й ішла так оперта о його рамя, він лівою рукою держав її за стан, піддержував в околиці груди. А головою кланяв ся з висока за себе і за неї.

А коли мав уже сісти на своє крісло, кинув повним визову оком в сторону Ірени і усміхнув ся з тріумфом.

— Бач! Маєш, що хотіла!

Ірена присягла б, що почула отсей згук його слів. Так добре знала його душу, так певно читала в виразі його лица.

Се все ще більш принизило настрої Михайла Олексича. Він уже не вірив її запевненням, що се її не вражає, не слухав її любих слів, звернених до нього. Починав розуміти дійсність. Він і Ірена Остапівна не могли зійтись на однім шляху. Се очевидне вже було!

— Як ваші почування міняють ся! — промовила до нього Ірена.

— Як то міняють ся?

— Уявіть собі себе самого у мене в хаті в сьогоднішній вечір, а тепер.

— Ірено, не муч мене! Благаю тебе, не муч мене.

— Сам мучиш себе.

— Ірено, я не вірю тобі, щоб те, що ти сказала до мене, було правдиве. Не вірю, щоб ти була рівнодушна до Івана Володимирича. Тепер уже не повірю ніколи, щоб ти могла проміняти його за мене.

Олена відповіла холодно і спокійно.

— Іван Володимирич не існує вже для мене.

— Від давна?

— Від сеї хвилі.

— Але й я як би не існував для вас.

— Коханне не міняєть ся, як стару рукавичку.

Коло їх стола тріснув пишний шампан. Золоте вино запінилось у струнких скляночках.

— Михайле Олексичу, критику наш будучуй, персте божий, який громи проклятя кидатимеш на наші голови, або ласку небесну зсилатимеш на серця наші, запий побратимство із нами, поетами з ласки божої і з ласки твого критичного пера.

Запивали, один з одним. Цілували ся по братньому.

— Се у вас гарний звичай, панове. А чи жінщини у вас запивають так побратимство?

— З нами поетами все можна. Ми готові.

— Михайле Олексичу!—говорила далі Ірена, не зважаючи на слова Сергія Івановича.—Ми з вами друзями давно стали. Давайте запемо ще й побратимство.

Мов громом розбитий вволив Михайло слухняно волю Ірени. І не зчув ся, як вона втиснула на його устах прилюдно поцілунок.

Ще не вийшли із щудованя пів-ледви тверезі товариші забави і видці з найблизших столів, коли страшенний бренькіт скла поніс ся по салі. Отсе Іван Володимирич вихопив з рук кельнера тацу, що на ній стояло близь двацять скляночок шампанського і кинув, змів їх із таци на землю. Дзенькнуло скло! Сей бренькіт в дикому акорді заставив здригнутись усіх учасників, а дзенькотиви розприсканого в дрібні атоми скла товаришив визов Івана Володимирича:

— Як бавитись, то бавитись.

Тут і там почали вставати. Буває, що розсиплеть ся при забаві декуди скляночка, вже цілком над ранком—тоді вже жінщин тут немає. Але, щоб повні чарки з цілої таци... Се дико.

Вставали і прощали ся.

Й Ірена підвелась і промовила:

— Прощайте панове. Забава дуже широка зачинає ставати. Михайле Олексичу, підведіть мене.

А коли наближала ся до дверей, ледви не над головою її розбила ся об стіну скляночка. Тріснула, як під ударом чарівника і розприскала ся в дрібні атоми, як би її не було ніколи. Ірена

оглянула ся й закамяніла на місці. Іван Володимирич стояв усе ще в тій самій позиції, як отсе перед хвилиною кинув перед неї до стіни скляночку. Всі очі звернули ся на ту пляму над дверми, де перед хвилиною розбила ся склянка, кинена зухвалою рукою Івана Володимирича; потім падали на закамянілу постать Ірени Остапівни, то на дикого визовника Івана Володимирича Оленського.

Глибоку тишину, яка розлила ся по цілій салі, перебив спокійний голос Ірени:

— Гратуюю помислу...

Повернула ся гордо до дверей, подала руку Михайлови Олексичови і вийшла поважно.

Скрізь чуло ся, як тут і там свobodно відотхнула не одна грудь. Напруження почало покидати стіни кімнати.

Потонуло у згуках фортеп'яна, далеко не зрівноважених, у яких старав ся біль душі своєї заглушити Іван Володимирич. Біль душі із-за обидженої гордості.

* * *

VII.

Ірена вийшла з каварні в почуттю своєї переваги, в почуттю перемоги віднесеної над мужем. Вийшла вповні вдоволена. Оперта на рамя Михайла Олексича, вона йшла мовчки й роздумувала, яке вражіння зробив сей шалений крок Івана Володимирича. Здається, що перемога дуже по її боці, коли сей вирахований, але до цинізму рівнодушний чоловік вибухнув так ординарно.

Вона піднесла зір на Михайла Олексича і майже здивувалася, що йде оперта на рамя як раз сього чоловіка. Чудно якось. Вона не тільки прилюдно рамя йому подала, вона поцілувала його привселюдно. Заклала із ним близькі, майже не розривні, зв'язи — без найменшої внутрішньої потреби, без тіни навіть кохання, яке одно тільки давало б їй до того право, яке одно оправдувало б її вчинок, яке одно навіть не в силі оправдати того, що зробила!

Почувала несмак і сором сама перед собою. Що вона скаже сьому чоловікові, коли він схоче піти крок дальше, уповажнений будь що будь дуже сильно до того її поведенням. Вона не може инакше, як відтрити його, увільнитись одним словом, одним холодним рухом від його товариства. Чим же ж він провинив ся супроти неї, що вона так жорстоко знущається над ним!

Дивувалася, що він іде так мовчки поруч із нею. Про що він тепер роздумує?

Чи перелетить йому крізь душу почуте того, який він їй далекий, який чужий...

„Коли рубають ліс, падають тріски!“—подумалось їй, і ся думка почала заспокоювати її.

Так, тільки вона повинна урвати сі неприродні зносини, закінчити цілу ту комедію. Не нищити людини, яка кинула їй під ноги своє зранене серце?

— Чого так мовчки йдете, Михайле?

— Блукаю густою глушею ліса й бою ся голосом своїм накликати жорстокі примари на себе.

Не хотілось йому признати ся з чорними думками, що придавили його груди. Важкі думки, безнадійні! Він свідомий був фальшивого тону в цілій тій грі; розумів аж надто добре свою ролю. Боротьба ішла між Іреною й Іваном, а він був тим скіряним манекіном, який мав тільки приймати удари від обох сторін.

Коли Ірена в найближшій хвилі поглянула в його лице, зрозуміла правдиві його думки. Таке викривлене болем, з таким очевидним виразом терпіння, муки.

Настала чи не вперше хвиля, коли вона пожалувала його зі щирої душі. Стиснула своїм рамям його руку, оперла ся о його груди, повернула голову до його і вдивляючи ся йому глибоко в очі прошептала:

— Михайлику! Дорогий...

І коли він долонею лівої руки пригорнув її лице до себе, коли хвилину пагав ся, вона не противилась... З устами зжовтшими до поцілунка ждала... Він припав ся до її уст із пристрасстю, яка прокинула ся в одну мить, а крізь пітьму ночі бачив огонь її очей.

І де не діли ся усі його міркування, всі сумніви, уся певність розуміння своєї ролі. Він чув її уста при своїх, чув її віддих, тепло її тіла далі упоювало його. Ішов і далі мовчки поруч неї, ішов стискаючи її рамя, упошений одним сердечним її словом, одним ніжним рухом її тіла.

Одно тільки трівожило його: дорога чим раз коротшала, чим раз наближав ся щастю його край.

Вже станули під званою йому кам'яницею. Подзвонив. Ірена ще руки своєї не вихоплювала. Сторож отворив браму. Іще не прощаєть ся. Стиснула нервово його руку й потягла його за собою. Неначе приголомшений перейшов браму. Чув, як сторож запирає двері. Чув бите свого серця. Бачив у блідому світлі ліхтарка нервові рум'янці на лиці Ірени, чув віддих її запертий. А все те, як у сні, усього того не міг зрозуміти, не визнавав ся в тому, що стало ся отсе, що ждало його.

Аж коли двері її кімнати зачинилися за ними, він почув себе ніяково.

Ірена скинула свobodним рухом капелюх із голови і станула перед ним у всій своїй красі, у всій принаді. Її очі сміялися приманчиво.

Зловила в свої руки його голову і пригорнула її до себе.

— Ну, що-ж? Чого ж ти такий не свій?

— Не можу отямити ся, Ірено.

— Ну, нічого дивного. Я, бачиш, боялася оставитись тепер сама дома... сама в отсих чотирьох стінах.

А потім погрозила делікатно пальцем:

— Пригадуеш собі, Михайлику, що ти запив побратимство зо мною. Твоїм обов'язком боронити мене перед усяким, хто-б то не хотів зробити мені яку пакість, навіть... перед самим собою.

А по хвилі, щоб перебити грізну мовчанку, докинула:

— Уважай, що в останнє ти б бачив мене!

Знов мовчанка. Очі в обоїх глибоко похнюплєні.

Коли Ірена піднесла свою голову, жажнула ся на вид Михайлового лиця.

— Про що ти думаєш, Михайле!

Підніс на неї свій зболілий погляд і мовчав. Та мовчанка його була більш, як вимовна.

— Не можеш видивувати ся мені?

— Не можу. А ще більш собі не можу. Не можу зрозуміти, як я смів піднести на вас свої очі, як я смів подумати, що ви зібєтєсь колись зі свого шляху за-для мене.

— Ти думав таке про мене?

— Я зле висказав ся. Я не те думав. Я взагалі не знаю, що я думав і чи взагалі я мав які думки. Се шал якийсь оволодів моїми нервами, кинув мене вам під ноги. Я-ж знав, що зійтись нам нікуди й ніяково. А все-ж таки, я думав...

Говорив нервово, дрозжачим голосом, крізь який проби вали ся давлєні сльози.

— Мені бачить ся, ти докоряєш мені, що посунула ся я сьогодні поза межі можливого...

Мовчав.

— Цілий вечір... се було щось таке ненормальне, неприродне? Правда?

— Я того не мовлю. Я вас в части розумію.

— А в части? Чого я тебе сюди забрала?

Дивив ся на неї з розбільною усмішкою.

— Вгадую твої думки?.. А того ти не хочеш зрозуміти, що ждало мене в отсих моїх чотирьох стінах, що ждало мене серед диких ігрищ усяких примар, кістяків і тіней минулого мого життя? Ти не хочеш того зрозуміти, що побут мій у пустій хаті гірш найлютіїших терпінь? Не можеш зрозуміти мене, що я втратила все своє жите, ціль свого життя? Що всі приємности, всі радости життя для мене пропащі! Що я ніколи не зможу вже втішатись житом? Той один чоловік загородив мені шлях, закрив його одним словом: Кохаю! І пішов собі, закепкував собі із мене, насміявся надомною, а я сиджу у тому заклятому ним замку кохання, кручуся безпросвітно у зачарованому ним кружї, мучуся минулими споминами; мені вчувають ся звуки фортепяна оживленого на віки його рукою, мені ввижається його постать і все те мучить мене, мучить мене, мучить і буде мучити на віки! Чи ти се можеш зрозуміти, чи ти відчути се в силі?

Михайлови Олексичови покотила ся по лиці гаряча, жарка сльоза.

— Я молода, я могла б ще жити, нажити ся!.. Ох, щоб я дала за се, щоб найшла ся яка сила, що увільнила б мене від кайдан тих примарів змарнованої молодости!

А поглянувши на вираз лица свого товариша, крикнула стрівожена:

— Лишіть, лишіть Михайле! Я вгадую ваші думки! Хіба що хочете до того довести, щоб я позбавила себе життя.

Такий безмежний жах відбив ся в її сполошених очах, що Михайло Олексич закам'янів в півруху в напрямі до неї. Кинув ся в крісло і став головою товкти до стола.

Ранок застав їх на давних місцях, задивлених в себе, зайнятих кожде своїми думками. А всі їх думи-мисли сплітали ся в один зачарований круг: гіркої глуми долі.

VIII.

Минали дні за днями.

У відносинах Ірени до Михайла не було великої зміни. Перший вибух пристрасти у Михайла перейшов у спокійну тугу, в гіркий жаль. Товариство Ірени ставало йому доконче до життя потрібне, без неї світ якби не існував для нього. Всі його думки, всі бажання, кождий його крок повернули ся в напрямі стріч, розмов із Іреною; години, коли бачитимесь з нею, вижидав так нетерпляче, як досі нічого в житю. Але чим більш почав освоювати ся з думкою, що він її цілком рівнодушний, що їй взагалі на ньому не залежить. Він примирився із тим. Вдоволив ся новим своїм положенням: товаришом-другом хотів їй стати.

Дійшов у своїх відносинах до Ірени до такого пожертвоування себе для її інтересів, що годинами цілими товаришив їй знаючи, що вона слідить свого чоловіка, що вона хоче побачити його хоч іздалека, бодай тінь його захопити зором.

І болеви його під ту пору вже краю не було. Ідуть, ідуть, не раз по під руки, говорять з собою, а на ділі такі до себе чужі, такі віддалені одно від одного. Вона блукає очима здовж улицями, слідить кожного прохожого мужчину в великоміській товпі, а він — він помагає їй, він відчуває кожний її нервовий рух, і все лише вмовляє в себе, що годі инакше, що йому, як другови не можна поводитись не так, як він се чинить...

А стрінуть, побачуть, заздрять — вона спалахне вся огнем на лиці, звалить ся на його рамя, як та підкошена травиця на свіжий покіс, лице її в одній хвилі приблизне, але голос стає якийсь м'який, сердечний. Не раз він і сльозу вичуває у тому голосі.

Починає її аналізувати. Розуміє жалісну ноту в її голосі, розуміє й сердечну. Тою вона зі своїм Володимиром розмовляла, сю йому, Михайлови, в дарі приносить за його жертву, за його добре серце, за його посвяту.

Одно лише цікаве. Думки їх сплели ся в одно, до одної ціли стреміли, але ні слова в них про се не було ніколи. Станула між ними німа умова не доторкати ся розбільної рани, не роздирати її словами. Хоч кожний їх спільний крок не був нічим иньшим, як шарпаннем наболілих нервів — вони ні словечком про се між собою не згадали. Неначе тайну яку заховували свої вчинки, свої думки на дні душі, заховували їх, щоб не прірвали ся крізь їх уста в виді не сумлінних слів.

Зжили ся із собою близькі, над міру близькі до себе, далекі, без краю далекі.

Настали душні, гарячі дні.

Після довшого проходу одної такої днини опинили ся Михайло й Ірена в хаті Михайла Олексича. Сиділи мовчки. Михайло держав руку товаришки в своїх дрозжучих долонях, стискав її та опянював себе теплом ніжнього її тіла.

У приступі млости Ірена схилила голову в його сторону; він піддержав її й почув її всю на своїм рамени, на своїх грудях, на лиці своїму. Припав до неї й почав цілувати її пристрасно. Ірена чи не хотіла, чи не могла боронити ся — піддала ся його цілункам. Лежала безсильна в його обіймах; він з розкоші минав ся.

— Кохана, дорога моя, розкоше моя, світе мій, — лебедів у приступі захвату Михайло Олексич.

Ірена ні словечком не обізвала ся. І коли підчиняла ся його пестоцям, коли слухала його любовних милощів, робила се немов в омління, з прислоненими очима, сама не займаючи його ні словечком, ні найдрібнішим рухом.

Нараз отямила ся немов із півсну, немов з омління. Вираз її лица із розмірного пересунув ся у поважний, миттю заграла на ньому усмішка і заки Михайло Олексич зміг отямити ся, покотив ся по кімнаті перлистий сміх Ірени. Поправляла своє збурене волосе, приводила до ладу розхрістану одіж і сміяла ся нервовим, істеричним сміхом.

Збентежений стояв Михайло Олексич безрадний, в почуттю велитенської своєї провини, серед ударів їдкого глуму. Чого б не жадав, чого б не надіяв ся, такого сподівати ся не міг. Не думав, щоб так повернула ся ласкавість Ірени.

Від кількох останніх днів він запримітив деяку зміну в її поведенню. Вона ставала чим раз ніжнійша, чим раз більш прихильна до нього. Він мав те вражіння, що вона не тільки осмілює його, що навіть заохочує, що просто кинуть себе вже хоче в його обійми. Він, що минав ся в душі з туги за нею, а при ній держав ся міри не то приличности — строгости, що був неначе жрець поважний при сповнюванню святого обряду дружби-побратимства, нараз став підчиняти ся чарови її принад, почав розкошувати ся самою думкою грішних пестощів із нею. І сам не зчув ся, не стямив ся, коли узяв її в свої обійми.

Нараз той сміх її, спокійний, дзвінкий, такий себе певний, привів Михайла до розуміння його положення, його становища супроти неї.

Почув великий приплив встиду до лица. Не знав, куди з очима діти ся.

В одну мить ролі їх змінили ся. Що він говорив, що він шептав в упоєнні слова пестощів, що він упивав ся пристрасною розкішю її тіла — тепер вона прийшла до слова. Полили ся з її уст свободні, певні себе слова насміху.

— Так ви, Михайле Олексичу в нічім не інші від пересічного мужчини? А я думала, що ви якийсь недостижимий ідеал. Я дивила ся на вас у почуттю тривоги перед вашою повагою, перед величию вашою... Ха, ха, ха!..

Вибухала раз по раз голосним, свободним сміхом. Не було вже тепер у ньому навіть насміху, глуму, іронії — була в її сміху весела радість, що повелось їй осягти те, чого, здавалось, бажала.

— Хто б дивив ся був на вас сих кілька днів, був би присяг,

що сей чоловік станув на висоті своєї ролі дружнього побратимства.

— Почала попадати в веселий патос.—Що він такий далекий усього земського, змислового.

Михайло Олексич став потирати собі чоло рукою, щоб привести себе до пам'яті, щоб опритомніти.

— Що ви, коли вже раз віднесли світлу перемогу (признаюся вам, що ваша перемога була гідна витязя!), що ви вже йтимете певним кроком до дальших перемог... Хто б то подумав, що ви так скоро підете на програму, що так легко повиснете на шиї жінчини-друга, що показала вам свою слабосилість, що ви з такою жадобою впиватиметесь в її уста, в її очі, волосся. Михайле Олексичу! Так скоро випали з ролі!

А в душі Михайла Олексича зайшло кілька перемін. При першому вибуху її сміху він збентежився, почув жаль до неї. Потім, коли вона стала глумитися, злість зродилася в його серці. Здавалося, що мало сказати, вибухне, що кине на неї і відплатить їй брутальною силою заповідану собі зневагу, що як перед хвилиною милувався нею, так шарпатиме її в дрібні шматочки, як розкошувався ніжними дрожаннями її тіла, так любоватиметься її стогонами; здавалось, що доведе її змінити вибухи свobodного сміху в вибухи гіркого ридання. Та не минуло кілька хвиль, а під впливом її голосу, під впливом веселого сміху, (він не чув уже самого змісту слів, він слухав тільки солодкого дрожання її груди, упоювався чарівними звуками її голосу) — у нього почала родитися жадоба зловити її в свої руки, задавити в скаженому обіймі, або випити, висати увесь чар солодощів, усю принаду розкоші з її тіла.

Коли вона проголошувала з насміхом велич його перемоги, він підійшов до неї і промовив у захваті:

— Так, я випав був з ролі і то двічі: перший раз — знаєте коли, тої памятної ночі, а друге — саме перед хвилиною, коли стояв тут, як гімназист, приловлений на сходах з дівчиною. Але тепер уже далеко моє збентеження. Ірено Остапівно, пані Оленська. Дорога моя Ірено! Я жити не можу без тебе. Ти мені шлях мій ясний заступила. Ти мене збавила спокою, ти відбрала мені міць до праці. Як тільки твоя сную за тобою, чи є ти коло мене, чи тільки образ твій в моїй душі.

Не розважаючи свого кроку, він кинувся на неї. Кинувся усею брутальною перемогою своїх сил, зловив її в обійми своїх дужих рук.

— Але тепер прийшла моя хвиля. Тепер ніяка сила не вирве

тебе з моїх рук. Тепер я уплю ся спаленими з жадоби устами чаром розкоші твого тіла.

Ірена в мить побачила грозу свого положення, затремтіла, стрівожила ся, почала його благати наляканим голосом:

— Михайле, Михайле! Що ти дієш! Михайле!

— Ірено.

— Пусти, Михайле. Благаю тебе. Лиши мене, Михайле.

Вираз її лица став такий повен болю, у голосі звучав такий тон розпуки, а очі так гарячо його молили, що спинив ся на місці і пустив її з рук своїх.

Звинула боржій волосе, поправила одіж, наложила капелюх на голову, зловила на прощання його руку і заки зміг отямити ся, приложила її до уст своїх. Витиснула на його руці гарячий поцілунок.

В дверях уже кинула йому сердечно:

— Прощай на віки.

Приголомшений сими подіями опав Михайло Олексич на крісло і потонув у задумі.

На нього спозирала з бюрка постать жінки, що таку бурю щинила в його серці, а там на коридорі за дверима ледви утихли відгомони її кроків, а тут в кімнаті ще не розвіяли ся і сміх її дзвінкий і мольби голос і те „Прощай на віки“.

Усе те звалило ся важким тягаром на голову Михайла Олексича.

IX.

Чорна пільма залягла кімнату.

Скулена, забита в глибокий фотель сидить Ірена вдивлена перед себе. Сидить стрівожена, переслідувана візіями, відблиском подій останніх днів. Посеред розгульного гамору нічного каварняного життя переслідує її якийсь звук, як скрегіт пили по склі, і шарпає зболілі її нерви. До сліз її доводить. Чим більш стрівожену в розпуку її кидає. Вона боронить ся перед примарами і знать не знає, звідки вони на неї вдаряють, куди звернути ся для оборони. Свідомість її затрачуєть ся. Затрачуєть ся межа поміж дійсністю а виплодами хорої уяви. Вона бачить, як її кімната наповняєть ся безсоромними постатями розгульних жінок, дикими, розсатанілими в своїй жадобі постатями п'яних мужчин, як вони сплітають ся в пристрастному кружі..

А понад усім тим уносить ся різкий звук — вона не може вловити його, зрозуміти, означити... Бренькіт сотні битих шиб, тисячи торощених судин, ах... бренькіт розбитої над її головою

лямки, що випито з неї тільки що шампана. Символ розбиття її душі, її надій, її щастя, подружнього життя, символ розтрісканого її чуття, пошарпаних у дрібні кусні думок. Гіркий символ її минулого горювання, безпросвітних майбутніх днів. Дрібними відломками встелений її шлях, куди не захопить оком.

— Раз на все заперла ся клямка! — мигнуло їй в голові. — Раз на все заперті двері перед поворотом її в дім мужа. Заперті на віки. Нерозумним одним кроком.

Взагалі все, що вона не робить, одна велика помилка, одно велике непорозуміння. Неначе увязнена в сільце запутується при кождім своїм руху, кождім кроку чим раз більше. Стає необчислима в своїх змаганнях, в своїм поведенню. Що спонукало її споневажити себе прилюдним поцілунком з людиною, яка будь що будь...

Так, так, сто раз так! Вона вже цілком свідомо того, що Михайла Олексича більше не побачить. Тепер аж зрозуміла, що він їй цілком, а не то як тільки можна подумати собі, рівнодушний. Він навіть зачав ставати їй противний, чим більш старався наблизитись. А сьогодні?

Стрясла ся цілим тілом з обридження.

Огидний став він їй, коли кинув ся на неї як звір. Дивитися на нього не могла б, не то що. Думала, що переможе себе колись, що наверне ся до нього, що коли не що, то бодай рівнодушний їй стане із своїм лицяннем, що на стільки бодай зможе виперти з її душі образ Іванка, що віддасть ся йому без відрази — сьогодні і то пропаще. В тій хвилі, як він кинув ся до неї, у неї було вже все рішене. Більшого просвічення їй не треба і довше обманювати себе не думає.

І той чоловік заважив стільки на шляху її життя! Аж гірко подумати. Заломив її шлях, кладки через нього не кинув! Чого він мусів наблизити ся до неї. Чого вони перейшли одно одному дорогу!

Завагала ся.

А аж хіба не зломила життя йому й ще декому?

Усміхнула ся гірко.

Як би так усі ми почали рахувати ся, що перегородимо собі та поперехрещуємо дорогу. Трагікомедія людської мізерії.

Одно певне: З мужем не зійде ся ніколи.

І друге певне: Не побачить уже Михайла Олексича.

І третє: Не вирве з серця Івана Володимирича, колишнього свого мужа, ціль усіх своїх думок, усіх бажань, огнище усіх своїх почувань.

Як і не згадає ніколи Михайла Олексича.

Піде в світ, зарийеться в праці, простій, найбільш буденній, яка забере їй усю силу, вирве з душі всі думки — зробить з неї невразливу ні на що колоду.

Її думки звернулися в напрямі дверей.

Чи їй здавалося, чи справді постукало? Заки вспіла зорентуватися, чи се їй причулося, чи в самім ділі хтось стукає, двері відчинилися, в світлі проміннів, які падали від електричної лампи з уличі, станула постать Івана Володимирича.

Ся поява була така не ждана, така для неї несподівана, що Ірена, яка проживала цілий вечір в царстві примар, і тепер не була певна — Іван се, чи його дух, який станув у колі тих примар, що мучать її без віддиху. Як сиділа прикована до крісла, так ще глибше понурилася в ньому, шукаючи там мимовільно оборони в скрутнім положенню.

— Добродійка не ждали мене, здається, — промовив із насміхом Іван Володимирич.

Мовчала.

— Розумію, що не могли ждати.

Стояв перед нею і впився в неї очима повними глуму.

— Признаюся: не ждала, — промовила несміливо захоплюючи в собі дух.

— Се цілком зрозуміле.

Здвигнула раменами.

— Певна річ, що зрозуміле.

— В додатку по милій стрічі.

— Не розумію!

— В домі вибраного, улюбленого, коханого, чи як там схочете.

Не знала, що сказати. Сиділа притаївши віддих у собі і дожидаючи сильного удару обухом у голову.

— По правді мені повинно се бути цілком рівнодушне, якби не йшло тут про моє ім'я. Я не можу дозволити, щоб перше ліпше уличне сміте носило ім'я роду Оленських! — Почула великий сором, запанував нею страшний жах. Здерто одним словом трагікомічну маску з її життя останньої доби. В приступі жалю чи вибуху божевілля хотіла помститися, хотіла ратувати себе. Як ранений звір кинула ся на Івана Володимирича.

Не порушився. Спокійно але рішучо зловив її за руку і трутив сильно в фотель, потім викинув сірники і засвітив флегматично лампу.

— Так. Поговоримо при світлі, спокійно. Я не прийшов тут в

ролі заздрісного коханка, щоб доходило між нами до вибуху пристрастей. Я прийшов розмовити ся холодно, тверезо як і слід тим, що розмовляють з собою в останнє в житю.

Ірена сиділа мов скаменіла, мов громом прибита. Слухала слів його, як голос неімовірного, хоч і сама так про се думала, дивила ся на цілу сю подію як на щось чуже і незрозуміле для неї. Такого удару не сподівала ся.

Оленський сів собі вигідно при столі, вийняв спокійно папіроску, докурив її свobodно і почав рівнодушним голосом:

— Я вже давно повинен був се зробити, що хочу зробити сьогодні. Але краще се вижидати. Вже той безсоромний поцілунок уповажнював мене до сього.

— І хто се сміє говорити?

— Зачнеть ся проповідь на тему моралі мужчин і женщин! Я не цікавий. Я сто разів казав і нині се мовляю, що нехай ніхто не важить ся рівняти свободи женщин до свободи мужчин. Та се і не належить до річи.

— Чогож добродій прийшли?

— Почуйте пані.

— Чи не краще було б не приходити, або вийти хочби і в сій хвилі! Я не настроєна до розмови.

— Дуже добре розумію. Після ніжної сцени сам на сам з коханком—розмовляти з колишнім своїм мужем. Розумію, що може бути неприємно.

З Іреною дивне починило ся. Як стрівожена спершу, залякана, збентежена, так тепер уже почала приходити до себе. Хотіла просто показати Іванови двері. Але останній неслухний, неправдивий закид викликав сильний приплив жалю до її серця. Не памятаючи себе кинула ся до його, а коли він не піддержав її, скотила ся до його ніг.

— Іванку! Дорогий мій Іванку! Ти ціле мое жите, ти ціль усіх моїх думок, як ти можеш обкидати мене такими зневагами. Верни назад свої слова! Нехай вони затруть ся в памяти твоїй і моїй. Я непорочна стою тут перед тобою, як тоді, коли тобі вперше віддавала ся. Я нічим не спроневірила ся тобі Іванку.

Ледяно-студений усміх грав ся на його лиці. Не поворухнув ся, не змінив свого положення. Дивив ся перед себе; не замічав її у своїх стіп.

— Іванку, промов до мене слово! Відозви ся на ридання моєї душі.

— Я дивую ся, як можуть людині такі слова крізь горло передерти ся. Не вийду з дива!

А. Крушельницький

— Чим маю, нещасна, переконати тебе? Що стане мені свідком перед тобою.

Іван Володимирч схопився і поступив два кроки взад. Ірена спершу упала на поміст, відтак при перших його словах зірвала ся перед себе мов божевільна.

Він мовив:

— Звідки ти тільки що вернула? Заперечиш, що була у добродія Михайла Олексича? Заперечиш, що цілувала ся з ним прилюдно? Заперечиш, що вийшла з ним по півночі з каварні під руки і ночувала або ти у його, або він у тебе. Заперечиш, що ти сама одна в його руках, жінчина покинена мужем (слова сі говорив з іронією), нещасна жертва і він... і ти... І ти смієш впевняти мене про свою невинність, чистоту? Ти безсоромнице! Ти уличнице! Ти на улицю зійшла! Ти зачинаєш вірити вже в свою чистоту як кожда з тих останніх! Ти зачинаєш цілі дитирамби виспівувати в честь своєї невинности, чистоти, ніжно-білої непорочности! Огида!..

Із лица Ірени сплила вся кров. Слова Івана Володимирча били її обухом по голові. Такі правдиві, такі переконуючі, такі вірні й логічно консеквентні, що трохи не ввірила сама в них. Стояла безумна перед його проклятем й хотіла усвідомити собі на силу, коли се все стало ся, що він їй тут виловив. Коли стілько злочинів вона в несвідомости своїй довершила.

Німа залягла комнату мовчанка. Дві кам'яні статуї проти себе—символ насміху й символ тривоги!

Нараз немов полуда спала з очей Ірени, немов проснула ся її пам'ять із омертвіння, вона засміяла ся істерично, зловила ся за голову і крикнула горняним голосом:

— Ні, ні! Я буду така, я й по що буду така!

І не надумуючись вилетіла немов навіжена з комнати.

X.

Обиджена гідність жіноча, кинена їй в лице неправда і почуте, що правди вона ніколи не докаже, жаль і розпука гнали її перед себе. Як вилетіла з хати, так ішла-бігла без означеної мети. Так і опинила ся перед кам'яницею, де мешкав Михайло Олексич. Так і втрутила її якась сила до його комнати.

Лежав на софі прибитий своїм горем та передумував події останніх часів. Вязав у ланцюг причин і наслідків свою стрічу на житевому шляху з Іреною Оленською. Остаючи під вражінням останніх її слів: „Прощай на віки“, старав ся передумати вагу тих слів і тої події на дальше своє життя.

Не міг припустити собі до душі, щоб се була правда. Не міг простити собі, чому пустив її зі своєї хати, чому не полетів навздогінці за нею, чому не благав, молив... Не міг зрозуміти, що значить ся погроза. Невжеж би вертала до мужа? Невжеж би кидала се місто? Се все немислиме. Він, що правда, не розумів її, чи може за добре розумів, але не бачив її такою, якою бажалось її бачити... Розумів, що ніколи вона не полюбить його. Що іграшкою є він у її руках. Як болюче він се розумів! Хібаж не гралась вона ним, коли прилюдно витиснула на його устах поцілунок? Коли б була споневажила його прилюдно, не була б сорому такого завдала йому, як сим поцілунок! А потім—та непевна гра! Те дратування льва в його клітці—і присмиріння!

Михайло Олексич розсміяв ся гірко, болюче.

І після того всього: „Прощай на віки!“

Як він міг допустити до сього, щоб над ним до тої міри насміяли ся! Над його щирими почуваннями, над невинною його любовю. Як нетля в полумінні огню, так кинув ся він в обійми пристрасти, любови до сеї жінки. Як скоро обсмалив сей огонь його молоді крила! Огонь погас і він лежить на попелищі, на згорілих своєї молоді любови. Поторощений, розбитий, кинений на погину насміхови.

Ридав розбільною душою. Ридав беззвучними стогонами душі.

Потім попав у повну апатію. Замертвіння усіх бажань, думок, почувань.

.....
Лежав не підводячи ся, коли побачив її в своїй кімнаті. Прийшла неначе відгомін болю його душі.

І тільки, як вибухнула несподіваним риданням, він схопив ся і став потішувати її.

Довго не приходила до памяти. Поклав її вигідно на ліжку, водою тверезив, любимими словами пестив, цілунками до памяти старав ся привести—довго ніщо не помагало.

Нарешті поборолася спазматичний скорч горла, здавила ридання, але попала в дрож усього тіла. З тривоги перед тим, що мусіло стати ся.

Усвідомила собі положення. Якось таємна сила, чи нервів рух пригнали її сюди. Без ніяких бажань, без означеної мети йшла перед себе, аж тут опинилася. Михайлови не давала ніяких пояснень. Не довели б до цілі. Пощо мучити себе! Кинула ся на бистру воду, мусить плисти за струєю. А до котрого берега вже допливе, чи ж се не рівнодушно? Чи ж се не все одно, який її

ЛНВістник 1913, кн. VII—VIII.

кінець буде? Тепер уже не має бажань ніяких, ні тривоги. Лежить тут у руках людини, що пристрасно загорів до неї, і лежить спокійна. Стане ся, що мусить стати ся. Вона далека була, щоб бажати собі цього! Але й не має вже сили оперти ся своїй долі.

А що потім?..

Хто то на її місці роздумував би на таку далеку мету. Що буде завтра? А що таке те „завтра“?.. І шкода думати і годі думати...

Бачить, як гасне світло...

Можна тепер потонути в повне забуте. Старати ся не жити, не відчувати, не тямити, не приймати до свідомости. Треба підчинити ся конечности судьби.

— Іване, Іване, до чого ти мене привів!— застогло на дні душі.

.....

Даремно стукав Михайло Олексич до її дверей другої днини сполудня. Ніхто не відчиняв. Даремно повертав до них і вдруге, втретє...

Принагідно переходив кам'яничний сторож попри нього, коли він там стояв під дверми і пояснив йому, що пані нема вже.

— Нема? Кудиж пішла?

— Поїхала.

— Куди поїхала?

— Поїхала в світ, до Відня, чи Берліна, чи куди там.

— Коли поїхала?

— Нині рано. Прийшла до хати з пакерами, спакувала річи.

— Добре, добре,— кричить Михайло!— Але я вам не вірю. Пані або спить, або замкнула ся...

— Про мене. Я можу вам відчинити кімнату.

— Відчиніть.

Входять—пусто; сліди пакування, сліди виношення річей.

Михайло Олексич змірив до дна глибину насміху над своєю душею. Захитав ся і насилу здержав ся, щоби не впасти.

Поїхала без слова пояснення тоді, коли життя без неї йому годі собі подумати.

— За пізно пан прийшли!— сказав зі співчутєм сторож.

А коли Михайло мовчав— додав флегматично.

— Або за скоро...



НАТ. РОМАНОВИЧ.

Мандрівниця.

(ПОВІСТЬ).

Дні юности.

Далі.

XXXII

— Так глядіть: зараз же відшукайте вашого приятеля Хмару і перекажіть все, щоб Надя знала і не йшла до дому.

Пишно вбрана панна в оксамитовому жакеті і елегантному капелюсі стояла перед Павлом, який протирав собі очі.

— Добре, добре, все скажу; але як ви се все знаєте?

— Я почувала там, удала важко хору бідолаху, що приїхала з провінції лічити ся і мені дали спокій. Навіть веліли тому поліцейському, якого лишили там, привести звощика, як захочу в больницу. Ось я й поїхала—тільки не в больницу, а до дому; переодягла ся в свій конспіраційний костюм і зараз до вас. В кожному разі певно, що не привела шпиків, не бійтесь.

— Така елегантна панна—розумієть ся ні. Та я й не бою ся. Але ще дуже рано!

— Так, тепер повинно бути не більше семої, але так і треба. І ви поспішіть з сим. Бувайте здорові, піду, а то ще збудимо товариша Остапа,—вказала вона на ліжку, де розкішним здоровим сном спав Остап.—А його сон, як і сили, берегти треба; він так багато працює.

— Берегти на благо людству, партії?—всміхнув ся Павло.

— Так, на благо людству й партії,—урочисто відповіла Катря.

— І який дух, Катре, в вас сидить й керує вами? Ви така поспідовна, акуратна: все в вас виміряно, вираховано... щоб ніяка частка людської енергії не пропала для партії; все передбачаєте, все обчислите. І впевненість така у вас і врівноваженість. А наш брат або нудьгує, аналізує, чогось ефемерного шукає і нічого не знаходить, або кидаєть ся недисциплінований з запалом в боротьбу, горить і гине нічого не зробивши.

— І нема в вас ніякого такого духу, розпускаєте ся, напускаєте на себе. Жертва, подвиг, героїзм,—або безсилість, скептицизм, рефлексія... Жертва, подвиг—се не буде... Буде, творить щоденна, неохитна праця маси індивідумів. Та й хіба ви, іменно ви—нічого не

робите? А „Самостійна Україна“? Вона ж десь, думаю, посувається наперед?

— А так, посувається ся...

— Ну прощайте, товаришу.

— Бувайте здорові завжди, товаришко, а не прощайте.

— В нашій „професії“ прощайте певнійше.

— Вставай, брат,—схилив ся над Остапом Павло, коли Катря вийшла.—Вставай, біда!

— Що, що? Поліція? Де?—схопив ся Остап.

— Ні ще; але щось подібне.

— Ну?—Остап вже поспішно одягав ся.

— Ось зараз була тут твоя панна...

— Яка моя панна?—здивувався Остап.

— А ти не знаєш яка... який тихенький... Катря!
Остап почервонів і змішав ся.

— Ну?

— Та чого червоніти? Що спав, коли була тут. Нічого, вона ж товариш—і тільки. І ще й сон твій оберігала; казала, що він потрібний для партії...

— Не для її партії,—різко муркнув Остап.

— Там вже хто його знає, як воно буде... може й для її.

Остап сердито плюскотів водою умиваючись.

— Ну, не сердь ся, друже. Отже в чім річ: у Олі й Наді був трус...

— Що ж, взяли обох?—Остап перестав раптом хлюпати ся і повернувся до Павла.

— Олю взято, а щоб Надю урятувати, треба ось тебе.

— Я зараз, моментально,—обтиравсь хапаючись Остап. — Вони з Костем на цілу ніч мали роботу сьогодні і, думаю, ще не скінчили. Біжу.

Остап схопив шапку й справді побіг. „Який се в ньому дух? Як би назвала се Катря?“—подумав Павло.

А Остап швидко йшов, майже біг улицями, не помічаючи краси веселого квітневого ранку.

Даремно усміхало ся йому веселе сонечко, теплий вітрець розвівав довге русяве волосе, вабило до себе синє чисте небо.

Він, який так любив природу, не бачив тепер її краси.

Катря приходила так раненько, значить справа серйозна. Треба так зробити, щоб Катря не могла закинути йому недбалства. Катря...

Та й Надя... Се ж її врятувати треба. Швидче! Швидче! Боже, в яких се нетрях ся конспіративна квартира! Залізли десь...

Нарешті! Переліз через низеньку огорожу, що окружала маленький садок і розкішний квітник з оранжереями і задзвонив з усієї сили біля дверей невисокого білого домика, на якому висіло „цвіточе заведеніє“.

Не одмикають... Там, правда „робота“. Треба все привести до ладу, поховати.

І став чекати.

За кілька хвилин загреміли засови і висунулась розпатлана голова Костя.

— Ти?!

— Я. Надя тут?

— Тут?

— Ну, то все гаразд.

Вони пройшли „магазіном“, далі коридором. Сильний аромат мішанини квітів. Лілеї, троянди, левкої, резеда...

За коридором кімнатка. Багато цвіточних розсад, горщиків з землею, дїжечок.

Надя в фартушку з хусткою на голові підливає розсаду. Бліда, стомлена.

— Ну, Надю, як би вас не застав тут, не займали ся ви б вже так невинно квіточками.

— Ах, Остап, се ви?.. Ну, слава Богу. А ми думали — поліція.

— І приховали добре свою роботу?

— Шукайте—не найдете. Власне ми вже кінчали. А Ганнуса й Михайло свою давненько скінчили і сплять.

— У-гу.. А поліція справді приходила, тільки до вас...

— Справді?

Остап сів на лаві посеред кімнати. Надя біля його, а Кость ходив великими кроками.

Тепер став проти Остапа похмурий.

— Так? Що ж тепер буде? Се вже починаєть ся... А нам треба своє все як найшвидше кінчити і передати в село. Та й як же тепер Надя?

— Ну ось думаймо! Може збудити подружє на нараду?—запитав Остап, вказуючи на маленькі двері лїворуч.

— Коли б ви не збудили вже його своїм божевільним дзвінком,—обізвалась молода гарна жінка в червоній блюзі висунувши кучеряву головку з дверей. Ех, Дядю, й чого ви дзвоните так, як поліція?

— А ви хіба знаєте, як вона дзвонить?

— Доброго ранку!—за жінкою в червоній блюзі вийшов стрункий білявий юнак в блакитній косоворотці.

— Драстуйте, Квітка, драстуйте Михайло!—стиснув їм руки Остап.—Доброго, та не дуже. Ось яка пригода. У Наді засада, до дому вона не може повернутись. Де їй бути?

Подруже сіло на лавку проти Наді й Остапа.

— Он як? Кепська справа, значить їй треба ховати ся... Та й взагалі—що се? Початок кінця. Та й треба про все подумати, як оберекти помешканне? Щоб не провалити конспіративної квартири... Три роки вона існує і ще може існувати. Що ж—се крамниця квіток: квітки, діжки, земля, оранжереї... А який тут склад чудовий. Скільки тут всього переховано...

Молода жінка в червоній блюзі хвилювала ся.

— Чекай, Ганнусю, заспокій ся, ось порадимо ся,—ясним поглядом подивив ся на неї чоловік.

— Очевидно, треба, щоб Надя більше не приходила сюди, та й роботу тут тимчасово треба припинити. Ночами не сидіти, щоб огонь не світивсь цілу ніч.

— Слухайте, товаришу,—заклопотано питає Михайло.—чому тут роботу залишати? Та й чому Наді не ходити? Прецінь до нас купувати квітки сила народу ходить.

— Так, але не ті самі що дня...

— О, великий конспіратор!—всміхнула ся Ганнуся.—Досі до нас Хмара і Надя ходили, як робітники біля квіток. Як би прийшлося щоб хто питає, хто се ходить — відповідь: робітники в оранжереях.

— Так, але Надя не може сюди ходити: як знайдено її тут буде, як робітницю біля квіток, то кінець всій конспірації. Та й взагалі тоді все пропаде. Треба нам тепер поспішати з роботою; ви своє швидко скінчите?—звернув ся він до подружя.

— Та доведеть ся приспішити, тоді скінчимо за кілька днів.—Ганнуся зморщила брови щось обдумуючи.

— А ми з Бандурою приготуємо вже дві останні рукописи для вас; він написав більшу половину, то сьогодні скінчить все. Але ось Хмара й Надя не зробили своєї роботи. Де б їм кінчати...

Кость і Надя не брали участі в розмові. Надя задумалась. Як же там Оля? Як же все буде... Вязниця... Се було б добре... Там Василь... Може вияснило ся б щось в душі. Але шкода було й налаженої роботи.

Кость блідий, худий, розпатланий, подібний в своїй парусиновій сорочці на робітника, дивив ся на Надю весь час крадькома і серце стискалось важким передчутем.

Щось розлучить їх... а так звук до неї; звук дивити ся на неї, почувати її присутність.

При останніх словах Остапа він підняв руку.

— Я щось скажу. В мене можна працювати. З боку акустики в мене добре, та й двірник—гарний, ми з ним приятелі.

— Стій! Як двірник приятель, то ти й Надю можеш у себе умістити. Треба ж використати такого дворника...

— Та в мене нема де,—змішав ся Кость.

— Як то нема де? Ліжко в тебе є? Віддай Наді. Шинеля в тебе є? Візьми собі; під голову—книги і розкішно брате мій, на підлозі. В одній хаті? Нічого, голубе; не буржуї, а товариші!.. Пречудово буде,—плянував Остап.

— Справді, се геніяльна вигадка,—згодила ся Ганнуся. А що до того, що в одній кімнаті,—взяла вона Надю за руку, то доводило ся й мені „комуністично“ ночувати з кількома товаришами в одній кімнаті і пречудово всі спали: роздягали ся, загасивши світло; коли одягавсь хто ранком, інші з головою накривали ся, і чудесно все було.

— Справді, буде добре так,—сказав Михайло.

— Ну то як, Хмаро? Приймаєш Надю?—спитав Остап.

— Та не будь такою Хмарою...

— Як же не прийняти...

XXXIII.

Справді, в гуртках ідейної молоді того часу, про який йде мова, були такі звичаї, що трапляло ся часом товаришам обох полів ночувати в одній кімнаті, в кількох кроках від себе і з сього звичаю не повставало ні розпусти ні деморалізації.

Ідейна мужеська молодь з такою пошаною ставила ся до своїх товаришок по праці, що в умовах надзвичайного зближення, завжди по лицарськи себе тримала. Молоді хлопці, частина яких вже зазнали фізичної близькості з жінками, яким знайомі вже були потреби тіла, ставили ся як до сестри, до дівчини—товаришки, як що трапляло ся часом по умовах конспірації ночувати в одній кімнаті, або жити навіть кілька днів укупі; і можна з певністю сказати, що в них не прокидали ся ніякі „нечисті“ бажання.

Може на сторожі стояла свідомість протесту проти звичаїв буржуазного товариства, яке в зближенню хлопця й дівчини бачить щось „предосудительне“, забороняє дівчині заходити в кімнату до хлопця і т. п. Може се було несвідоме бажання довести, що людська природа не потребує здержування приписами щоденної моралі і підкреслити вищі елементи людської природи.

Досить, що такі звичаї „комуністичні“ бували і деморалізації не вносили.

Інше діло з закоханими, або з тими, що збирають ся закохати ся. Вони, поставлені в умови такої близькості, непомітно, але невинно зближають ся до себе.

Навіть тоді, коли не хочуть сього, коли боять ся сього, коли борються з собою.

Надто стримано й обережно поводив ся Кость з Надею: гарна вона, любя, але вона—чужа.

Закоханий був в ній; кохав її глибоко й міцно, але й собі не признавав ся. Помічав, що тягне його до неї, що нетерпляче чекає побачень з нею на конспіративній квартирі, сих трьох годин, а далі вже й цілих ночей праці з нею і сердив ся на себе.

Тепер, як вийшов з Надею з квіткові крамниці, був розтераний, не знав, що робити. Прийняти Надю до себе?.. Одмовити ся не можна. І робота сього вимагає, кінчати швидше вже треба: за два тижні прийдуть до квіткові крамниці селяне по насіння— їм треба цілий віз напакувати відозвами...

Залишати Надю на ніч саму і ночувати де-небудь, хоч би в двірника...

Можна б, але по перше, се значить виявити свій ляк якийсь незрозумілий, по—друге: як лишити Надю саму? А як випадком трус? І її взяли-б... в його квартирі.. А він лишить ся... Ні, і він мусить там бути...

Як була Надя в квіткові крамниці—синя перкальова сукня, фартушок і хустка на голові — так і йшла тепер поруч з Костем.

Мовчки йшли вони. Кость ніс відро з землею, вона кошик з розсадою—і кожний думав свою думу.

Надя замислилась. Де їй подіти ся? До дому—арештують. До Катрі—не можна. А більше тут таких близьких нема.

А Кость близький? Ні! А може близький. Товариш, з яким зблизила щоденна праця... Чи ж зблизила? Він такий суворий, далекий, чужий, неприступний... І гарний, таємничий. Що там криється в нього за чорними очима? Що? Але як же до нього? Стіснить його тільки. Працюватимуть. А ще що? Не знає. Взагалі якось нічого не знає... Як з в'язницею буде? Остап казав, щоб не показувала ся туди, Павло ходитиме. Та й як показати ся в сьому „конспіраційному“ убранні.. Вислідить,—обіцяв Остап—коли вже не буде поліцейських біля квартирі—і повідомить.

Зажурено йшла Надя далі. Тяжко було, що одірвана від Катрі й від Олі. Як стрінуть ся? Де? Коли?

Кость все мовчав. Аж нарешті перед одним будинком зупинив ся й вказав на браму:

— Ось тут,—коротко вимовив він.

Повернули туди, пройшли подвір'єм до маленьких дверей в будиночку. Кость відімкнув ключем двері і вони опинилися в цілковитій темноті.

— Що се?—перелякано запитала Надя.

— Се моя кімнатка, не бійтесь.

Кость пройшов уперед і відчинив віконницю. Раптом стало ясно в маленькій, низенькій, чепурній кімнаті.

Два столики: один біля вікна з книгами, другий при стіні; склянка, мішочок з цукром, сухий шматочок хліба. Ліжко, два стільці, миска до вмивання

На стінах—нічого, крім невеличкого портрета Шевченка.

Надя поставила свій кошик з розсадою і сіла. Чудно якось їй. Правда захистно тут, ніхто не знайде... Але ніби в якийсь незнаний світ увійшла вона; ніби впала якась завіса і відділила її від усього минулого життя.

— Я, Надю, маю різні справи сьогодні—сказав Кость і піду, а ви спочиньте. Обід вам принесе двірник, а я прийду пізніше.

— Добре, як знаєте,—відповіла Надя.

Коли він пішов вона довго ще сиділа, думала. Потім лягла і враз міцно заснула.

Спала недовго, але спокійно. Освіжив її сон, думки прояснилися.

Василь... було першою її думкою. Зараз писати йому, та й від нього вже мав бути лист. Може Павло передасть сьогодні. Хотіла листа від нього; коли нема довго, наче відірвана від нього зовсім, наче й не знає, чи є він чи нема.

І батькови написати б... Дивно, що забула тепер за нього. Він там сам тужить за нею, а вона й не пише. Взагалі, вона останні два роки наче забула, що є батько в неї, наче віддалилася від нього. Тай ділила її від нього стіна переконань.

Понаписувала листи і чекала Костя. Над вечір прийшов він. Витягли свою „роботу“ з відра і з під розсади і працювали до пізньої ночі.

Тоді натомлені лягли спати. Надя на ліжку не роздягаючись. Кость теж не роздягаючись на підлозі підстеливши шинелю.

Так минуло кілька днів, однакових, одноманітних.

Зранку вставши виготовляли свої відозви; потім Кость тікав з хати, Надя сама залишала себе з своїми думками. Часом писала

листи, а часом мов в апатії сиділа. Так ніби на вокзалі вона, і запізнівсь потяг, і невідомо коли буде. Та й невідомо, куди повезе. Чогось вона не розуміла, чогось бояла ся. Листами до Василя й думками про нього боролася з тим страхом. Але що більше думала про Василя, рвала ся до нього, то важче ставало їй на душі від споминів про останній період життя, коли він так не дбав про неї, забував її. Як же далі буде, коли вони житимуть разом? Але вона все мусить з ним бути. Він—її дитина.

А часом хотіло ся заплющивши очі віддати ся хвилям того почуття, яке від Костя передавало ся їй, яке проривало ся в його поглядах, в згуках голосу

Але — як же се? Є єдине, вічне, одно кохання... одно до віку.

Здавало ся Наді, що хитавсь їй ґрунт під ногами. Хотіло ся, щоб хтось сильний і свій мов дитину приголубив її... Хотіло ся голову свою покласти на плече сильнішого, на руку його сперти ся, розібрати ся, як же жити і шукати далі шляху. Так наче втомилась сама все бути сильнішою... хотілось, щоб її любили, піклувались, щоб вона для когось була дитиною.

І сі години самотности минали в таких ріжних думках, мріях.

Де її шлях, жите її?

Поки не зустріла Василя, було своє жите в неї, була своя протоптана стежечка. А далі Василь, який заступив їй всі стежечки, весь світ. А тепер —знесилле якесь. Загубила шлях життя й нічого вже не розуміє, нічого не знає, навманя йде.

Приходив Кость, думки зникали мов налякані птахи, наставала праця, яка захоплювала її особливо рідною мовою. Так до пізньої ночі. Все те саме, те саме що дня.

Ясно сяло сонце з самого ранку на вулицях, розливаючи весняне тепло, жите несучи на землю, а Надя все сиділа в чотирьох стінах малесенької кімнатки, не зважаючись виходити та й не знаючи, куди й чого йти. Про квартиру її все ще були невтішні звістки. Все там вартувало двох поліцаїв і вже, як казали, арештовано кількох знайомих, що приходили на квартиру.

І все чекала Надя.

Иноді пізно увечорі виходила трохи подихати свіжим повітрям. Кость, все стриманий, мовчазний йшов за нею. Блукали вулицями, заходили до міського саду.

Одного разу сіли там на лаві. Тепло, ясно від місяцю, не хочеть ся йти.

Мовчки сидять.

— Кохана, люблю, люблю,—несподівано прошептав мовчазний Кость, беручи Надю за руку.

„Не треба“,—хотіла вимовити Надя, але не сказала. Голова її схилилась мов в тумані на плече Костя; солодка хвиля підхопила її й понесла десь в безмежність.

Так солодко чути се „люблю“, почувати кохання до себе... Вона піддаєть ся чарам кохання, не відбирає руки, не піднімає голови з плеча Костя.

Хвилинка одна була.

Обовязок, обовязок витверезив її.

Вона встала, взяла руку у Костя. Хотіла багато сказати йому, але сказала тільки:

— Знаєте, я — жінка иньшого... І він, він сього не перенесе.

І стало їй легко та спокійно з Костем.

Кость наче не чув її слів і знов прошептав:

— Люблю, люблю.. А ви, ви не любите?

Задумано, наче вдивляючись в глибинь своєї душі Надя відповіла знов:

— Я жінка иньшого...

Так, вона знає свій шлях що до сього.

Мовчки дійшли вони до дому.

Кость не зважав ся вже про кохання говорити. Він почував тільки, що наче ближча стала йому Надя.

„Жінка иньшого“,—сказала вона, але не сказала, що не любить,—якась несвідома надія заховала ся в глибині душі.

— Надю, я ще сктаду відозви, — сказав він, увійшовши в кімнату і засвітивши лампу.

— А я перепишу отсю нову. Чорнила копірвальні є?

— Є.

Довго працювали вони ще. Потім Надя, втомлена, лягла і швидко заснула.

А Кость сидів, не лягав спати. Вир ріжнородних почувань охопив його душу і треба було розібрати ся в них.

Завжди стриманий, мелянхолік, з суворими принціпами життя—він покохав сю молоду дівчину з великими запитливими очима, похожу на хлопця.

І сказав їй „люблю“. Як се так „люблю“? Що воно значить „люблю“?

Хотів би жити з нею? Хотів би, щоб була його жінкою? Ні,

принципи його не дозволяють йому ні жінки, ні дітей. Він—пролетарій, він робітник для збудування нових підвалин життя, він аскет.

Ах, він не знає, чого хоче... Так, не може ні жінки мати, ні родини... Але хотів би ось так, щоб вона все була в його хаті. Ставав би на коліна, коли ось так спить вона і тихо-тихо цілував би її руку... Щоб вона була...

Кость ходив тихо ступаючи по кімнаті. Потім зупинився перед ліжком.

Повернувшись до нього лицем, спала не роздягнена в своїй темній сукні Надя. Щоки зашарілись, рука спустила ся з ліжка.

Кость підняв руку, поцілував і поклав на ліжко.

— Надієчко, Надієчко—шептав він.

Потім знов заходив по кімнаті.

„Як се так: люблю? Що се таке „люблю“?”

Кость виріс в неможливі, численній міщанській родині, де мати все занята була новою дитиною, яка що-року з'являла ся, а батько працював за шматок хліба,—і не знав ніколи дитиною ніжності й уваги до себе. Живучи до шістнадцяти років в сфері буденного сірого бідного життя, серед пльоток, заздрости, бідности, він сотворив в душі своїй якийсь ідеальний світ і ховав його від сторонніх очей. А виглядав холодним, похмурим, неприступним. З товаришами майже не сходив ся, крім одного Миколи; може тому, що обоє були заняті відшукуванням абсолютної істини, абсолютної морали, взагалі всього абсолютного. До Павла й Остапа привязав ся ще. Але їх трудно було не полюбити.

Панночки... Вони ще з п'ятої класи гімназії не давали йому спокою. Винуваті були його чорні палкі очі, його вродливе, ніжне обличчя, його вигляд „печорінський“, як казали гімназистки.

Він не винуватий. Він завжди віддаляв ся від жінок, а тих панночок, що бігали за ним, писали листи, просто ненавидів.

Панночки, жінки, все те не для нього. В нього окремий світ; в нього все шукання, шукання істини.

Кость сидів біля столу і знов дивив ся на Надю.

Її він любить, любить...

Хто вона? Не знає. А може—знає.

Молода дівчина з сумовитими глибокими очима. Чужа жінка, жінка його товариша.

Хоч і не знайомого, але товариша.

Хто ж вона? Чи знає?

Вона—вона.

XXXIV.

— Ну, радійте, народи, і веселіте ся!—кричав Остап з'явившись на порозі Костевої кімнати слідуєчого дня.

І тихо додав:

— Поліція вже забрала ся з вашої квартири, Надю, отже вхід вільний. Можете тепер речі взяти і все буде як слід. А жити можете тут, буде тут вам добре. Я Костя до себе заберу; га, Хмаро?

— Як до себе?

— А так бач; тут все вирішив наш найстарший, отаман наш, Павло. Він їде; куди—невідомо. Їде й сказав, щоб ти перейшов до мене жити, а Надя, як хоче, тут і лишить ся. Щоб не шукати їй кімнати.

— Щож, так добре буде,—сказала Надя.

— А ще, Надю, Павло вам передав листи.

Остап дістав з кешені маленькі записочки. Потім звернув ся до Костя:

— Ну, Хмаро хмарная, робота в тебе, здаєть ся, горить, вже небагато й зостало ся. Тепер Ганнуса й Михайло чекають Антона з підводою. Вже псра. Він приїде по насінне, по розсаду і вивезе віз „літератури“. Ти вже не ходи, я сам все однесу. І то Ганнуса непокоїть ся. Правда, я сам винуватий, налякав її тоді. „Провалять квартиру“ каже; у тебе ж Надя живе, а Надю розшукують.. Знаєте, Надю,—звернув ся він до неї, побачивши що вона скінчила листа читати,—ви тепер дуже небезпечна людина, вас розшукують...

— Еге, се значить „безъ драки попасть въ большія забіяки“—всміхнула ся Надя.

— Ну значить, переселенне народів... тільки не думайте самі йти по речі. Твій двірник, Хмаро, може пречудово все зробити... Ну, поки що прощайте.

— Стій, Дядю, як же там Микола?

— А ти тільки тепер згадав про нього? А він, бідний, так перемучив ся з заздрости. Каже, що ти йому зрадив, що возиш ся з „бабами“, що добра з сього не вийде і т. д.

— Пізнаю Миколу—сказала Надя.

Кость почервонів.

— Ну, він трошки оригінальний. І бачте, ми з ним великі приятелі. Все у двох були; отсе останній час не бачимо ся, бо кожний занятий своєю роботою. Але властиво він перший зрадив, він вибрав собі иньшу роботу.

— Так, Микола тепер все робітничим гуртком захоплюється, він вже не „аграрник“. Я йому дав половину свого гуртка. А в мене теж тепер роботи... Ну, прощайте, біжу. Маю тепер клопіт з одним хлопцем—прозелітом: давай йому роботи живої гарячої, гарний хлопець, Омельченко прозвали ми його, такий високий, швидкий. Золото, а не хлопець. Я його, знаєш, в гурток до Івана Петровича, Панаса нашого... там щось мляво посувається справа. Ну, пішов!

— Значить, буде вам тут тепер вільно, Надю.

Кость стояв і дивився в вікно. Там два дерева свіжо зелені всю увагу його забирали.

— Вільно,—задумано відповіла вона, стискаючи нервово в руці листа.—Отже нам треба ще скінчити,—раптом схопила ся вона.

Мовчки, пильно й уважно заняли ся вони роботою. Та нарешті підвели очі й глянули один на одного..

— Надю, кохана...

Кость підійшов до неї.

Надя затремтіла. І раптом захотіло ся їй щоб сі чорні очі все дивили ся на неї з тою любов'ю і ніжністю, що зараз в собі мали. Захотіло ся того щастя, тої радості, яку вони обіцяли.

Се кохання, яке досі мала, страждань їй завдавало. А хотіло ся щастя, радості...

— Не знаю, може й я люблю,—немов сама собі у відповідь сказала Надя, дивлячись в очі Костеві.—Але, як люблю? Що тоді?—схвильовано прошептала вона.

Кость на коліна став.

— Кохана моя Надієчко... — осипав лице, руки, очі поцілунками.

Потім опам'ятавшись, глянув їй в очі.

— Ах, Надю, Надю, що се буде? Я ж не маю права одружити ся, мати родину, дітей. Я пролетарій, мета і зміст життя мого боротьба. А родина, діти—се зв'язує. Без дітей подружжя — проституція. А люблю, люблю...

— А я нічого не знаю... здається люблю... Може люблю.. Але! Ні, я нічого не знаю...

Надя закрила лице руками.

Що ж се? Двоїть ся душа її: не може любити Костя, бо повинна все з Василем бути, але чому ж в споминах про Василя нема тої радості, що колись була.

Кость одійшов і заходив по кімнаті.

Сутінки пізні, весняні оповили кімнату.

— Треба йти,—сказала Надя.

— Зараз піду до двірника, пошлю його по ваші речі,—покірливо обізвав ся Кость, а потім сам я заберу своє все й переїду до Остапа.

Він вийшов. Надя стала на порозі в розчинених на подвірє дверях.

Ніч тиха, тепла, зоряна сходила на землю. Золотими вогниками миготіли зірки, ваблячи до себе душу людську.

Одіславши дворника і Кость прилучив ся до Надї. Стояли поруч прихилившись до дверей і розмовляли. Про рідних розпитувала Надя, про сестер, товаришів. Захоплені розмовою, не помічали, що кілька разів зявляла ся в брамі якась „непевна“ постать в окулярах і пильно дивила ся на них.

За годину повернув ся двірник. А ще за годину — Надя й Кость вже в кімнаті були і звязували останні пачки відозв — на порозі зявило ся багато людей в блискучій формі.

— Ах!—мимохіть вирвало ся у Надї і пачка, яку вона тої хвилі завязувала, випала їй з рук. Тоненькі білі паперчики розсипали ся біля її ніг, синіючи дрібними рядками.

— Стійте! Вас арештовано! — простягнув до неї руку високий грубезний пристав.

Агенти кинули ся збирати відозви, иньші стали по кутках кімнати. Стало тісно, душно, шумливо.

В кутку знайдено кілька пачок, ящик з розсадою, битий горщик цвіточний; витрушувано землю з них; попадали печатки, чорнило.

Недовго возили ся. Багато людей, мала кімнатка—за пів години все було скінчено і списували протокол.

Надя біля вікна стояла схрестивши руки. Була спокійна. Вязниця? Се—перший крок, як казав Василь, перший крок... Мусіло до того прийти. Тепер все вияснить ся, все...

Кость стояв віддалік. Він стежив за рухами агентів і думав.

„Як? Чому? Вистежили? Пропало стільки відозв“.

„Знайдено опріч того цвіточний горщик і ящик з розсадою, в середині яких сховано було чорнило копіровальне і печать“,—голосно перечитував протокол пристав, і сі слова звернули увагу Костя.

„Цвіточний склад, Ганнуся, Михайло“,—промайнуло йому в олові. „Чи гаразд там все“?

Глянув на Надю. Вона добре вскочила... Скільки то прийдець ся сидіти... І він винуватий...

— Підпишіть протокол. А, чия се кімната? Ваша чи ваша?— звернув ся пристав до Наді й Костя.

— Моя,—поспішив відповісти Кость.

— Так і запишемо: в квартирі студента Мироненка...

— Власне, се моя квартира,—почервонівши заперечила Надя.— Ось і мої речі,—вказала на розв'язані руками агентів коші. Я переїхала сюди жити...

— Але досі я жив,—перебив її Кость, і я отсе збирав ся виїхати зараз.

— Та ваша квартира, так і записали,—відповів пристав.—А тепер вже нема чого вам і переїздити нікуди, — пожартував він,— поїдемо разом. І баришню візьмем.

— На віщо?—здивував ся Кость.—В неї ж нічого не знайшли. Ось її речі.

— Та її знайшли за те. Прошу, збирайтесь.—Надіні речі зв'язали і взяли ся виносити. Кость взяв свою постіль, кілька книг і був готовий. Надя як була в своїй темній робочій сукні і хустці на голові—теж приготувалась.

Всі вийшли.

Тепла квітнева ніч ніжно оповивала землю своїм легким диханням. Пізній ріжок місяця що-й-но з'явив ся на небі. Спала земля. Тільки де-не-де неспокійні люде ще метушили ся.

— Звощик!—загудів начальственный бас і луною відгукнули ся згуки порожніми вулицями.

За кілька хвиль два звощики стояло біля брами.

— Я вже з ними,—вказав на Надю пристав.—А ви—до Костя— з городовим.

— До побачення, Надю.

— До побачення.

Стиснули руки і розійшли ся.

— В арестантськія роти!—гукнув бас пристава. І дрожки поспішно загрюкотіли наче наввипередки.

І на вулиці нарешті знов тихо стало й спокійно; знов здавало ся спить земля. Ясний місяць голубить її, тепла ніч сповиває ніжністю своєю, а вона ніби спить.

Але се так тільки здаєть ся.

Неспокійні, нерозумні люде метушать ся, суєтять ся, якісь діла свої роблять, якісь діла...

XXXV.

Катря стояла перед новим умивальником з вробленим в нього дзеркалом і заплітала волосє.

Мама, мама купила вчора сей гарний, мармуровий умивальник для Катрі перед відїздом.

І просила: дитино, нехай стоїть в твоїй хатї, в тебе ж і дзеркала нема...

На що, на що їй дзеркало, коли в прихожїй у тьотї Манї є таке велике...

Уклала золоту пишну косу на голові і заглянула мимохїть в дзеркало.

Рум'яне свіже личко, синї очі, високе чисте чоло відбивались у дзеркалі.

Мама вчора плакала прощаючись:

— Чому, дитино, так негарно вбираеш ся? Так занедбуеш красу свою?

Красу!

Ах, як хотїла б бути негарною з лиця... щоб не притягати уваги до себе своєю поверховністю... щоб впливати всюду словом, розумом, енергією, а не жіночою красою. Часом боїть ся, що і сі всі її робітники з Слобід, її діти так захоплено слухають її через красу жіночу.

Робітники... А через приїзд мами вона вже тиждень не була в Слободї, не знає, що там. То ж її район, відповідає за нього перед комітетом. Та й тягне її вже до „роботи“.

З того часу, як втікла благополучно з перед очей поліцейських — всього п'ять разів була в Слободї. А там роботи — сила.

Ось про Надю нічого не знає: де вона? Що з нею? Чи встигнув упередити її Остап тоді? Остап...

Мимохїть глянула в дзеркало, поправила волосє і одійшла.

Еге, Остап... Його добре було-б до себе перетягнути... в партію... серйозний, розумний, сильний...

Надя... Як би дізнати ся, що з нею? Але як? Не піде ні на квартиру її, ні навіть до Павла. Обережність — перш за все... Бо праці багато, людей мало, сила їх в тюрмі просижує... Отже обережність, обережність...

Може зустріне кого з них, може дізнаєть ся. Ні, як зустріне навіть, не пізнає — для конспірації.

Смагляве розумне обличчє Остапа з карими, ясними очима стало враз перед нею.

Ні, і його не пізнає...

В відчинене вікно веселий маєвий ранок всміхавсь; пташки так дзвінко щебетали, так оживлено славили сонце.

ЛНВістник 1913, кн. VII—VIII.

Катря підійшла і стала біля вікна. Біла ллія, чиста, прекрасна, ніжна розцвіла і розливала ніжні пахощі.

Як гарно, як гарно!

Ще мама казала: Катрусю, дитино, куди-ж ти гроші дїваєш, що я тобі на убрання, на капелюхи даю? В тебе-ж нічого нема, нічогосінько, крім отсього єдиного оксамитового пальта і єдиного приличного капелюха...

Куди гроші дїваєш?

Ех, мамо, мамусю... ще й мало тих грошей, треба їх ще і ще. Партійна каса має стільки видатків... а слобідські робітники так злиденно живуть, так хорують...

І ще мама казала: дитино, ти ж моя лялечка, моя втіха єдина! Втихомир ся вже, живи спокійно, по людськи. Вчи ся музики, ходи в театр. Літом до мене приїдеш. Нехай вже Яків один... згадай, де він, син мій коханий і не завдавай ще мені жалю.

Так, мамо, я знаю, я памятаю, де тепер Яків і тим більше мушу йти сим шляхом. Братови любою легче буде там, в камянім мішку, серед холодних хвиль. Він почуватиме, що сестра його шляхом йде, не звертає, йде все просто й просто наперед.

Так, мамо, так!

Глянула на свій годинник.

Годі вже слів, пора працювати.

День вже почав ся. Книги, музика, над вечір на Слободу. А сьогодні ще й лекція в музичній школі.

Катря оглянула свою кімнатку. З полиць дивили ся на неї бюсти Бебеля, Маркса й Лясаля, знайомі книги, мов вірні давні приятелі, готові зараз до розмови. На піяніно бюст Моцарта, Бетховена. Ласкаво всміхав ся на стіні портрет Чехова; добродушно гляділи з рамок Тургенєв, Маркс; суворо — Пісарев, Лясаль, Горький.

Вона проконспектує добре зараз той важкий уступ з Маркса. Потім прочитає те потрібне їй місце з Чернишевського. Тоді музика... Далі школа, обід, сей нудний, бонтонний обід тьоті Мані. А у вечорі — на Слободу..

Погано тепер, що нема Наді і Олі, нема квартири їх. Доводить ся з Слободи приходити сюди просто, до дому і в убранні робітниці, з болотом на ногах і сукні не дуже то зручно зустріти ся з кимсь із слуг. Хоч і окремих вхід в її кімнату, але треба йти коридором, повз кімнати покоївки... Незручно. Доводить ся тепер ходити крізь сад, у вікно; там в садку є з улички фіртка, в самому глухому кутку, ніхто й не знає про сю фіртку з домаш-

ніх. І зручнійше тепер садом, ніхто не побачить. То коли ночувала у Наді і в день повертала ся до дому в своєму убранні робітницї, слуги думали, що кравчиня йде до неї, а вона ще спить.

Катря спокусилась весняним ранком і була вже в садку, лишивши портрети і бюсти і книги на самих себе. Маєва ніжна зелень вкрита була білим засліплючим квітом. Щойно почало все цвісти: широкі старі яблуні, груші, молоді вишні. За ними біля огорожі височіли тополі, горіхи, осокорі.

Перейшла ся по садочку Катря та пригадала, що в „пochtу“ давно не заглядала.

Умовлено було, що на випадок якої серйозної небезпеки один товариш повідомить її, поклавши лист в умовлене місце, в дупло дерева.

Ось вже зараз та „пochта“.

Що се? Якась постать стоїть біля дерева і всовує записку? Щось таке знайоме, знайоме.

— Остап! — вихопило ся радісним криком у Катрі.

В першу хвилю питання: Як? Чому? Звідки?—одсунули ся, була тільки радість. Але на зміну їй прийшло невдоволення з сеї радости, бажання придушити її і здивовання.

— Так, Остап, — він вклонив ся і стиснув їй руку, силкуючись зігнати румянець з лиця і стримуючи внутрішнє хвилювання. — Він самий, Катре.

— Як же се? Як ви знайшли сю „пochtу“? Та й взагалі — я нічого не розумію... Але ходім, ось тут сядемо під яблунею.

— Як знайшов? Та дуже просто: чотири дерева від фіртки наперед, шість уліво; тут старий горіх і в ньому діра.

— Так, так... Вас післав Монах?

— Монах ..

— Та се очевидно, що Монах, бо тільки він знав се „чотири дерева наперед, шість у ліво“. Але як ви Монаха знаєте? Як він вас знає?

— .. Як навіть доручив мені записку до вас однести? Ех, Катря, ви конспіруєте, але і я конспіратор не згірший.

— Ага! А записка де?

— Там, в дереві...

— Ах, який ви! Се ж важне щось, дайте швидче.

Остап приніс. Знов сів поруч. Поглядав на Катрю ясними радісними очима.

Катря читала.

— Ну-у! — зімняла вона раптом записку,—що-ж се буде?— І задумала ся.

Остап дивився на неї; не міг одірвати очей від неї з тої хвили, як побачив її в садку.

— Катре, — є ще важнійша відомість...

— Що може бути важнійше за те, що Монаха арештовано! — Катря зітхнула. — Така втрата для партії...

— Мабуть важнійше...

— Ну, то кажіть! — Сині очі загорілися цікавістю і впилися в Остапа.

— Тільки, оскільки се певно, не скажу... Та Монах казав передати вам. Отже...

Він схилювався до уха Катрі і щось прошептав.

— Ні, се неможливо! Се — обмова, — схопила ся Катря з місця.

— Монах казав, що має відомості такі з-за кордону.

— Се неможлива річ! Се вони там закордоном сидять та вигадують різні речі. Ні, Контрабандист не може бути нечесним, ні! Се прекрасна, щира людина.

— Я не знаю, Катре, нічого, тільки Монах думає, що його арешт в зв'язку з...

— Годі! І не кажіть мені сього... Монах думає... Монах — людина солідна, я його поважаю, але знаєте в нього одна хиба — шпикоманія, ну а на цьому ґрунті повстають у нього такі безглузді підозріння.

— Мені вже пора! — Остап встав і зачепив головою низьку гіляку яблуні, біло-рожевий квіт посипався на голову йому й на Катрю. — Отже прийміть на увагу те, що в записці, оберігайтеся... Монах дуже просив.

— Як же досадно, що він попався...

— Хто тепер його місце заступить? Де ви його бачили?

Остап мовчав.

— Не можете сказати?

— Ні, чому не можу? — холодно відповів. — Се ж не конспірація. Я був біля в'язниці, коли його привезено... А там у нас свої рахунки з вартовими, вміємо з ними поводити ся. Ось я і зміг хвилинку поговорити з Монахом, ми з ним давно знайомі, особисто і маємо часом спільні справи.

— Добре вас знає Монах?

— Так добре, очевидно, що міг довіритись мені. Ось він і сказав зпочатку, щоб я написав вам про арешт і поклав записку в умовлене місце. А потім додав, щоб, як побачу вас, про Контрабандиста сказав вам.

— Значить, записку ви писали...

— Я. Він не міг.

— Ну, добре. Спасибі, товаришу, що повідомили.

— Бувайте здорові.

Катря простягла йому руку.

— А в нас, знаєте що: Надя, Микола й Кость арештовані; і ще там де хто...

— Надя? Бідна моя дитина! Чом же не сказали?.. Та й я гарна: так захопилась сими справами, що й не питаю про Надю... Ну, де, як?

Остап розповів.

— Ну й таке... все разом, всюди провали. Се щось дивне справді. А Надя... Мандрівниця... хоч би вона знов не збилась з шляху. І як вона себе почуває? Знаєте, тепер мені доведеться з вязницею зносити мати замість Монаха, то я вже там довідаюсь. Так, я вже знаю, що мені треба робити.

Вона встала, вирівнялась, струнка, висока трошечки сувора.

— Ну, то до побачення, Катря.

— Прощайте.

Серйозними, задуманими очима проводила постать Остапа і пішла стежкою серед цвітучих білих дерев до дому. Влізла знов вікном коло білих лілій. В кімнаті розгорнула записку, що в руці тримала. Се *він* писав, Остап... Круглі тверді літери, рівні рядки... Остап...

Спалила записку на свічці і дістала з полиці том Маркса.

Портрети та бюсти приязно дивилися на неї. Піяніно розкрите чекало.

XXXVI.

Довгий, брудно-сірий будинок. Загратовані вікна й блискучі очі за ґратами... Се — „арестанські роти“. Коли вже повно було в головній вязниці, то вязнів везли до арестанських рот.

Кость і Надя перші приїхали до вязничної брами. А після них ще багато разів зупинялися дροжки біля брами, звонив дзвінок до придверника і брама розкривалася перед новими „гостями“.

Надя, як її ранком перевели з якоїсь малої конурки в „спільну“ камеру, зустріла там Ганнуса.

— І ви? — весело кинулась до неї оживлена, жвава Ганнуса. — А ми отсе з Михайлом недавно приїхали сюди... Але дивіться, скільки тут нас... а ось знайомі... ну й „провал“ же у нас величезний, щастє, що встигли вивезти більшу половину. Але багато й забрали.

„Провал“, дійсно був величезний. Були тут есерки, ес-дечки; були Українки, Росіянки, Жидівки; прості робітницї, курсистки і „панни“ помодному вбранні.

Шум, крик, сміх.

Окремі групи оживлено розмовляють, знайомлять ся всі між собою. Дзвенять голоси, блищать очі, сміх лунає...

Наче десь на мітінгу...

— Ні, ось послушайте! В мене який трус.. се ж просто нахабність: не дали одіти ся, виломили двері і просто до ліжка, під подушку, під матрац. Я кричу, говорю, що се незаконно, обгортаю ся хусткою. Ні, се безобразіє,—кричала немолода панна з приємним обличчям, скромно одягнена в дороге темне убранне.

— А у нас, — се-ж сміх просто, — реготали ся дві молоденькі курсисточки.—Все обдивили ся, а про піч забули. А в печі то й було все, все. Так там і лишило ся... Ха-ха-ха..

Були такі веселі... Тільки, казали, неприємно, що саме екзамени в них, а тут — сиди.

І в багатьох ся біда — екзамени. Тут були слухачки й зуболічебних та акушерських курсів, і у всіх — екзамени ось-ось почнуть ся.

Та може ще випустять до того часу.

Надя серед гоміну сього й криків уважно слухала оповідання Ганнусі: тільки увечорі сей Антін вивіз повнісенський віз „літератури“, — приходить в ночі поліція.

— Кого треба, чого?

— Потрусити...

— Що ж трусити? Квітки?

— А хоч би й квітки, — каже пристав.

— Та як почали... Висипають землю, розкидають квітки... понаходили печати, чорнило, гектографи, машинки... Словом, конспіративна квартира „провалилась“.

Як се все раптом? Аж голова закружила ся Наді. Всіх арештовано...

По обіді, який був доволі можливий (начальство розтерляло ся, ще ніколи не мало у себе таких гостей так багато і подбало про добрий обід) — настрій трохи упав. Все було переговорене, розповідане, настала реакція, втома. Хотіло ся тиші, спокою; всі не спали в ночі, хотіло ся вже одпочити. Почали турбувати ся, як же буде з сном.

Тут неможливо. Тісно, нема скільки треба ліжок. Треба начальство викликати, нехай по-людськи все улаштує.

Знайшлись „рецидивістки“, які знали, як з начальством поводитись, як його викликати.

Почали стукотіти в двері, доки не зявила ся жінка придверника, якій їх було доручено. Висловили їй свої домагання.

Вона мовчки, покірливо вислухала, сказала, що доложить смотрителеви і зникла. Минали години, нікого не було.

Арештантки знов стукотіли, знов вимагали.

Нарешті зявив ся смотритель. Він вже з самого ранку заклопотаний був. Понавозили на його голову отсих „барішень“; де б їх умістити по людськи? Не мав ніколи справи з „політичними“, отсе на весні у перше почали привозити до „арештантських рот“. А жінок—просто бояв ся. І тепер він насамперед приготував величезну камеру, звелів вимити її гарячою водою (радий був би й кольонською водою вимити, аби не сварились з ним „політичні барішні“), поставити нові полотняні ліжка, чисті подушки покласти — і тоді вже зявив ся на заклик сторожихи, що все не давала йому спокою.

Тільки він увійшов до камери, — як жінки так і накинулись на нього.

— Що се таке? Ви думаете нас тут тримати! Тісно, брудно...

— Ми вимагаємо, щоб ви нам хоч спати знайшли місце, як що вже держите нас у вязниці.

— Се ж неможливо: просимо, просимо вас прийти, а ви не хочете; ми маємо різні вимоги...

Маленький, кругленький начальник дивив ся тільки на всіх добродушними очками і збентежено повторяв:

— Все готове, все готове, заспокойте ся. Зараз вас переведуть.

І все ближче посуваючись до дверей, утік.

— Ось, товаришки, начальство наше, — засміяли ся „рецидивістки“.—Боїть ся нас... Ну, у вязниці тій справжній вже не таке буде. Там режим... Там — ми арештантки, тут — гості. Ну й добре поки що.

Почали переносити ся на нове помешканне; позабирали свої речі і пішли подвірєм на другий поверх.

Величезна камера, і все ліжка, ліжка. Біля одної стіни кілька столиків.

Тут знов загомоніло, заметушило ся все.

Приготовляли ся до снання. Ділили ся постелями; де хто не мав нічого, де хто мав зайве.

Саме тоді принесли чай і воду в великих бляшаних чайниках; потім кіш з булками; в коші лежали ще яблука й шоколад.

— Се староста прислав, — сказав вартовий, який се все приніс, і усміхнув ся. — Кланяй ся, — каже — баришням і передай, щоб не журили ся. І тут, каже, люде живуть...

— Ще що вигадав! І не думаємо журити ся. Як дома почувалимо себе.

— Спасибі, спасибі, кланяйте ся...

— Се привіт жінкам, ура!..

— Замовчіть, бо не чути нічого!

— І я, і я...

Надя все біля Ганнусі тримала ся. Вони обидві не почували себе як дома. Навіть завжди жвава, весела, моторна Ганнуса була якась млява й мовчазна. Може тужила за своїм Михайлом? А Надя? Теж тужила...

Вона думала, що в головну в'язницю повезуть, що Василя там побачить або хоч голос почує... щось таке, що допоможе їй розібрати ся в собі, в своїх почуваннях.

А що з Костем? Де він? Що думає?

І тужила.

Поволі затихала камера; стриманий сміх, шепіт.

Велика лампа на стелі освітлювала камеру, ліжка, всі сі довгі стрункі постати з довгим волоссям, закутані й непорушні.

Надя й собі заснула.

Здало ся їй, що ще дуже мало спала, що не виспалась ще, як вже гомін і сміх збудили її. День заглядав уже в камеру. Надя підвела ся й озирнула ся.

Ганнуса ще солодко спала, розкинувшись на вузькому ліжку; руки їй звисали з ліжка, чорне волосся розсипалось.

Надя залюбовала ся: яка вона гарна! Поправила їй руки.

Ще не всі прокинули ся; але в міру того як зростав гомін розмов, прокидали ся одна по одній арештантки і прилучали ся до розмов.

Пішли гуртом умивати ся. Надя й собі. Брудні крани, стіни брудні, гидко доторкнути ся.

— Революціонерки, не будьте такі делікатні, — підбадьорювали тих, хто нарікав на бруд, на невідгоди, „рецидивістки.“

Надя вмивала ся з першою партією. Коли повернула ся, Ганнуса вже одягала ся.

— Не дали поспати, — бурмотіла вона.

Після чаю була прогулька. Виходили не всі зразу — бояв ся все таки смотритель всіх випустити. „Дуже багато вже вас,“ —

винуватим тоном говорив він, прийшовши у-ранці на повірку.
„Ось краще попереду половина погуляє, а потім друга.

Після прогульки сиділи в камері. Хто читав (вже й книг добули від старости), хто слухав, хто шив, хто у вікно дивився.

Чотири вікна було в камері, і коло кожного тісно. Надя й Ганнуса теж біля вікон.

Дивилися на широкий двір, на качок, курей, що бігали там.

— Дивіться, Надю, ось Михась, а ось і Кость, дивіться, гуляють.

— Де? Де?

— А он завертають, з лівого боку.

— Ага, бачу!

— І ще хтось знайомий... Ах, се Швидкий. А он і Петро...

— Як? Ви їх знаєте?

— Знаю, добре знаю. Вони ес-ери; але Михась має надію приєднати їх до нас.

Надя дивилася на Костя.

Високий, блідий, сумний. Та він завжди сумний... Думає про неї? Може... А вона? Вона про *обох* думає...

Хіба так можна? Ах, що таке „можна“? Щось все на світі перевернулося.

Над вечір пролетіла чутка, що почнуть перевозити в тюрму. Кого ж, кого насамперед?

Наді здавалося, що мабуть з неї почнуть; її ж першу й сюди привезено.

Задумалася. Тут так наче і не в вязниці... А там, там все инакше. Ось як посадять в „одиночку“. Чомусь її лякала „одиночка“. Але там Василь. Треба його бачити, треба...

По восьмій, після повірки, відчинилися двері камери і вартовий вигукнув:

— Збирайтеся в тюрму: Кузьменко, Савіцька, Розенберг...

Надя захвилювалася. Не чула вже кого далі викликали. Зібрала свої речі, поцілувала Ганнуса, стиснула багато рук, що простягнено їй і вийшла в гурті кількох товаришок в коридор.

На хвилику треба було в контору зайти, виписати ся. Потім придверник відсунув засови і випустив арештанток на вулицю.

Тут стояло кілька поліцейських, звощики.

— Пожалуйте.

Сіли парами: арештантка й поліцейський. Шість дрозжок затарахкотіли відіздючи від арештантських рот.

XXXVII.

За містом, на зеленій рівнині стоїть великий незграбний брудно-сірий обшарпаний будинок; він обведений такими ж мурами. На сірім тлі чорніють тільки димарі та ґрати на вікнах.

Що ховається там цінне таке, що будинок мурами кам'яними обводить треба, ґрати на вікна надівати? Що ховається тут, що вартові не сплять, день і ніч ходять вздовж мурів, пересвистують ся, перегукують ся?

Що ховають там люде? Які свої скарби?

Раз-у-раз дзвінки біля брами вязничої: впустіть, впустіть. Так ніби біля брами раю.

Розчиняється брама, поглинає жертву і знов зачиняється ся. На довго!

Стихало жите в кам'янім мішку, коли шість дрозжок підїхало до брами і враз зупинило ся.

Дзень-дзень... задзвонило під брамою.

Гремять засови, ключі брязкотять. Надя увійшла перша. За нею—поліцейський.

— Ось сюди, в контору... направо...

— Імя, призвище... Що є при вас? Переглянути речі!

Вартовий, що десь раптом узяв ся, переглянув речі Надї, потім інших товаришок її, що слїд за нею увійшли.

— Все в порядку! Можна йти?

— Можна! По трое в камеру.

— Ходім,—звернув ся до Надї і інших вартовий.

По сходах з контори й направо.

Відсовує засови, розкриває браму широкоплечий, високий придверник з добродушним обличчям. Витає їх:

— Драстуйте, баришні.

Вже в великому вязничному подвір'ю. На стук засову в брамі повилазили на вікна вязні. Питають:

— Хто се? Хто ви?

— Кузьменко, Савицька, Розенберг...

— Ти, Надю? Ти?—знайомий, радісний голос.

— Я...

Уже тут десь Василь, близько...

— Ну, драстуй... Там, в коридорі, розпитаєш, тобі скажуть, як переговорюватись і все... Добраніч!

— Добраніч, Василю.—Голос Наді тремтить, стукотить серце. Василь, їй Василь...

Фіртка на ліво... знов вартовий, ключі, засови. Нарешті двері вузькі, залізні сходці вгору, такі безконечні, незручні.

— Третій коридор, двадцять четверта камера,—шепоче вартовий.—Коридорний! двадцять четверту камеру відчинити.

— І так відчинено, нема кого замикати,—старий, грубий вартовий всміхнувся.

Більш за все чомусь боялася Надя „одиночки“. Але не буде самотна, бо вже втрюх вони.

Довго не могла заснути на своїм полотнянім ліжку; прислухалася до рівного дихання своїх товаришок і не спала.

Тут близько Василь... Їй Василь... той, якому вона потрібна, та й якого любила, який їй цілий світ заступив.

І любить... Тільки де ж ті сили, що віддавала йому, якими піддержувала його?

Вони будуть, знайдуться. Важно тільки одне—любити одного до віку. Коли се є—до віку, то все гаразд.

А Кость?

Ні, то помилка, щось незрозуміле.

І стояла Надя другого дня в подвір'ю біля фіртки, дивилася крізь віконце в фіртці в очі Василя і почувала:

„Ні, ні! Хіба могла б йому сказати: не люблю тебе, люблю иньшого?“

Ні, не могла б, бо люблю його.

І уста говорили „люблю тебе“, а Василь щасливо всміхався. Змарнілий, чорний, але оживлений, веселий.

„А як се жалість, простісенька жалість?“—питала себе Надя одійшовши вже від Василя. На позиції сій біля фіртки не можна було довго стояти; иньші чекали своєї черги.

„Як се жалість... Колись же обіцяла собі, як мине любов не чіпляти ся за жалість.“

Ні, не покине його. Не може. А ось з Костем перебалакає у останнє, і кінець-кінець.

Життя навколо не давало Наді змоги задумувати ся над своїми внутрішніми переживаннями. Все дивувало її, розбивало її увагу.

Меньш за все чула, що опинилася в тюрмі. Се був отель, республіка, тільки не в'язниця. Чи від того, що „начальство“ все перемінювалося і не було „твердої“ руки, чи з яких иньших причин—саме в сей час у в'язниці режим був дуже м'який. Прогульки

спільні і власне цілий день. А на прогуляках можна було біля фіртки розмовляти з товаришами біля мурів, говорити з „волею“, одержувати з „волі“ газети, листи. Майже що дня і на мужеськім і на жіночійм подвірю були „сходки“—щось обговорювали, когось обирали,—а вечорами невгавали пісні, вириваючись з вікон, з-за ґратів в тишу околицької рівнини.

І Надю закрутив вир бурхливого життя. Все на людях жила вона. Суперечки, дебати, спільні читання, прогульки і часті хвиливі побачення з Василем, нові знайомства, нові люде...

— Ти б собі попрохала „одиначку“, порадила їй Оля, яка була в тому ж коридорі в окремії камері.—Хоч кілька годин сама була-б, а то від сеї метушні просто збожеволіти можна.

— То тут можна вибрати навіть!—здивувала ся Надя.

— Тут тепер все можна. Бач як тут взагалі вільно, немов і не в вязниці. Такого ще кажуть ніколи не було. Треба користувати ся. Ось я з Андрієм що дня бачусь, говоримо, обмінюємо ся літературою. А цікаво знаєш тут...

— Правда, цікаво. Зовсім окремий світ.

— Ну що ж, не сумуєш вже за своїм Василем?

— Ні, не сумую,—почервоніла Надя.—Тільки...

— Що тільки?

— Хотіло ся б якогось вже певного нормального життя.

— Нормального життя—нам, революціонерам?

— Внутрішнього, розумієть ся, а то все хаос в душі.

— Мандрівниця... безнадійна мандрівниця... Ніяк не знайдеш себе, не знайдеш і шляху свого...

— Таки не пайду... і чи знайду коли?

— Ну-ну... песимізму не треба... шкода, що нема Катрі, вона б тобі дала настрій. А взагалі—розвесели ся... Ось сьогодні увечорі буде в нас концерт, я чула. Будь на вікні.

— Та я що дня на вікні. Такі чудові вечори.

— Еге, так гарно переговорювати ся, кричати аж на мужеський корпус, далеко-далеко.

Увечорі,—такий тихий, душний він був — справді почав ся концерт. Співала вязниця, посилаючи згуки в вільну далечінь.

Надя сиділа на вікні в своїй двадцять четвертій камері; дві товаришки на другому.

Нова мелодія, нові слова. Се — Василя голос і ще чийсь; дуєт.

„Меж высоких холмов затеряло ся
Небогатое наше село.

Горе-горькое по світу шлялося
И на нас невзначай набрело".
Тужний і протяжний спів, жалібний-жалібний.
„І уж диво свершилося дивное,
Я такого не видѣл во вѣкъ,
Как у нас то нежданно-негаданно
Застрѣлился чужой человек“.

Сльози капають з Надіних очей. Ах, Василь, на що так жалібно співає...

Все прислухалося до тужної гармонійної мелодії. Не свистять свистки; не брязкотять ключі, нема ґратів, нема мурів камяних. Туга, безмежна людського серця туга перелита в згуки.

„Браво! Чудово! ще!—залунало з усіх камер, коли змовкли згуки.

— Годі, тяжко ще раз...

— Стріляти ся тільки раз можна...—се голос Василя.

„Ой дуб, дуба-дуба-дуба,
Ти дівчина моя люба“...

Раптом весело залунало з иньшої камери, чути плескання руками. Притоптують ноги. Значить, розійшла ся камера Пританцьовують.

— Надю! — розлягло ся зтиха, коли спів і гомін замовк.

— Ти ще тут, Василю?

— Ще тут. Хочу тобі щось сказати.

— Що?

— Знаєш, тут отсе над вечір твоїх знайомих здається привезли. Проводили подвірєм на третій корпус. Вигукували свої призвища: Гладкий, Мироненко і ще якимось.

— Галайда чи що.

— Так, Галайда мабуть...

— А один з них такий вродливий, високий стрункий, чорнявий. Се той, в кого ти переховувалась, Надю?

Надя затремтіла.

— Я ж тобі вже казала Василю, про те все...

— А він гарний, Надю.

— Може...

— Може, Надю? Ну добраніч, до завтра.

— Добраніч!

— То ви, Надю, вже йому сказали? Він знає?

Трівожно впили ся чорні очі в Надіне обличчя.

— Ні...

Тремтіла Надя. Що-йно покликано її до фіртки і вона думала, що Василь її чекає. Але крізь квартиру в фіртці глянуло на неї мелянхолійне вродливе обличчя, сумовиті чорні глибокі очі.

— Ні?—Холодно, навіть вороже здивував ся він.

— Як же ж так ні? Що ж буде?

— Нічого не буде. Зовсім нічого не буде, розумієте? І так ніби нічого не було, чуєте?—схвильовано шептала Надя,—нічого не було, забудьте, бо...

Вона зупинила ся і приклала руку до серця, яке страшенно стукотіло.

— Бо?—зажурено й м'яко спитав Кость, втрачаючи раптом свою холодність та твердість і тужливо вдивляючись в Надю.

— Бо я жінка иньшого і люблю його, не можу його покинути,—попідшвидко, хвилюючись прошептала Надя.

Кость зумів нарешті прибрати байдужий вигляд.

— Може се й краще, Надю, і для вас і для мене. Ви ж знаєте, я якийсь непридатний до життя; думаю, що не можу мати жінку й дітей. Може се й краще, кажу. А забути—кажете ви? Що вам до того, чи я забуду чи ні. Ви—можете забути... До побачення.

Він ховає свої очі, і не бачила Надя, що вони говорили; а голос його й слова говорили про обурене почуте, говорили про холодність і байдужість.

Не вірила Надя сій холодности й байдужости, але тон його вразив її. Коли раптом лице його зникло і вона зрозуміла, що він відійшов зовсім, що щирість і простота в відносинах їх зникла назавжди, болюче стало їй.

Хотіла відійти від фіртки, але почула раптом голос Василя:

— Надю!

— Я тут,—обізвала ся вона.

— Я знав, що ти тут... Я бачив, як тут... говорив, стояв біля фіртки Мироненко.

Бліде обличчя, очі горять.

— Васильку, не хвилюй ся...—рука Наді лягла на його руку.

— Ах, Надю, ти його любиш?

— Я тебе люблю,—радісно дивила ся йому в очі.—Сей біль, що на хвилику відчула, наче міцнійше прив'язав її тепер до Василя. І вона ніжно повторяла:

— Тебе люблю, тебе люблю...—Почувала, що йому від сього гарно робить ся—сього досить.

Трошки винувато всміхався, а потім припав лицем до її рук, що крізь віконечко простягла йому.

— Надю, а про що говорила з ним? Але ні, не треба, не треба... Се з мого боку негарно...

— Годі вже, Василю,—почувся за ним голос Андрія,—моя черга настала, та й багато охочих до сеї фіртки сьогодні, кілька нових чекають...

— Будь здорова, Надю,—стиснув їй руку Василь.—Поговоримо у вечорі з вікон, може співатимемо.

Легко зітхнула Надя, відходячи від фіртки. Все гаразд. Василь себе добре почував. Йому гарно. Аби йому гарно було.

А Кость... Все скінчено, все.

Ось випустять, або зашлють десь у-двох з Василем. І будуть все вдвох, все укупі, працюватимуть. Вона теж знайде собі роботу, не докучатиме Василеви.

Надя послухала Оліної поради і випросила собі „одиночку“. Така низенька, малесенька камера, але затишна, спокійна. На кожному коридорі було дві таких „одиночки“ з краю. Тепер вікно Надїне було ще ближче до вікна Василя.

Що-дня ранком до прогульки вона читала, часом писала... писала вірші, але нікому не хотіла признати ся в сім, навіть Василеви. Потім довго гуляла. Не охота була теплими соняшними днями в камері сидіти все за книгами. Часом розмовляла з товаришами. Вже й Ганнуся була тут; журила ся, що її привезли, а Михайла ні. Скаржила ся, що Оля й Надя мають з ким розмовляти біля фіртки, а вона не має.

— Ти з Хмарою поспробувала-б, може розворушила-б його. Ось Андрій каже, що Хмара—зовсім таки хмарою ходить, ні з ким не говорить.

— І навіть з своїм любим Динею ні? Ну, то я вже його не розворушу,—засміяла ся Ганнуся. Та й не люблю я нічого захмареного.

Втягнула ся Надя в жите в'язниці; придивляла ся, як иньші його переносять. Більшість, щоб не тратить рівноваги тримали ся певного режиму. Ранком—хто читав щось серйозне, як Надя, або вчив ся мови, математики; хто пиляв дрова, хто писав реферат. В день, на прогулях—загальні розмови, дебати, побачення біля фіртки. По обіді—знов прогулька аж до вечора; а у вечері після повірки кожний з в'язнів старав ся вилізти на вікно і тримаючись за ґрати хто співав, а хто слухав, хто розмовляв, хто просто дивив ся на простір за в'язницею, освітлений місяцем, в чарах літньої

душної ночі, привабної й зворушливої, снуючи мрії про далеке, вільне повне життя.

Літньої ночі... бо вже минула весна, минули маєві ясні вечори, теплі запашні ночі. Вже частина літа минула.

Почали вязнів допитувати.

Василя раз брали на допит і Андрія; потім возили Костя і Миколу, Олю, Надю і Ганнусю. Всім ставили солідні обвинувачення, а найбільше Олі й Наді.

Багатьох з вязнів після допитів випускали, і в вязниці просторнійше стало. Але стало й сумнійше і важче жити. Начальство попробувало бороти ся і скоротити „вольности“, які політична вязниця забрала собі. Людей ставало менше, солідарність падала і начальство поменшило прогульки, книги неохітно видавало, не дозволяло співати, сидіти на вікнах.

А коли трапила ся в кінці літа у вязниці нечувана подія—втїкло десять вязнів самих серйозних і важних, то вже начальство постарало ся зразу ж завести справжній тюремний режим. Розсажено вязнів по одному в камері, прогульки пів години у день, для кожного окремо, ні книг, ні розмов.

— Давно-б слід так зробити,—казав Василь Наді,—вони могли говорити зтиха на своїх вікнах.—А то немов в отелі були,—жартував він.

Але що далі—не до жартів було.

Сірим жовтневими днями, довгими нудними чорними вечорами так тяжко було, так давив режим життя в сій сірій коробці. І на допити чомусь вже не возили ніколи; немов ті, що викинули вязнів з життя і замкнули їх в колі одноманітного, нудного, порожнього животіння, забули про них.

Але вязні нагадали про себе.

Темного холодного вечора, такого холодного, що й на вікнах не хотіло ся сидіти, почуло ся:

— Товариші! на вікна!

Се гукали з мужеського корпусу, що був саме проти жіночого, доволі далеко, і в якому більшість вязнів сиділо.

Всі вилізли на вікно, прислухають ся.

— Товариші, ми оголошуємо голодовку, весь наш корпус. Ми вимагаємо допитів і увільнення. Доки будемо сидіти?

Гукав Андрій.

— Чекаємо п'ять хвилин відповіді...

Жіночий корпус і мішаний, де Василь сидів, почали радити ся.

— Я прилучаю ся,—сказав Василь.—Я й сам вже думав про се.

— І я, і я...—залунало з вікон на жіночій корпусі, потім на мішаним.

— А ти, Надю? Ти мовчиш?—здивував ся Василь.

— І я, розумієть ся.

— Ну ось що, Олю, ви тепер гукніть Андрієви про нашу згоду; він вашу мову швидче розбере, ніж чужу.

— Андрію! Ми згод-ні... Ко-ли по-ча-ти?

— Завтра рано.

— До-о-бре-е...

Слідуючого дня і сніданок і обід і вечерю—все доводило ся забирати геть з камер політичних. Ніхто не доторкнув ся. На прогульки виходили вязні похмурі, задумані, а вечорами пробували переговорювати ся, поки не зявляло ся начальство і не просило тихо поводити ся.

— Як ти, Василю?—зтиха питала Надя.

— Добре. А ти?

— Теж добре. Та й всі ми маємо ся гаразд,—відповідали голоси з жіночого корпусу.

— А ось щось наші з мужеського корпусу мовчать. Який в них настрій?—журила ся наприкінці другого дня Оля.

— Чому вони мовчать?

— Та далеко гукати, а сил мабуть нема.

— То-ва-ри-ші!—почуло ся з далекої темноти.

— Андрій,—зраділа Оля.

— Ось бачите, і сила є,—зауважив Василь.

— Як дер-жи-тесь? Ми до-о-бре...

— І ми дуже добре,—гукнула Оля.

Власне не так то вже добре було. Ганнуся занедужала, лежала; ще одна квола робітниця теж.

Минув третій день; на мужеському корпусі, хоч і тримали ся вязні, але голод своє робив. Вже троє не вставало.

Начальство злякало ся. Що-дня біля вязниці стояла юрба родичів і знайомих з кошиками, пляшками та иньшим. Хвилювали ся.

А начальство не приймало того нічого, бо вязні нічого не їли.

В середині й навколо вязниці висів сірий, гнітучий, непевний настрій. Наче важко хорий хтось був, і все до нього прислухало ся. Тихше греміли засови, слабше брязкотіли ключі, обережно ходили всі сі люди в синіх шинелях.

А вязні-політики добре тримали ся. День за днем все мов-

ЛНВістник 1913, кн. VII—VIII.

10

чазнійші, поважнійші, змарнїлі, безсилі,—вони не дивили ся навіть на страву, що акуратно присилано їм. Мов тіни були.

А юрба під вязничною брамою все росла і все непокоїла ся.

Нарешті на пятий день голодування, темного, холодного, осїннього вечора до брами приїхав екіпаж і з нього вийшов хтось, перед яким юрба розступила ся, притихла і надії ожили.

На зустріч новоприбувшому вискочила заклопотана постать начальства, яке приставивши руку до шапки, збентежено вимовило:

— Честь имѣю доложить вашему превосходительству, что въ тюремѣ все благополучно...

Ледви вимовив бідолаха останнє слово, бо відчував, що навпаки—не благополучно.

А юрба невдоволено захвилювалась, ніби щось заперечити хотїла. Та генерал вже увійшов в браму.

За пів години він одїздив. Знов стояв перед ним „на вытяжку“ начальник, вже бадьорійший. І публіка заворушилась по його відїзді:

Голодовка скінчила ся!

Юрба рікою линула в тюремну браму; вартові під доглядом діжурного помічника приймали передачу, вислухували прохання переказати в'язням, щоб зпочатку не багато їли.

— Скажіть, нехай насамперед трохи молока теплого, сухаря.

І багато торбинок з сухарями, багато пляшок з молоком поспішало в руки вартових.

— Скажіть, нехай потерплять, не їдять багато, а то заслабнуть.

— Скажемо, скажемо, не бійте ся.

— Слава Богу, скінчило ся вже.

Юрба хвилювала ся радісно.

А серед в'язнів панував якийсь апатичний спокій. Губернатор приїхав, обіцяв всі вимоги вдовольнити, повияснювати справи кожного, повипускати або повисилати, словом щось змінити. Дозволив книги видавати. Обходив всіх, з усіма говорив. Але якось байдуже прийняли в'язні сей кінець свого протесту; втягли ся в голодування, впали в апатію... І ось раптом—не треба вже голодувати.

Пять днів голодували, підбадьорювали себе, тримали ся, а тут вже не треба.

Староста прислав всім молока і сухарів. Їли, але знехотя; так ніби можна й не їсти. Лежали без сил; байдужий тупий настрій.

Справді почали на допити возити.

Василя вже брали у-друге, Надю, Костя, Миколу, Ганнусю; Михайла, якого недавно перевели в в'язницю і кількох робітників

у-перше. Після всіх Андрія та Олю. Брили на допит групами, ніби об'єднуючи на якихсь підставах. Василя, двох робітниць, п'ятеро робітників і Монаха в одну групу; Надю, Костя, Миколу, Ганнусю, Михайла і двох робітників в другу; Олю, Андрія, Швидкого, Петра і кількох курсисток та робітників—в третю.

„На яких підставах такий поділ?“ не розуміли в'язні. „Щось пронюхали, вистежили, якось на слід натрапили“,—хвилювалися в'язні.

— Провокатор мусить бути в сій справі,—впевняв Василь;—не в нашій справі—бо ми самі далися в руки, а от у вас, Олю...

— Не було в нас, не могло бути,—палко заперечала Оля.—В нас все такі люде...

— Ідеальні?

— Так, ідеальні...

— І сей „хтось“ дуже добре знав ваші справи, вас всіх; ось дивіться, почали з вас, Наді, потім всі сі Українці, яких вистежили мабуть через Надю...

— Ні, ні і не кажіть...

Сиділи й сиділи.

Чорні простори навкруги в'язниці вкрилися білим пухким покривом, а в'язні ще сиділи. Минали короткі, порожні дні, ночі довгі з снами про волю, про життя, про працю і радість. Без зміни, без оживлення.

Була правда, одна зміна.

З'явився Остап. Коли, як, ніхто не знав. Але Василь почув стукотіння в свої двері.

— Хто, що?

— Товаришу, се я, сусіда ваш новий. Не знаєте, де тут сидять Мироненко й Галайда?

— Знаю,—далеко на другому кінці в'язниці. Як вас звуть?

— Остап Кононюк.

— Надю, Надю,—гукав Василь, відчинивши вікно.—Тут ваш Остап сидить.—Він знав вже Остапа добре з оповідань Наді.

Перелетіла новина на мужеський корпус і потім зав'язалося листування з Остапом.

Товариші хвилювалися. Арештовано Остапа, „великого конспіратора“.

Почали Остапа на допити возити, не так, як інших, а раз-у-раз. Про сі допити, і про „очні ставки“ розповідав він товаришам в листах. Його очевидно прилучено до Наді, Костя та інших.

ших, одведено йому навіть головну роль. І видно шукали ще за кимсь...

Хвилювалися Українці. Хвилювалися й ес-ери, справа яких заплутувалася й ускладнялася. Тільки ес-деки з Монахом і Василем на чолі були спокійніші.

А дні сірі, порожні, нудні, короткі холодні зимові дні минали, так само, як і довгі, безконечні ночі—із солодкими снами про волю, про жите, про працю і радість.

XXXVIII.

— Петровського висилають, Петровського висилають з першою етапною партією,—переходила новина з вікна в вікно, з камери в камеру.

— Висилають? Чому?

— Одного його? Чому його одного?

— Куди, куди висилають?

— На Сибір.

— Коли?.. А нас?

Надя закутана в велику хустку сиділа на вікні, тримаючись руками за пекучі холодні ґрати і вдивлялася в Василя.

Він в пальті з піднятим ковніром сидів на своєму вікні. Досить добре бачили себе, бо вікна їх навкося були одно проти одного.

Мало останній час говорили та й бачились. Біля фіртки не можна було зустрічатись в новому режимі, на вікнах холодно було сидіти, та й Василь був знервований, як казав, ревністю Наді.

Хіба вона ревнувала?

Правда він що далі, то все більш забував про Надю, наче її не було тут і все частійше жартував з иньшими. Особливо приємно було йому, як здавалося, говорити з тою курсисткою Галею, з якою його й арештовано. Ся червонощoka весела красуня цілими вечорами не вважаючи на холод, висижувала на вікні (вікно її було саме над Надіним) і викликала то того то иньшого, сміючись з тих, хто мерз. Василь любив жартувати з нею і Наді болюче було слухати, як він так само весело й приязно, як з нею, розмовляв з Галею. І сумна вона була, коли Василь по тім до неї звертався. Василь казав, що вона ревнує і нервував ся.

Тепер сиділи і дивилися на себе крізь ґрати. Василь якось по-дитячи зворушливо всміхався—і очима і устами.

— Ну, ось Надю, поїду...

Надя мовчала.

Їй захотілось, щоб раптом впали мури вязниці, щоб могла взяти Василя за руку і вивести. І йти все, йти, шукати щастя йому, собі, всім. Але щоб впали мури. І щоб він палежав їй весь, весь!

Вона мовчки дивилася йому в очі і нарешті сказала.

— Василечку! Що ж буде тепер? Як же ти поїдеш? Як тобі там буде?

— Якось буде, Надю,—сумно всміхаючись одповів Василь. Йому й приємно й радісно було, що ось його висилають з етапом, на Сибір, як революційного діяча, радісно було думати про сю подорож з арештантами, сі всі невідомості етапного життя. Так наче розгортався перед ним дальший шлях життя його, життя щирого революціонера: вязниця, після вязниці—по етапу на Сибір. Йому треба всього цього зазнати, стати сильним, загартованим...

Тільки, який же він сильний з своєю нервовою чутливістю, нестриманий, запальний, „людина хвилини“, як називали його товариші. Який же він сильний, коли йому треба на кождім кроці життя його няньки, треба люблячої жіночої руки, яка б піддержувала його й захищала?.. Який він сильний, коли й зараз сльози тиснуть ся на очі, коли хочеть ся разламати сі ґрати й пригорнути ся до Наді, голову свою сховати на колінах її і так забути ся?

Правда, се—на хвилину... А потім встав би й пішов... на боротьбу, на страждання... на смерть навіть... Спокійно він не може жити, не може дивити ся на все, що робить ся на світі... Все повинно бути инакше, і стихія його—боротьба.

І пригадало ся, як він промовляв робітникам, і як вони його слухали... Яке захоплення, який запал викликав він в них!

Так, стихія його—боротьба! Про кохання, про родину не думав ніколи... щоб се стало змістом життя—ні, ніколи...

Надя? Вона йому як повітря потрібна... Він кохає її... але не тим коханням, що подружжя творить, родину... ні кохає її, як сестру, як товаришку-революціонерку, як дитина свою мати. Вона його—хто? Ну жінка, чи як... Але се так дивно сказати: „моя жінка“. Тепер не час мати жінок, родину творити. Та й жите революціонера, щирого революціонера виключає родинне жите. Особисте щастя—се потім, коли світ иньший стане, а тепер боротьба, боротьба.

Надя любить його над усе на світі... Як се можна так, щоб над усе? Дитина вона, хоч і революціонерка. Він все говорить їй, щоб любила його, яким він є, щоб брала від нього те, що може їй дати... свої хвилини... А вона хоче більше.

— Якось буде Надю! Ось тебе може незабаром теж вишлють. А як ні, як тут випустять, то може я втечу, будемо десь нелегальними працювати.

— Ах, Васильку, то так далеко... А ось завтра ти їдеш, і як там тобі все буде... Ти ж не можеш без мене...

— Навчу ся,—усміхнув ся Василь.—Ех, Надю, Надю, якось нічого я не розумію: і гарна ти, і люблю я тебе і не можу без тебе, але боротьба кличе мене. Те все важнійше видаєть ся мені, аніж ти, любов до тебе. Вибач, Надю, але се так. Також і жити без твого кохання, без тої свідомости, що ось я в хвилину утоми можу голову стомлену тобі на коліна покласти, зранене серце притулити до твого люблячого, ніжнього серця—не можу я без того жити, не можу й бороти ся. Ти—мій ангел-хранитель, знаєш?

Надя несподівано заридала гірко, нестримано.

— Чого ти, Надю?—злякав ся Василь.

— Ах, я не знаю... А як не видержу я отсього свого призначення? Як мені може треба або тебе цілого, або й самій стати такою діяльною, багатою внутрішнім житєм, щоб ти був моєю хвилиною? А як зробити тебе хвилиною, коли ти—житє моє?

— Заспокой ся, Надю! Якось буде. Ти ж знаєш, що не до віку ми себе звязували, та й взагалі не звязували себе; ну як кого иньшого покохаєш, або вже не видержиш тягару мого кохання, то й розійдемо ся. Скажеш мені. Не треба жалю, ні... не треба... Коли вже одлетить те могутнє почутє, яке тебе такою гарною, рідною для мене робить—треба сказати... а жалю не треба. Тільки здаєть ся, до віку вже воно буде з нами.

— Мусить бути до віку, як же инакше?—занепокоїлась Надя.—Тільки щось страшно мені, Василю... наче б щось мало трапити ся.

— Не бій ся нічого! Все може трапити ся з нами, і нехай—ми революціонери! Ось пиши мені, як почуватимеш себе, все, все. І я писатиму.

Говорили ще довго, доки зовсім не померзли, доки не поклякли пальці, що за ґрати тримали ся.

— Строй ся! Рядами! Шашки на пле-чо!—командував невисокий жвавий офіцер.

В сірій блідости хмарного дня початку марта вирисовувались біля тюремної брами постати в'язнів і конвойних.

Вирівнялись лавами—посередині в'язні, навколо салдати з шашками на плечах. Пішли.

Поміж лавами одноманітних арештантів в сірому виділяв ся один в чорному пальті й капелюсі.

Щойно попрощавшись з товаришами, з Надею, з начальником тюрми, який видав ся йому тепер зовсім добродушним приємним стариком, Василь бадьоро йшов в ногу з арештантами. За ним лишав ся незграбний, брудний сірий дивогляд з чорними порожніми очима—в'язниця; перед ним була наче воля, але аж на снігових просторах Сибіру.

Партія йшла улицями, такими знайомими Василеві, такими близькими. Ось тут „воля“. Як би самому тут зараз йти...

Глухо дзвенять кайдани, різко настирливо тупотять салдацькі чоботи: раз-два, раз-два...

Та сама в'язниця на вулиці.

Прощай, улица—і ся й та і та иньша далека. Прощайте люди! Колись ще побачу вас?

Ось тут з Надею ходив, давно ще давно... ще тоді, як усе хотіло ся ходити з нею, з нею одною, далі від усіх. А тут так затишно було, мало людей ходило. Ось тут на розі вони зупиняли ся, хотіли прощати ся, розходити ся по домах, але знов і знов завертали і все тою самою улицею йшли.

Чому так колись було? А потім вже не було того, щоб все хотіло ся з нею, з нею одною?

Думка Василя перелітає на иньше, на в'язницю, з якої щойно вийшов. Наче жаль серце стискає, коли покидаєш те місце, де довгий час довело ся жити. Невже жаль за тою камерою, за тою кліткою, за замками, ґратами? За сірими нудними днями порожнього життя? Ні, ні. Жаль серце стискає за тим, що пережите, що не вернеть ся... що минуло, минуло.

Годі! Біла пара вєть ся прорізаючи сіре повітря, все ближче, ближче. Вокзал.

Офіцер веде свою партію в самий далекий кут; салдати живу стіну роблять навкруги в'язнів.

Довгі нудні хвилини чекання.

Приїздить віз з арештанськими речами. Салдати знімають їх. Арештанти всі вкупі. Василь попереду.

Офіцер розмовляє з начальником станції.

На боці купка пасажирів; цікаві дивлять ся на „партію“.

Молода пані відділяєть ся від них, хутко підходить до партії і всовує в руку Василеві кілька срібних та золотих монет.

— Се на дорогу,—говорить вона спокійно у-голос і зазирає йому в очі синіми знайомими очима.

— Катря!—мало не гукнув Василь і сховав паперчик, всунутий між двома монетами,

— Так не можна,—кричить угледівши сцену один салдат.—Ваше благородіє, тут арештантам гроші дають.

Але пані, молода й елегантна з чорним серпанком на великій капелюсі, вже одійшла в групу пасажирів.

— Де гроші? Які?—наблизився офіцер.

— Та ось їм передали,—вказав конвойний на Василя.

— Ви ж знаєте, що грошей вам при собі не помагається,—почав офіцер.

Василь розкрив долоню и висипав в руку офіцера все срібло. Золота там вже не було.

— Пять рублів,—порахував офіцер; дам вам квиток зараз...

— Запишіть не на мене, а на партію.—Коли офіцер одвернувся, Василь передав дві золоті монети першому арештантові, що стояв коло нього, а одна лишилася в нього в кешені там де й записка.

Він одшукав своїми ясними короткозорими очима сині знайомі очі і дивився в них крізь скло пенсне. Катря... Яка вона стала! Така пишна пані в сьому своєму убранні! Так виросла. І така енергія в неї в очах. Спасибі їй,—прийшла. Гарний вірний товариш.

Катря всміхалася йому.

— Садить ся!—розляглась команда і в'язні почали входити в вагон з ґратчастими вікнами. Останнім входив Василь. Він озирнувся і попрощався очима з Катрею.

Потім увійшов у вагон і за хвилю його бліде лице з невеличкою борідкою вирисувалося за ґратами.

Рушив потяг. На північ, на північ!

(Кінець „Днів Юности“ першої частини повісти).

1909—1911 pp.



М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

На українські теми.

Українська дебата.

Отак по семи літах російського парламентаризму ми діждали ся нарешті того, що можна назвати справжньою українською дебатом в державній думі. Правда, вона вела ся не одно-два засідання, а розтягнула ся на кілька тижнів бюджетової дебати, і українська справа порушувала ся немов принагідно, для прикладу національної політики правительства. Але в сумі сей провідний український мотив відчував ся і відчув ся зовсім виразно, як се найкраще показали противні виступи в українській справі, з правого боку, і всі ті немов принагідні екскурси в сферу українського питання, посполу доповнюючи себе, переплетені репліками противної сторони і полемікою з ними, звязали ся в одну органічну цілість, в одну дебат, яка досить добре виявила становище лівих і правих груп думи до українського питання і зазначила головні моменти його. А заразом на тлі загальніших декляраційних заяв, зложених представниками поодиноких груп, поважне, можна сказати—першорядне місце в сфері національного питання взагалі визначено кривдам українського народу, як найбільшого з поміж недержавних народностей Росії, близького державному великоросійському народови по крові й історичним традиціям своїм, а тим часом—покривдженого далеко більш ніж не одні форменні „инородці“ Росії.

Досить довго прийшло ся чекати сеї української дебати, треба признати. А в тім, так би сказати з історичної перспективи, з погляду тих умов, в яких жило і розвивало ся парламентарне життя Росії, не тяжко пояснити ті обставини, які змусили нас чекати аж сього епічного „смого року“ на те, щоб почути живий і зацікавлений обмін гадок на тему української кривди.

В перших двох думках ми мали українські фракції дуже численні, але формованне їх з тих ріжних елементів, що виходили звичайно не спеціальними українськими кандидатами, а доперва на думській арені вишукували спільний ґрунт, на котрім могли організувати ся, тягнуло ся майже весь не довгий вік сих обох дум. Незалежно від сього навіть ті українські представники, яких ми мали в обох думках, вповні свідомі і готові до оборони українських

інтересів без усяких поучувань і принаглювань, не вважали вказаним виносити на думську арену українську справу зараз в перших стадіях існування цих дум. Тоді здавалося, що рішення ся основні питання політичного устрою Росії, всієї будучности російського громадянства, і в порівнянні з сими питаннями національна справа здавалася другорядною (з виїмком польської розуміється, що трактувалася відмінно — як відносини двох державностей, російської і польської). Висувати її та розбивати увагу, скупчену коло „далеко важніших“ політичних питань, на погляд поступових російських кругів було б великим нетактом в тій хвилі, і сьому поглядові піддавалися й українські послы, не тільки особисто себе не хотючи поставити під такий закид, але і до української справи побоюючи ся таким чином знеохотити поступові групи Д. Думи..

Потім прийшла третя дума, новим виборчим законом уже закрита для українських депутатів, — і привела з собою політичну загадку, сктябристську більшість, котра як і в інших справах, так і на запитання по національному питанню давала неозначені відповіді, „звуки почасти подібні до а а по части до е“. Добрий час плив в заходах політиків з різних думських груп коло сеї купецької невісти, в надії з її рукою придбати цілу думську більшість; довго займали увагу її міркування про те як губи кадетів приложити до носа націоналістів, поки над цілою сею дамою з її ресурсами поставлено хрест. Немало страчено тоді зусиль і з української сторони в розшукуванні тих елементів, котрі мовляв тільки „для політики“ сховалися під крила октябризма, але не залишать проявити себе в національних українських справах. Памяткою цих сумлінних старань оперти українські постуляти на уміркованих, або правих — з українського становища, елементах думи зістався звисний законопроект про народню українську школу, з її збірними, з різних думських груп назбираними підписами — перший думський український документ. „Нечиткий підпис“ одного з депутатів, увіковичений під сим законопроектом, немов символізував непевну позицію українських Никодимів з октябристських і всяких інших „уміркованих“ кругів, на котрі кінець кінцем прийшлося махнути рукою.

Але і лінія конституційних демократів третьої думи не багато більше могла вдоволити Українців: таку „здержливість“ виявляли вони до українського питання, такий на них був слідний вплив від всяких ворожих українству аргументів і міркувань, на тему його безгрунтовности, фантастичности, виключности і т. д., які голос-

но висловляли ся в правих органах і тихенько повторяли ся в кругах поступових.

Пробним каменем послужила пам'ятна холмська дебата, в якій властиво тільки лівіші групи виявили серйозне розуміння і трактування української кривди як чогось дійсного, реального, тим часом як конституційно-демократичні представники соромливо прижмурювали очі на всякі українські аргументи або й голосно прозивали „фанатиками“ української національної ідеї тих, які насмілялися піднести свій голос против канонізованих в ка-детських кругах поглядів.

Се все витворило в українських кругах відносини дуже скептичні, бо навіть песимістичні до ка-детської партії. Під впливом її виступів з останніх літ багато Українців вважали за недопустиме всяке дальше бльоківання з ка-детськими кругами, і виборчі бльоки Українців з ка-детами, переведені в деяких місцях під час виборів до четвертої думи, викликали навіть опозицію і докори в певних українських групах. Дальше замовчування українського питання при всякого рода програмних і декларативних промовах протягом першого півріччя четвертої думи ствердило у багатьох переконання, що від ка-детських кругів абсолютно нічого доброго не можна Українцям сподівати ся. І коли натомість по інформації для своїх парламентарних виступів звернули ся до Українців трудовики, тим знеохоченим здавало ся що в українській тактиці відкривається нова сторінка, а на всяких порозуміннях з ка-детами раз уже поставлений хрест.

До сього, як можна було предвидіти, не прийшло. Тісніші відносини до трудівської групи ніяким чином не мусіли собою виключати ближших відносин з ка-детською групою, скоро тільки вона б оцінила відповіднійше вагу національного питання в Росії і вагу українського питання в комплексі національних питань. Так стало ся дійсно, і тісні відносини, в яких стояла українська фракція ще в першій думі до групи трудовицької і ка-детської (багато членів української фракції належало до трудової групи першої думи, інші знов до ка-детської), немов ожили знову в останніх виступах представників обох груп в обороні української справи, з тим приємним додатком, що і третя ліва група, соціал-демократична сим разом (як то було і в третій думі, в холмській справі) виступила на сій арені поруч них, проголосивши національні інтереси українського пролетаріату предметом свого піклування й оборони.

Не будемо відгадувати мотивів, котрі привели представників ка-детської партії до таких розмірно енергічних виступів в українській справі. Деякі з них сповняли тим свої зобов'язання перед виборцями-Українцями, „платили по векселям“, кажучи словами автора чергового огляду нашого журналу. Але поруч них виступали лідери партії, не зв'язані ніякими такими спеціальними зобов'язаннями, зазначаючи становище партії взагалі. Чи вплинув в данім разі приклад трудовиків, що рішили висунути національне питання в ряд основних постулатів своєї парламентарної тактики? Втім, розуміється, теж не було б нічого недоброго або образливого для ка-детів. При тім страху, який мають різні поступові круги Росії перед національним питанням, підозріваючи в ній всякі реакційні, шовіністичні, виключні тенденції—се навіть в високій мірі пожадано, щоб поступові групи своїми виступами в обороні національних інтересів недержавних народностей посполу підтримували одна одну на сім новім і все ще мабуть не дуже певнім для них шляху. Тим більше ще—по тій прикрий науці, яку дали російським поступовцям саме привілеговані представники національних змагань—польські націоналісти, виявивши в останніх часах такий щиро-зоологічний, нічим не замаскований національний егоїзм. Се дуже втішний факт, що розчарування в привілегованих, польських рипарях націоналізму не відстрашило представників лівих груп від національного питання взагалі, а навпаки — може як раз понудило їх до того, щоб замість привілегованих національних питань взяти ся за національне питання взагалі, і відріжнивши те дійсно здорове, нормальне, свободне від агресивности і заїдання чужого життя, що міститься в ній, взяти його в оборону і опіку.

В першу чергу було сим разом поставлене українське питання і я думаю, що воно з честю видержало сю пробу.

В обороні його виступали не-Українці (з виїмком хіба д. Дзюбинського, Українця походженням, але нічим не зв'язаного з українським рухом, депутата сибірського, що виступав не як Українець, а як представник певного соціально-політичного напрямку). Дуже часто в таких випадках доводило ся чути виправдування, що депутатам не-Українцям трудно виступати за українськими домаганнями, бо можуть їм замкнути рота які небудь Українці з правої сторони. Тепер власне така проба „опрокиду“ була зроблена—і через випущеного з промовою „оратора з народу“, правого селянина з Катеринославщини, і устами „гетьманського потомка“ д. Скоропадського, що ще посвідчив ся і „запорозьким потомком“, самим предсідателем думи. Але сей експеримент осоромив тіль-

ки своїх ініціаторів. Виставлений селянин показав себе тільки незручним резонатором чужих гадок, а міркування октябристських і націоналістських ораторів остільки були слабкі, що всі сі виступи з противного боку могли послужити для поступової сторони тільки одним „доказом від противного“. Перейшовши здовш і попереки українську справу устами різних ораторів — від обмежень українського слова до української автономії включно, поступові групи могли переконати ся наочно, що против сих домагань не може бути виставлений ніякий серйозний аргумент, який би міг потрапити до переконання поступового громадянина. А українські заяви і розяснення з-поза думи—як адреса 118-ти, заяви катеринославських робітників з приводу виступу катеринославського депутата, вияснення з приводу оповідання Родзянка про те що, мовляв, катеринославські селяне відмовлялися від українських публікацій,—з свого боку скріпили депутатів поступової сторони в тім переконанню, що занята ними позиція в українській справі певна і безпечна. Вони переконалися, думаю, певно, що в сфері українського питання можуть порушати ся безпечно, не ризикуючи наскочити на якусь компромітацію.

Тому можна думати, що вони й на далі не залишать екскурсій на се поле, особливо коли матимуть до сього відповідну заохоту з української сторони,—і коли далі так як тепер різні поступові групи будуть вести благородну конкуренцію в обороні національної справи, своїми виступами підтримуючи енергію і охоту одні у одних.

Заохоти з українського боку, і взагалі з боку всіх інтересованих в успіхах національного питання, ся справа в кождім разі варта—в високій мірі.

Розуміється, я далекий від гадки обіцювати якісь реальні користні здобутки від таких думських виступів. На напрям правительственной політики вони, розуміється, не вплинуть так зараз, бичів і скорпіонів від українства не відвернуть, законів на користь українства не переведуть. Все се річи будучности, може не так дуже й близької. Але що вони можуть нам дати скоро, безпосередно, таки зараз—се вплинути на перемену відносин до українства в поступових кругах Росії, а в тім—і на відносини поступових елементів України, не захоплених ще безпосередно українським рухом.

Зв'язане узами всяких обмежень і заборон, поставлене під особливо пильний і підзорливий нагляд, під нічим не зв'язане і не обмежене дійство адміністративної самоволі, нинішнє україн-

ство може тільки в дуже розмірно невеликій мірі розвивати свої впливи поза кругами усвідомленого вже громадянства—введеного в сферу тих засобів, котрими розпоряджає винішній український рух. До людей, що не читають української книги, не належать до українських інституцій, не бувають в українськiм товаристві—хоч вони називають себе Українцями чи Малоросами, живуть на Україні,—українство дуже часто не має иншого приступу як тільки через особисті, зовсім випадкові зносини і стрічі. Через російську пресу—через ті авторитетні органи, котрих голос має вплив не тільки на російське, але також і на українське, особливо не-свідоме або полусвідоме громадянство, Українці не можуть на них впливати; легше верблюдави пройти через іглине ухо, як статі на українську тему, з чисто українського становища написаній, пройти в такий орган. Отже тут вага парламентської трибуни. Серйозне трактування українського питання представниками поступових груп, розкривання раціональності, справедливості і невідкличності різних українських постулятів, вияснення тих неможливих умов нинішнього українського життя, що заганяють його в різні мишачі дірки, замість виступати перед світом показно і свобідно—може зробити незвичайно багато. Воно в теперішніх обставинах може скоро досягнути те, чого наростання внутрішньої сили українства могло б навчити тільки гень колись з часом—тоді коли здобуло б відповідні форми для вияви сього внутрішнього зросту.

Великоруський інтелігент, і так само наш земляк „тоже Малорос“ в переважній більшості ще не навчився дивитися на українство серйозно, як на реальний, глибокий і невідкличний постулят життя. Переконати ся в сiм було б йому властиво прикро,—навіть дуже прикро, коли се „тоже Малорос“, котрого вся житева логіка збудована на тім, що не мають бути Українці, а тільки „Общеросси“, з них же перший він сам. Але і для Росіянина, Великороса, особливо коли він живе на українській землі, та й не тільки для такого—се відкрите українства як реального культурного і національного фактора страшенно ускладнило б життя, замотало б йому багато такого, що тепер для нього „просто і ясно“. Тому і той і сей цупко держать ся за різні більше або менше щирі сумніви що до реальності і житевої сили українства, які наскладали в їх уха всякі ворожі українству випадки, і не радо пускають їх з рук. Не треба в тім доконче бачити злу волю—я певен, що нїяких „гострих зубів великоруського націоналізма“ у дуже багатьох, може й у переважної частини навіть не знайдесть ся зовсім; поки вони бачуть множество „настоящих Малоросів“, котрі

самі тягнуть общеруську ноту—сього одного вистане, щоб зіставити їх у власті таких заспокоюючих їх національне сумління сумнівів. І вистає.

Вони будуть признавати, що не знайомі з українським питанням—і не дадуть себе подвинути ніяк до того, щоб зазнайомитися з ним: навіть в книжці „свого журналу“ проминуть статтю на українську тему, і будуть повторяти затаскані фрази про шкідливість націоналізму взагалі і безґрунтовність українства зокрема. Жадатимуть якихось особливих знаків, якихось спеціальних чуд, які б переконали їх в тім, що українство не міт, не фантом, не вигадка кількох мрійників, а реальне, живе явище, логічний вислід всеї суми історичних, соціальних, економічних і всяких иньших умов життя України.

Довга се пісня, і раз у раз приходить ся починати її від початку.

Тих політичних чуд, яких жадають, щиро чи лукаво, сі різні Хоми невірні, ми не можемо їм аранжувати. Пальці свої в рани сучасного українського життя вони, розумієть ся, могли б вложити, але вони сього не роблять. Їм треба чогось, щоб упало на них само—осліпило, стрясло, вдарило—і відкрило закриті умисно очі. Такого чуда ми не можемо вчинити.

Не можемо перевести всеукраїнського референдуму в сучасних обставинах—бо й агітації, вияснення аргументів за і проти, що мала б дати матеріал для такого всенароднього оречення, не можна розвести. Не можемо урядити українського бойкоту против не-Українців, на взір Поляків, не тільки тому що се не лежить в нашій можности, але й тому що се не лежить в нашій політичній ідеології, і т. и.

За недостаткою сих і подібних „сильно діючихъ“ средствъ, які могли б всіх сумнівних настроїти більш надійно і певно супроти українства, думська катедра може мати велике значіння. Кілька таких дебат на українську тему, як ми отсе тільки що бачили, ряд промов, особливо рясніших фактами, ряд постулянтів отвертих і сміливих—навіть без надії їх скорого проведення в законодавній дорозі, зірвання маски з дволичної політики адміністрації і її підголосків, котрі раз ігнорують українство, як щось фантастичне, видумане, мертве—таке чого в дійсности нема, а другим разом валять на нього всі сили репресії, як на щось не тільки реальне, але й небезпечне, грізне, велике—все се може дуже значно відкрити приплющені очі всякого невірного до українства громадянства. Бодай змусить показати своє лице: з

ким вони, з ворогами, чи з приятелями і союзниками українства,—та не дасть ігнорувати українського питання або збувати легковажними, пустими фразами, як те чого ще нема. Виведе раз на чисту воду одних,—тих що ніби то й не вороги, але і не приятелі. Осмілить других, котрі властиво могли б бути Українцями, або союзниками українства, щирими і явними, коли б були певні, що воно трактується серйозно в міродатних, авторитетних поступових кругах Росії. Змусить познайомити ся ближше з українською справою тих, котрі вважали її занадто маловажною як на те справу.

Я вже бачу симптоми, що ті самі публіцисти, які так недавно вважали ще „добрим тоном“ для поступового російського публіциста трактувати українство зневажливо чи легковажно, тепер вважають добрим тоном посміватися ся з тих, що не признають українського питання або „української нації“.

При тій незвичайній залежності, в якій менше свідоме українське, чи „малоросійське“ громадянство стоїть під настроями і напрямками поступової російської преси,—така зміна тону супроти українства в російській пресі, в російських поступових кругах для поступових, а навіть „прогресивних“ (в кавичках) малоросійських елементів може мати значінне просто неоцінене.

З другого боку, зменшення скількості „самоотвержених Малоросіян“ не тільки заважить дуже сильно на поступі української свідомості і українського руху на Україні, але відібеть ся і на настроях не-українських, де теперішнє існування Малоросів неприхильних, або й тільки „нѣсколько беззаботныхъ“ на пункті українства, як я вже сказав, все було і зістається першою психологічною підставою недовіря до нового, свідомого українства, як чогось екзотичного, наносного, видуманого.

Наслідок тут впливатиме на причину—зміна російських настроїв вплине на малоросійські, зміна в малоросійських—підтримає, скріпить і далі поведе новий російський тон в прихильнім до українства дусі. Нема потреби ширше говорити про се тим хто знає наші обставини. Я хотів тільки пригадати се на пояснення того, чому я надаю чимале значінне отсій українській debatі і ще більше—енергічному і прихильному трактованню української справи з думської катедри надалі.

Українське громадянство мусить мати велике признання і вдячність для тих груп думських, чи поодиноких депутатів, котрі не будучи Українцями, візьмуть українську справу як свою і надалі будуть щиро і енергічно нею займатися.

Свідомі українські і всі созвучні їм елементи новинні всякими залежними від них способами впливати на поступові групи думи,

щоб вони далі енергійно займалися національним питанням взагалі і українським зокрема, як тому власне дали гарний початок тепер. Розуміється, поруч заохоти мусить іти і достатнє інформованнє їх, аби вони не обмежалися загальними фразами, а могли входити в сферу фактичну, розвиваючи її перед правительством і громадянством Росії.

Вважаю при тім дуже користними і потрібними поза-думські заяви, чи від виборців певних округів, чи від представників певних класових або національних груп, які можуть підтримати депутатів чи цілі групи в свідомості солідарности і спочуття до них тих кругів, класів і національностей, в інтересах котрих вони виступають. Думаю, що українськими адресами з приводу останньої дебати зроблено в тім напрямі дуже добрий початок.

Се те, що я хотів поки що сказати з приводу останньої української дебати в державній думі.

С. ТОБІЛЕВИЧ.

Житє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого).

(Далі).

Театральні вистави.

Ні родинне житє, ні громадські справи, ані обовязки служби ніколи не одривали серця і уваги Івана Тобілевича від театру. Український театр був йому другою рідною хатою, бажаним місцем одпочивку, радості і морального обновлення. Іван Карпович в протязі довгих літ стояв на чолі драматичного кружка аматорів, був його режисером і головною артистичною силою. Вибіраючи репертуар він не шукав тільки ефектовних річей, де б міг виявити і свій талан, але художности і ідейности. Він „любив діло, а не себе в ділі“—і тим-то з однаковою охотою сам грав, як і дивився на гру інших.

„О, яку б користь міг приносити український театр, коли-б його міг бачити простий селянський народ! Коли б можна було грати по селах!“—пише Іван Тобілевич в своїй коротенькій начерку про початок українського театру. В сих словах виявився ясно його погляд на значіннє театру, як користної і просвітної інституції; він розуміє його, не як забаву, а як проповідь добра і справедливости, яка тим більш вражає, що в живих образах представлена перед очі публичности. В тім той великий вплив театру на серця людські, а тим самим і культурне значіннє його. В тім і та притягаюча сила, що вабила до себе всю істоту

ЛНВістник 1913, кн. VII—VIII.

11

Івана Тобілевича, і заставивши його кидати все і йти сюди в сей штучний мір куліс, падуг, бльоків, рампи, фарб і полотен! Бо де наприклад краще ніж тут мав би він змогу промовляти перед широкою аудиторією, перелити безпосередно в серця слухачів свої переконання, свої погляди на життя, на обов'язки і завдання кожної людини?—Нігде. І де в світі є друга рівна по силі проповідь ідей безкористя і чесноти против зла, неправди і здирства?!. За те-ж ні один фаховий актор не грав ніколи Жадова з „Доходного місця“ так, як Іван Тобілевич. Се грав не актор творивший роль Жадова, се грав сам Жадов—сам секретар поліції—чиновник Тобілевич-Жадов, що висловлював тут всього себе, з його кровю, нервами, почуттями і темпераментом!

Розуміть ся, що в ті часи народження українського театру репертуар його був так обмежений, що не міг дати артистови того простору, що російський, але він давав йому хоч в частині картину сільського життя з його оточенням, давав йому душу селянина, простір ланів, щирість і простоту серця, і от чим він чарував і слухача і артиста. Відносини городського суспільства до українських вистав—особливо молодіжи, були повні любови і поважання. Учителі, учительки, представники всіх інтелігентних шарів громадянства, не вагали ся співати в хорі або виходити в масових сценах.

* * *

Діло аматорського театру було в ті часи постановлено вибором репертуару і підбором виконавців на ту художню ступінь, яка не заставляє бажати кращого (як від аматорів звичайно!). Учитель П. І. Ніщинський скомпонував тоді для товариства свої „Вечерниці“, М. Л. Кропивницький писав для нього свої перші драматичні твори, а також і музику до них, приставши до гуртка, як справжній актор, і сей успіх матеріяльний і моральний, який мало товариство аж до 1876 р. був не раз в ущерб інтересам справжніх, фахових російських труп, які грали в зімовому театрі не маючи змоги оминати Єлисаветграду. Крім столичних товариств з прославленими артистичними іменами, як Правдін, Щепкін і Самойлов, що граючи напр. „Гувернера“, „Старого Барина“ і т. инше, до сліз зворушували всю аудиторію—бували там і отаповувались на всю зіму инші трупи, що смішили до сліз недотепністю гри і бездарністю своїх акторів!

В ті часи Іван Карпович придивив ся дуже близько до закулісового життя російських акторів і воно зробило на нього дуже прикрі і тяжке вражіння—стільки довелось бачити егоїзму, інтриг і всякого дива!..

До неприємних вражінь, які довелось мати Іванови Карповичеві і в своїм товаристві, як режисерови, треба зачислити прикрі непорозуміння з великосвітськими дамами, що виступали в аматорських виставах:

вони лічили для себе тяжкою образою, коли давались їм ролі старих жінок, а коли врешті після довгого опору згожувалися, то на спектакль все-ж таки являли ся такими молоденькими красавицями, що хоч під вінець! І партнеру, якому доводило ся вести з ними сцену, прямо-ж таки ніяково було казати на них:— „мамо“, „тітко“, або „бабусю!“. З ними була ціла рахуба. Доводило ся навспряжки воювати з красою, просити, читати цілі лекції про правду і реалізм в мистецтві, але нічого не помагало. Були сльози, істеричні припадки, коли врешті суровий і невблаганний режисер примушував іти в уборну і прибавляти собі з півкопи літ...

На закінчення сеї глави треба ще додати, що в тодішньому гурті аматорів Іван Тобілевич займав таке видатне становище, так талановито грав драматичних героїв в песах Островського, що антрепреньори значних російських труп, які бачили його на сцені, переманювали до себе на перші ролі з великим окладом, але надаремно. Він усміхав ся недовірливо, слухаючи їх принадливі речі про житє артиста, про славу, бо не вірив ані їм, ані приятелям своїм, що теж радили йому кинути службу і поступити на сцену. Свій успіх він приписував своїм широким стосункам з городською суспільністю, що йшла дивити ся на нього, як на свого знайомого, а не як на справжнього артиста. І хоча любив театр, як єдину втіху після одноманітної канцелярської праці, але ще більше ніж театр любив здавна сільське житє, землю, природу. Він мріяв по скінченню служби оселитись в селі, стати вільним хліборобом і залежати тільки від природи—сонця і хмар! А поки ще сей бажаний ідеал був далеко—він тут робив своє діло, орав і сїяв свою ниву і тим самим підготовляв і ґрунт і робітників для дальшої праці на полі рідного мистецтва. Тодішній театр приваблював до себе всі серця горожан і був головною їх розвагою. Прибуток з вистав був на стільки значний, що з нього склав ся капітал в скілька тисяч, які радою товариства були призначені на ремесничу школу, а дальші заробітки йшли на запомогу бідним учням і їх родинам, на жалувание акторам і всі театральні потреби.

Домашнє житє і оточеннє.

Все в домі відповідало артистичним симпатіям молодого господаря і господині: тут що вечора, як не було театральної вистави, відбувались літературні зібрання, на яких співали, грали і читали. В той час Іван Карпович захоплював ся російськими критиками і публіцистами: Добролюбовим, Щедріном, а особливо Белінським, так що навіть першого свого сина назвав в честь його Віссаріоном, бажаючи сим іменем прищепити йому в душу талант і чистоту серця великого мораліста.

Жінка Івана Карповича Надія у всіх житєвих питаннях співчувала своєму чоловікови: вона любила музику, театр, літературу, чудово грала

на роялі, komponувала музику до співів українських і була душею отсих літературно-співочих зібрань. Обік хазяїнів—брати Івана Тобілевича, сестра Марія, мати, жінки старших братів, що жили майже на одному подвір'ю, всі разом складали одну артистичну сім'ю, що приваблювала до себе цілий гурт молоді. От де було завжди і людно і весело, не дивлячись на те, що приймали і частували відповідно до заробітків секретаря дуже скромно: „Наварять бувало,—казав Іван Карпович—на вечерю вареників з сиром або картоплі з салом до капусти, от і вся вечеря!“ А проте які веселі проводились часи, про які все жите опісля згадували. Весь дім, як вулик повен бджіл своїх і чужих, брел до пізньої ночі веселими, живими розмовами і співами, що лились дугою гармонійною хвилею. Стара мати, хоч і натовлена за день господарською хатнею працею, але що вечора приходила до молодого гурту, щоб відпочити душею серед знайомих здавна, рідних серцю пісень. Вона за весь час не пропустила ані однієї театральної вистави, кожного разу ходила дивитись, як грає її син, дивитись і плакати. Вона звертала на себе увагу всього театру, ота не стара ще, красива жінчина, в своїм білім чепчику, що сиділа в льожі. Як вона слухала і дивилась на сцену!.. Як вона розуміла гру артиста і як співчувала всьому, що діялось на кону! Батько не був таким поклонником театру, приїзжаючи у неділю з служби, щоб навідатись до сім'ї, він бував чисто незадовольнений на жінку, дочку і сина за їх пристрасть до театру. Він і сам колись любив в компанії за чаркою народні пісні, але щоб весь свій зайвий час віддавати таким благодійним ділам, того не міг зрозуміти ніяк. Мати всею душею була на стороні дітей, і часто з поводу сього виникали прикрі родинні непорозуміння. Вже будучи старою жінкою, мати сама навчилась читати від своїх дітей і весь вільний від праці час просиживала над книжкою або слухала, як діти їй голосно читали.

Щасливі се для матери були часи!

Згодом, з уливом літ, в домі сина її Івана почали виростати інші питання, з'явилися інші інтереси, почулись інші пісні—все більше колискові, до сну присипляючі: про котика, що „виліз на колодку та й забив головку“, про сон що „ходить біля вікон“ і такі інші, а коли нарешті малі гості Віссаріон, Назар, Галя, Микола, Катерина, Юрко і Оріся один за другим з'явилися в домі і наповнили його рясною гірляндою колисок, повозочок, цяцюк з мамками і няньками, коли за ними разом прийшли і недуги і клопоти усякі, то поневолі артистичні симпатії сего дому мусіли відійти на другий плян. Першим родинним горем, що на довго потривожило спокійне до сего часу жите семі, була нагла смерть батьків Надії Карповни, що померли обоє від холерної пошести в один день і в один час: батько в городі, куди виїхав з страху, щоб сховатись від епідемії, а мати в селі, де бравувала своєю відвагою!

Ся раптова трагічна якась смерть обох хазяїнів в один день поразила як громом всіх рідних, а на Івана Карповича накинута сила клопоту і нових обов'язків. Оказалось після смерти тестів, що масток задовжений, діла заплутані так, що Івану Карповичу, якого назначили опікуном маєтку і малолітніх сиріт, прийшлося предявити всю свою енергію і адміністративні свої слосібности, щоб спасти землю від продажі і упорядкувати всі діла. Насамперед дітей забрав до себе і віддав в школу, а щоб заспокоїти усіх кредиторів, зібрав усіх, багатших уговорив ждати, а дрібних заспокоїв взявши з банку потрібну суму, і всі довги отсі виплачував впослі цілими годами. віддавши всю землю в аренду. І тим способом аж до самої смерти виплачував частинами і той довг, що лежав на землі, яка після розділу йому за жінкою досталась і чисту оставив своїм дітям. Не можу тут не одмітити, не згадати факту різкого безкористя з боку шурина Івана Карповича, Олекс. Тарковського, який дорісши до повних літ поділив ся з сестрами по-рівні, замість виділити їм по чотирнадцятій частині, як се мав право—по закону. Не буду входити в мотиви сього вчинку, чи була се вдячність для людей близьких, чий дім замінив йому його власний, чи вплив того оточіння, серед якого він виховував ся і де складались його моральні переконання,—досять того, що Іван Карпович говорив про се, як про доказ великої шляхетности і безкористя з боку свого вихованця. Смерть батьків була початком всяких родинних негод, що чіпляли ся одні за других, як кільця в ланцюзі: хвороби і похорони дітей причинили батькам їх багато тяжкої гризоти, а вразливий і нервовий характер Надії Карповни у двоє сильніше почував всяку втрату. Вона була дуже слабого здововя, вихована як теплична квітка, здалека від реального жити. і тим то щоденні клопоти біля дітей і вся проза практичного жити була над сили їй. Одні діти родили ся, другі починали ходять, а треті вже бігали... Дитячий крик, плач, сміх і біганина—весь дім наповнювали невгомним галасом і рухом! Іван Карпович казав, що так був вже привик до того вічного гомону, що в кінці кінців зовсім його і не примічав, а коли вертав ся в час обідній, зморений і втомлений роботою, то засипав під той клекіт і галас, як під тиху музику!. Правда не на довго, бо три малі карапузики сиділи вже на ньому верхи, де хто міг примостить ся, і не помирившись за місця починають бійку. Вони всі дуже любили свого татка, і не могли спокійно дивити ся, що він спить, замість гратись з ними.

Як завжди в житю буває, обік річей поважних, питань глибоких, ідуть звичайною чергою річи буденні, події дрібні, смішні, то й тут в сім великім гурті людей, що наповняли двір Тобілевичів не обійшлося без сього „комічного елементу“, як говорить ся в театрі, а може тут в більшій мірі, ніж де, в силу зовсім таки протилежних сим-

патій і бажань обивателів сего дворища. Тоді, коли молодий господар дому і його дружина в часи вільні від праці грали, співали, читали, розвивали в розмовах глибокі питання і моральні засади роману Чернишевського: „Что дѣлать?“, творили в мріях ідеали нового життя, бажаючи всім рівності, щастя і ваги, в той час повар Тарабанов, якому дали у себе притулок, піднявши зимою на вулиці, бажав для себе тільки однієї горілки, і в тверезі часи тяжко зітхав біля плити придумуючи: „что дѣлать“, щоб похмелити ся? І вся душа його і сам він неслись туди.. до любого шиночку на базарі, завітчаного чарками і пляшками не порожніми!.. Разом з ним дядько Микола, що тут же жив в домі і фурманував (їздив на збиржу), бажав тільки тихого закутка в соломі, де б-залігши після обіду міг безпечно заснути і не їздити на збиржу, а Захарко, хлопець біля коней, мріяв, як би то, нарядивши коня в нову уздечку, поїхати на збиржу! Баба Настя тим часом, що вже у двоє від старости зігнула ся і, давнім давно забувши свої танцюристі черевики, ледви перелазила через поріг хати, збирала ся іти на прощу у Київ, а зібравшись, пішла ходити кругом землянки, що стояла на подвір'ю, держачись обома руками за призьбу. Добравшись щасливо до другого вугла хати, а далі і до третього, сідала одпочивати, а тут при добрій okazії розпитувала ся у внучка куди і як пройти у Київ і поглядала не без цікавості на паперову змію, що її внучок привязував до нитки перед тим, як мав випустити її в широкий світ, в воздушні простори! Паперова змія підіймаючись в повітрі лупотіла і шелестіла лубяними крильцями, а серця баби і внучка раділи одною спільною радістю! Всякий там в сфері милих йому інтересів був чимсь дуже заклопотаний, і трудно рішити чиї переважували, низші були або висші,—досять, що у всіх боліло однаково... Сей „комічний елемент“ в житевій песі Тобілевичів не раз мало і до плачу не доводив. Складались на нього три достойні фігури, які хоча й промайнули так швидко як метеори, але пам'ять про них смішила ще довго після того, як і слід їх вітром замело; се були дядько Микола, повар Тарабанов, і майстер Сорока.

Дядько—чоловік рідної сестри батька, тип неудачника, вартий жалости, якому нічого в життю не удавало ся, бо що не зробив все було півтора людського, як часто буває з тими, що від мужиків відбили ся, а до панів не пристали. Жаліючи сестру і дітей її, що погибали з голоду, допомагали чим могли, а врешті, щоб дати йому змогу зароблять самому, справили йому цілий виїзд, дροжки і коней пару, дали у себе в домі квартиру і місце для коней, ниянявши до помочи сільського хлопця Захарка, і треба було чуть, як дядько лаяв і проклинав усіх нарікаючи на свій талан, і які з ним okazії трапляли ся! Отсе бувало їздить дядько цілий день по городі, а ввечері приїзжає: „Ну що-ж, багато заробив?—питає мати. „Еге! Чорта тут старого заробиш в сім про-

клятім городі! Бісової пари люде неначе зговорились, всі як один кричать: „звозчик!“ та „звозчик“, а збиржи ніхто не кличе, то я, звісно, простояв цілий день“. Насилу йому розтлумачили, що звозчик є та-ж „збиржа!“ Сміху з ним було, а досади ще більше!

Випадково зовсім в сьому демократичному домі завів ся справжній повар по прізвищу Тарабанов. Давши чоловікови спершу часовий притулок і довідавшись що се спеціаліст від плити, оставили його в себе в тій надії, що давши йому одежу, добрі харчі, тепле помешканне і людські відносини, він буде почувати себе щасливим та й в кухні буде робитись все так як треба, бо здорове молодій господині не дозволяло піклуватись з малими дітьми і гризтись що-дня з кухарками. Але okazało ся незабаром, що в кухні не тільки не робило ся все як треба, але часто зовсім не робило ся нічого, бо ані повара, ні провізії і признаки не було, а коли врешті вертав ся в ранці, прогулявши цілу ніч, то не був в настрої до плити... і доводило ся тоді пану секретареві показувати свої куховарські знання голодним домовникам в той час, як повар спав як убитий.

Коли отак дядько Микола порав ся на стайні, а Тарабанов варив в кухні, майстер Сорока, як третій до комплекту, частенько навідував ся до сього двору шукаючи завжди роботи, яка чомусь то ніяк не давалась йому в руки тікаючи, як заяць перед хортати, від майстерських рук майстра Сороки. Столяр, швець, муляр і маляр церковних ікон — він на десятеро розідрав свій талан і всіма професіями як на десяти крилах летів до слави, до пановання! І не долетів — розбитий на всіх професіях світовою неправдою! Хоча слава про нього не лежала...

Він не раз жалів ся перед Іваном Карповичем на свою гірку долю: — „Не везе мені, Іване Карповичу! От наприклад недавня річ, як я жив у Черкасах: малюємо ми з Дергаченком у двох образи для монастирської крамниці, і він, квачем би йому воза підмазувать а не святих малювать, бере і робить всі носи у святих однакові, довгі як огірки і неначе під лівію підрізані, щоб йому руки обрізало! А у мене були всякі, і кerpаті і носаті, чиста була робота, натуральна!.. І от же підіть — не подобалась, прогнали! І за що? Намалював бородавку на носі святому Зосимови!.. За таку дрібницю!.. А може їм набрехав хто, що я трохи зфальшував з тим золотом, як золотив церковний купол, підмішавши в нього вохри і сурику? Так я ж се робив хитро, щоб не бачив ніхто і хрест на дзвінницю у досвіта ще висадив і укрупив, нехай собі потім додивляють ся! Ха-ха-ха! А так, по просту сказати, не везе чоловікови тай годі!“ Трудно було сперечать ся проти таких очевидних доводів.

* * *

„І що за чудний характер у нашого Івана“, — жалів ся нераз

батько перед матір'ю. „Не встигне хто скривити ся перед ним, зараз: „На! на!“ неначе богатир який! Звісно, допомогти можна, але знати кому. Я й сам помагав своїй рідні вийти з мужицтва, з простоти, бо простота гірше від злодійства! Але я працюю, він працює, а тут прийде який небудь лежанин, дармоїд, нетружений чорт, сяде мені на шию а ти його годуй!“

Якось так трапилось, що незабаром після того, як семя оселилась в Єлисаветграді, туди ж почали переїзжати всі родичі батька і матери з Бобринця, з Саксагані і з інших міст, і осідались тут на останнє помешкання: семя дядька Степана, дядька Гаврила, дядька Миколи, материні брати і племенники з Саксагані, люде різного майстерства.

Дуже часто теж одвідувала свою знатну і багату, на її погляд, рідню, сестра двоюрідна, Мотря, проста селянка. Отсю жінку що місяця майже прийшлося виручати з якоїсь тяжкої пригоди, бо все життя переслідувала її якась зла доля: то хата у неї горіла, то злодії обкрадали комору і обору, то був неурожай, то падіж на худобу, то діти хворіли; всі невзгоди сільського життя обрушувались на неї, і завжди потрібні їй були гроші, і то не малі. Батько сердив ся, називав гостей старцями, коли дізнав ся, що й сестра і чоловік її обоє гуляки, а Іван і мати ділились останнім, бо й справді жалко було жінку.

Взагалі з родичами клопоту було не мало, щоб їм допомогать, виводить в люди, розшукувать відповідні місця, і перетерпіть не мало сорому і досади, коли їх проганяли звідтіля за лінощі, недбалість або непередбаченість до того діла. З пожіж багатьох інших, Іван Карпович завжди з великою пошаною згадував про рідного брата матери, кухаря, якого він дуже любив і поважав за його чесність і шляхетний характер. Він довгі роки служив у якогось великого пана, і сям разом панська кухня не наділила його нічим спеціальним, і взявши тільки молодість та здорове, оставила таким, яким він був з-за молодости: тверезим, трудящим, спокійним, лагідним, правдивим аристократом! Його пан, що цінив його куховарські спосібности більше, запевне, ніж його характер, не відпускав його від себе ніколи, і тим то він рідко дуже мав змогу одвідувать сестру і дітей її. От хто чудово співав! Мабуть отой чудовий голос, яким розважала себе артистична душа кухаря, не допустив його ані розпиться ся, ані зійти з прямого шляху!

І тепер в Єкатеринославщині в селі Саксагані живе рід Садовських, чоловіки і жінки, всі чудові співаки й співачки. Між ними є хазяйки, хліборобки, є ремесники, що ходять по заробітках, вхопили вже трохи городської цивілізації і калічать рідну мову... а є й інтелігентна молодь, що дякуючи земству покінчала висші агрономічні школи. І тих доводилось нам бачить і радіть за них.

Та ще про жінку дядька Гаврила Михалину Купріяновну згадать треба, з якою дуже приятні були стосунки. Вона своєю живою, веселою і привітливою вдачею всіх приваблювала до себе. Разом з нею часто бувала в домі дочка дядька Степана—Ганна Тобілевич, чудова драматична артистка і незвичайної душі дівчина. Вони обидві вносили в дім Івана Карповича ясний, веселий настрій весни і поезії в досить вже буденну в останні часи атмосферу житєвих турбот і клопотів всяких з дітьми, няньками і мамками, яким не бачилось кінця і краю. Часто жите так боляче давало себе почувать, так допікало безлічю всяких потреб і обов'язків, бо що значать ті п'ятсот карбованців жалування в рік на стільки вимог, що иноді і на спокійне, ясне чоло Івана Тобілевича почали набігати тіни... Він чуввав себе не раз таким втомленим, що бажав хоч трохи одпочинку для змучених нервів... а тут як навмисне жите накидало нові все і нові турботи, а особливо з того часу, коли занедужала тяжко старша, любима його дочка Галя. З невідомих причин у неї раптом почав формуватись горб на спині і з сього powodu вона зовсім окривила на ногу і перестала ходити... В той час Надія Карповна була в поважнім стані і на днях мала злягти, а тут не гаючи часу треба було везти на Лиман Галю, по совіту лікарів. Таким чином оставивши хвору жінку на божу опіку, прийшлося самому везти на Лиман дочку. Здасть ся, що мати поїхала з ним в той час доглядать хвору дівчинку, якій було тоді шість років.

Прийхавши, оселились в землянці над Лиманом і розділились роботою: Іван сам носив відрами лиманне болото на купіль для Галі, сам купав її слідкуючи за температурою і мінутами, а стара мати варила-обідати і прибірала в хатні.

Казав, що носячи оті відра на плечах з-за пів верстви по страшенній спеці так затомлював ся, що й їсти не міг. Всі хазяйські послуги треба було справлять самому, воду носить і дрова рубати, бо на кращі умови житя не дозволяли його недостатки. І так не міг ніколи виборкатись з довгів. На Лимані познайомив ся і завів приятельські стосунки з місцевими рибалками, Українцями. Скінчивши свою роботу, помагав їм ловити рибу, закидає і витягає сітку, і за се вони що раз давали йому стільки риби, що й донести иноді було трудно. Рибалки охоче водили компанію з Іваном Карповичем, частували і горілкою і доброю юшкою, яку вони тільки варить уміють в казанку на березі, і дивували не раз, що він хоч і ніби й пан по виду, а так по просту, не гордо, „не по панськи“ з ними поводить ся. Пробыли там ціле літо. Після Лиману Галі стало лехче на час якийсь, а вполі знову почалось теж саме лихо, що тягнулось скільки років і завдало не мало горя всій родині.

З новішої літератури про національне питання.

Література про національне питання в західно-європейських мовах досить багата і не менше різnorodна і всестороння. Знайдемо в ній і теоретичні розумовання що до національних рухів, їх причини, форм і цілей взагалі, і описи фактичного стану національного руху у різних народностей, і розгляд різних спеціальних питань і проблемів, які висуває національний розвиток у різних народів. І ця література чим раз все більше зростає, стає цікавішою, бо автори потроху починають кидати давніші методи загальних теоретизовань, основаних на абстрактних теоретичних передпосилках, а більшу увагу починають звертати на факти життя, й свої теорії опирати й виводити з цих фактів.

На жаль треба одначе признати, що у нас дуже мало цікавлять ся і національним питанням взагалі, і національними рухами у різних народів, і тими проблемами, дуже важними й не легкими до розв'язання, які ставить національний розвиток різних народів. Сказав би хто, що в таким разі тим більшу увагу звертають в нашій літературі на форми й цілі, а також різні проблеми нашого, українського національного життя. Ані трохи! Тут бачимо ту саму мертвоту і застій, і рідко-рідко коли можна почути в нашій літературі живе слово на сю тему. В Галичині, де взагалі не люблять ширших перспектив, обговорюють ся лише біжучі, злободневні й вузько практичні питання нашого національного життя. На російській Україні пощастило лише справі національної освіти й кооперації, які справді в міру сил широко й докладно обговорюють ся з національного погляду.

Ну, а інші сторони нашого національного життя? Питання про цілі і змагання українського руху? Про політичні форми, які треба здобути для заспокоєння всіх потреб нашого народу? Про способи діяльності, які допомогли би ширше поставити й скріпити наш національний рух?— Про все се говорить ся дуже мало. Можна би сказати, що все се—річ партійних, політичних організацій, а вони тепер переживають часи внутрішнього занепаду, та й загальні обставини російського життя не позволяють на се. Ми думаємо одначе инакше. Безперечно, що українські політичні партії й організації повинні особливо займатися зазначеними питаннями, розглядаючи їх з погляду своїх основних принципів. Але поза сим ще лишається наукове й інформаційне розглядання усіх цих справ, яке зовсім добре може давати й та українська преса й видавництва, які вже тепер існують. Тут нічо не стоїть на перешкоді, хіба що власна байдужність або недоцінювання ваги сеї справи. Хіба ж

не дивно й не жаль, що наприклад „Українська Видавнича Спілка“ на кілька соток своїх видань спромогла ся з області національного питання видати лише „Листи про Ірландію“ Ол. Кониського (та й то передрук) і С. Єфремова „Національне питання в Норвегії“ (так само передрук)? Хіба не жаль, що „Чудацькі Думки“ Драгоманова доперва в сім році дочекали ся нового видання у Києві, хоч і без тих заміток і пояснень, які конче треба би було зробити і в інтересі самої справи, і в інтересі читаючої публіки. Хіба не шкода, що з національною проблемою 99% Українців мусять знайомити ся з російських книжок? А хто-ж тому винен? При сучасному стані освіти, яку мають пересічні інтелігентні Українці, годі накликувати їх до безпосередньої знайомости з відповідними працями на західно-європейських мовах. Треба отже подбати, щоби бодай найголовнішє з сеї літератури чи то в перекладах, чи то в рефератах, чи то в критичних статях було подане в українській мові. На жаль, про се поки що ніхто не думає. Дещо, хоч і не багато, зроблено в популярній літературі. В літературі науково-популярній зроблено не більше.

Праці М. Грушевського, кілька розвідок М. Порша, Стасюка, Гехтера, короткий реферат праці Бауера В. Левинського, кілька моїх рефератів про національне питання і статі про сучасні федерації—от і все. А деж праці, що говорили би про природу федерації й її юридичну конструкцію, її різні форми? Про історію національного руху й його форми у різних народів? Про історію національної ідеї серед самої української суспільности? Про різні політичні програми українських організацій? Подібних статей або книжок нема, і тому ширшим масам української інтелігенції доводить ся до всього доходити „своїм“ розумом, відкривати в кращому разі нові Америки, а в гіршому—в своїй національно-політичній свідомості часто навіть робити крок у-зад, чого приклад бачимо в теорії „Ради“ про „вітку руського народа“ й інших, ще ганебніших її виступах в справах національно-політичних. Хоч д. Донцов у своїй інтересній брошурі про „Модерне москвофільство“ зовсім справедливо нарікає, що Українці надто пересякли російською культурою, але я справді бою ся, що при теперішньому стані річей, без знайомости бодай з тими книгами про національне питання і взагалі політичне життя інших народів, яке дає їм російська література, вони були би ще більшими анальфабетами в справах національних і політичних, ніж тепер. Треба отверто й рішучо на решті сказати, що наша теперішня преса й видавництва під зглядом національного й політичного виховання дуже мало роблять взагалі, а спеціально в справах прояснення й поглиблення національно-політичного світогляду своїх читачів. Багато причин на се зложило ся, але головні

причинц—се те, що наші публіцисти за малу увагу звертають на західно-європейську літературу, а через се самі є занадто мало вироблені й самостійні. І коли я тепер, подаючи нашим читачам реферат двох новіших праць з області національного питання, написав до нього отсю „передмову“, то зробив се з тою надією, що вона може спонукає й інших, покликаних до сього, взяти ся і до студіювання західно-європейської літератури про національне питання і до обзнайомлення з нею українських читачів, і до критичного розгляду й оцінки українського руху в його минувшині й теперішності. Хай кождий зробить, що може, але хай робить, а не лише нарікає або складає роботу на чужі плечі.

I.

В сій статі хочемо познайомити наших читачів з двома новішими працями про національне питання. Перша—збірна праця під заголовком „Les aspirations autonomistes en Europe. Leçons faites à l'école des hautes études sociales“. Друга—два відчити відомого професора віденського університету Е. Бернацка (E. Bernatzik): „Die Ansgestaltung des Nationalgefühls im XIX Jahrhundert“; „Rechtsstaat und Kulturstaat“.

В першій праці крім дуже інтересного вступу пера відомого французького історика, Сеньобоса, маємо ще цілий ряд викладів, що поперед були читані у французькій вищій школі для студіювання суспільних наук ¹⁾.

З усіх статей уміщених у збірнику, найбільшої уваги вартий вступ до нього пера Ш. Сеньобоса.

На початку свого вступу він пише: „Цілю сих викладів є дослідити сучасний стан різних країн в Європі, де населення незадоволене з своєї управи, бо її ведуть власті, зложені з чужинців, де воно бажає одержати таку незалежність, яка би позволяла стояти під управою або що найменше під адміністрацією людей, яких воно розглядає, як своїх співпатріотів“. Ся увага Сеньобоса дуже цінна і влучна. І справді, коли ми приглянемо ся до сучасних національних рухів серед різних народів, наприклад до національної боротьби Чехів проти Німців, Хорватів проти Малярів, Українців у Галичині проти Поляків, то побачимо, що справа дійсно стоїть так, як її представляє д. Сеньобос. В ин-

¹⁾ Ось зміст сього збірника: I. Les revendications autonomistes en Alsace-Lorraine, par H. Lichtenberger; II. La nation polonaise au XX siècle, par H. Vimard; III. La Finlande: défense d'une constitution protectrice d'une nationalité, par René Henry; IV. Le mouvement catalan, par Angel Marvaud; V. L'autonomie albanaise, par F. Delaisi; VI. La nationalité serbo-croate, par Albert Malet; VII. L'autonomie irlandaise, par J. M. Goblet; VIII. La question macédonienne, par J. Aulneau; IX. L'autonomie des îles grecques, par Ad. Reinach.

шим місці, говорячи про національне становище різних народів, він формулює свою думку ще виразнійше. „Терен, на яким повстають автономістичні аспірації, каже він, се ті країни, де населенням правлять чужинці. Щоби краще оглянути цілість сього руху, я розділю його на отсі групи.

1) Перша група складається з чотирьох націй російської імперії, що мають своїм сувереном царя, але заховали свої національні звичаї: нація польська, дві частини якої є в інших двох великих монархіях; нація литовська в Литві й балтійських провінціях (невелика її частина є також в Пруськім королівстві); нація фінська, яка має конституцію, що гарантує їй цілком автономну управу; нація українська (ukrainien-pe), що має свою окрему мову (частина її під назвою Русинів лишилася в Австрії, де над нею панує польська аристократія в Галичині).

2) Друга група, пізнійшого походження, є наслідком завойовань і насильних анексій, які перевела Прусія: данська частина Шлезку, яку по договорі з 1866 р. мало ся відлати Данії, коли сього вимагатиме населення; Альзас-Льотарингія, анектована не зважаючи на протести її представників і полишена протягом 40 літ під провізоричним режимом довірливої управи.

3) Третя група числить в собі всі дрібні нації турецької й австрійської імперії, з яких деякі організовані в незалежні, але неповні держави: Греція, якій бракує ще Греків побережжя й островів; Румунія, яка не має ні Румунів Трансільванії, ні Буковини, ні Бесарабії; Болгарія, позбавлена Болгарів Македонії; Сербо хорватська нація, розділена на дві частини релігією й на п'ять частин політикою, бо крім двох Сербських держав (Сербії й Чорногори) вона має частину своїх членів в турецькій імперії в угорськім королівстві і в австрійській імперії; маленька словінська нація в Австрії; чеська нація, позбавлена Словаків, підданих угорської держави; альбанська нація, розділена релігією на три частини й незадоволена з турецького пановання.

4) Четверта група складається з двох анексів до старих національних держав, у яких оживило ся бажання автономії: ірландська нація, що бажає для себе тих самих умов, які мають британські колонії, нація катальонська, обурена на нездалу кастильську управу“.

Намітивши такі широкі й справді досить вірно вичисленіognища національних рухів, д. Сеньобос додає: „Над усіма сими народами правлять чужинці, а се викликає в них почування, що їх гноблять. Треба виразно порозуміти ся що до поставлення сього питання. Се не значить конче, що ними правлять зле, як не значить також, що не було би гірше, як би вони стали автономні. Але про всіх сих чужинців можна сказати те, що сказав колись Манїн про австрійське правління в Ломбардії:

„Ми не вимагаємо від них, щоби вони правили добре, але ми вимагаємо, щоби вони забрали ся геть“. В сих словах, на нашу думку, і полягає вся суть національного питання взагалі. Прослідім наприклад в загальних рисах еволюцію національних змагань українського народу в Галичині. В часах передреволюційних почав ся невиразний, з сильною романтичною закруткою український рух, який головню полягав на інтересі до рідної мови, етнографії, історії. Під час революції український національний рух проявив ся в двох формах: з одної сторони українське селянство інстинктивно зареагувало на проби польського елемента зробити повстання й скоро дало лад з повстанцями, побиваючи їх на смерть або видаючи властям, з другої сторони, висші верстви (горстка інтелігенції й духовенства) виставили широку й зовсім добру програму національно-політичних домагань. Обі ці форми, як на ті часи, були і добрі й доцільні. Селянство своєю акцією проти польських повстанців і польського панства взагалі виказало добрий політичний розум, бо зрозуміло, що краще й доцільнійше нищити безпосередніх ворогів своїх, ніж іти з ними проти иншого ворога (в данім разі проти німецької держави й бюрократії), який бодай дещо доброго для нього зробив, і бороти ся за те, щоби його давні й безпосередні вороги панували над ним і далі, скріпивши до того се пановання своїми власними руками. Над українським селянством панували й польські дідичі і німецькі бюрократи, і в однім і в другім випадку чужинці. Але польські дідичі ближше стояли до українського селянства, конкретнійше допікали йому—сим і пояснюється „реакційний“ характер українських народніх мас під час революції 45 р., їх рішучо вороже відношення до поступових і революційних польських клівів, які крили в собі, не зважаючи на свою поступовість і революційність, зовсім конкретні небезпеки для нашого селянства.

Політично-національна програма, яку виставила в революційних роках наша інтелігенція, не була здійснена. Прийшла октройована конституція, польська шляхта помирила ся з короною і з центральним австрійським правительством, а серед української суспільности запанувала реакція, зневіра у власні сили, масовий поворот до москвофільства. І річ характеристична—се й поворот до москвофільства визначних українських діячів того часу не можна пояснити якимись нечистими впливами з заграниці. Люди зневірили ся у власні сили й були переконані, що Москалі їм ближші від Поляків і Німців, вірили, що їм краще буде жити ся, як пануватиме над ними не німецьке правительство й польська адміністрація, а ближше, як їм здавало ся, російське правительство, російська адміністрація. Так поясняють історики масовий поворот до москвофільства в 50—60 р., і сей факт є добрим потвердженням думки

Сеньобоса про те що панованне чужинців, момент чисто психологічний, є головною річю, яка викликає реакцію, веде до повстання національного руху, бо справді хоч і годі москвофільство 50—60-х років назвати національним українським рухом, але все ж воно було рухом проти асиміляції з Поляками, себ-то рухом, як на ті часи, до певної міри живим, особливо що до практичної роботи між народом.

Коли пізнійше національний, український табір знову потроху почав зростати в силу, аж нарешті національний рух проявився в повній силі, тоді ще виразнійше виступила отся боротьба проти чужого панування. І справді, приватні українські гімназії й різні спеціальні школи, се спосіб визволити ся бодай частинно від польських шкіл і польських учителів і краєвої шкільної ради, поки що польської; се дорога, на якій найлегше буде з часом добити ся й поділу краєвої шкільної ради на дві національні секції і таким чином здобути самостійну й національну, а не чужу управу в області народнього і середнього шкільництва. Українські кооперативні товариства, каси, товариства сільсько-господарські, банки і т. д., се спосіб до визволення від економічного поневолення. Виборча реформа до сойму, заведення національних курій—се спосіб скинути панованне чужих в області краєвого законодавства. Та і сього ще мало—хто приглядав ся до сучасної польсько-української боротьби, той бачив, що вона змагає до цілковитої націоналізації всіх областей життя. Не лише того треба, щоби мати політичну силу і владу чи в соймі, чи в парламенті, треба також націоналізувати адміністрацію, суд, краєву управу, себ-то треба добити ся того, щоби по можности вся бюрократична єрархія, яка в сучасній державі стоїть над українським народом, або була українською або проголошувала себе за українську. Лише переведення в життя сих домагань, які виразно проявляють ся в сучаснім українським руху в Галичині, може справді й основно усунути панованне чужинців. Зазначимо, що наведені домагання не є характеристичними для самого українського руху, те саме бачимо й у інших народів Австрії, і всі вони крім того ще домагають ся забезпечити собі коли не владу, то бодай рішучий вплив у центрального загально-державного правительства, і так повстає гучна „боротьба народів о державу“ (Kampf um Staat) і кінець кінцем в лоні унітарної й абсолютистичної колись держави поволи творять ся, як се влучно зазначив Єллінек, „фрагменти держав“ (Staatsfragmente).

Однак вернімо знову до праці Сеньобоса. Про її зміст він сам каже, що його цілю було зазначити з історичного погляду загальні умови національних аспірацій; показати, звідки вийшов рух до національної автономії, чого він досяг в XIX ст., до якої точки він дійшов.

Поглянемо насамперед, як представляє д. Сеньобос національні ру-

хи в XIX ст. Сей розділ хоч і коротенький, але повний і дуже інструктивний. Одною з найвизначніших прикмет історії XIX ст, каже він, є велика роля національного руху. XIX століте, се століте національностей, виповнене національними агітаціями й війнами. Національні рухи, на його думку, пізно набули ваги в політичнім життю світа. Се не значить, щоби новим було само національне почування. Навпаки, се почування дуже старе, як почування спільности між людьми тої самої країни, тих самих звичаїв, тої самої мови; се почування так само старе, як старою є ненависть проти чужинців, людей инакших від нас, яких мова незрозуміла, яких поведення не можна передвидіти, почування дуже сильне, яке часом вибухає зі страшною силою, як се бачимо з прикладу сицилійської вечерні. Але в сій своїй елементарній формі антагонізм проти чужинців є лише невиразним почуванням, на яким не можна оснувати ніякої політичної системи. А в такому стані він перебував, на думку Сеньобоса, аж до XIX ст., і європейські держави уконститували ся на інших почуваннях, на привязанню до династії або до форми релігії.

Національний рух, дуже справедливо завважає він, почав ся доперва тоді, коли національне почування прибрало форму політичної ідеї, коли державу почали розглядати, як спільну інституцію народу, вже обєднаного иншою спільністю, традиціями, звичаями або політичним ідеалом. Лише тоді повстало бажання, щоби держава була основана на нації, щоби управу вели люди тої самої нації, щоби територія держави була заселена співнаціональним елементом. Тоді почали осуджувати режім, який накладав на населенне пановання чужоземців.

Сі слова Сеньобоса показують, що він глибоко й вірно зрозумів суть національного руху й його найдальші консеквенції. Справжній національний рух ніколи не може бути чисто культурно-просвітним, не лише тому, що тоді він сходить на степен звичайного провінціалізму, який нічогісінько спільного не має з національною ідеєю (наприклад, уживанне в літературі німецьких діалектів, провансальський рух), але й тому, що самі культурно-національні домагання стають домаганнями політичними, як до таких відносить ся до них пануюча в державі чужа народність й її правительство, а через се на ґрунті політичної боротьби, себ-то з виробленою програмою політично-національних домагань мусить виступати пригноблена національність. І коли її рух до національного відродження справді живий, коли вона справді розвиваєть ся, то перед нею неминучо повстає кінець кінцем все той сам ідеал кожної нації— в тій чи иншій формі, тими чи иншими етапами, при помочи тих чи инших способів, а таки osiąгнути державну незалежність, здо-

бути суверенне право керувати собою. Що се справді так є, показує історія національних рухів у XIX ст.

Тут повстає дуже інтересне й zarazом важне для зрозуміння справжнього значіння національного руху питання. Суть кожного національного руху означає д. Сеньобос чисто негативним способом—бажанне скинути з себе пановання чужинців. Власне проти сього негативного змісту національної ідеї й виступають звичайно противники національних рухів—ліберально-буржуазні й соціалістичні партії пануючої нації, а довгий час також соціалістичні партії самої поневоленої держави. Партії пануючої нації висувують, як аргумент проти національного руху поневоленої держави розумованне, що всі її потреби будуть заспокоєні з заведенням свободнішого політичного ладу, забуваючи лише, що сей лад сам по собі тільки порожня форма, яку можна виповнити всяким змістом, між иншим і таким, від якого становище поневоленої нації ані трохи не змінить ся на краще. Соціалістичні партії вказують звичайно на те, що національний рух стоїть на перешкоді рухам соціальним, що він лише дає нагоду буржуазії поневоленої нації ловити на вудку національних кличів і тягти за собою широкі маси народу.

На перший закид треба відповісти, що приклади конституційного життя показують, що свободний політичний устрій сам по собі ще не гарантує національної свободи. Англія має найсвобідніший політичний устрій, а се не перешкодило такому страшному національному гнобленню Ірландців, що протягом кількох десятиліть їх число з 8 мільонів упало до 4-х мільонів, а решта вигинула з голоду або емігрувала до Америки. Крім того, коли й нема виїмкових законів проти якої нації, то конституційні свободи самі по собі їй ще мало що гарантують. Вона мусить мати свої національні політичні партії, своїх представників у репрезентативних зібраннях, які найкраще можуть пильнувати її інтересів і вести боротьбу за її права, мусить мати свою економічну організацію і т. д.

Що до другого закиду, він до певної міри є справедливий. Але ті, що виставляють його, забувають, що лік на се зло не в космополітизмі, а в тім, щоби нація вже раз здобула належні їй права. Бо лише тоді, як нація зможе всесторонньо розвинути ся, житиме свободним і повним національним життям, лише тоді не стоятимуть ніякі перешкоди для її свободної класової диференціації для свободної боротьби різних клас, лише тоді лекшою буде дорога для переведення суспільних реформ.

Крім сього не треба забувати нарешті й того, що основне національне домагання—визволити ся від пановання чужинців, заступити їх своїми людьми, містить у собі також величезної ваги позитивний зміст. Скинути пановання чужинців в області культурного життя, се значить

ЛНВістник 1913, кн. VII—VIII.

12

працювати для витворення власної національної культури, яка власне через те, що є національною, скорше й легше може захопити широкі верстви нації й тим способом прилучити її й до всесвітньої культури. Скинути пановання чужинців в області економічного життя, се значить дати нації кращі умови її матеріального існування. Скаже де-хто, що від сього виграс лише буржуазія даної нації, яка з огляду на се й роз-ятрює звичайно національну боротьбу, що для робітництва й селянства поневоленої нації все одно, хто над ними панує, чи буржуазія й шляхта чужої нації, чи своєї-ж власної. І сей закид цілковито несправедливий. Очевидно, не треба впадати в крайність і думати, що буржуазія поневоленої нації, добивши ся при помочи її широких верств пановання і відповідних умов для свого розвитку покажесть ся в області економічних інтересів якоюсь незвичайно ідеальною і не буде економічно визискувати низші верстви тому, що вони тої самої, що й вона, національності. Але не треба забувати, що при сучаснім економічнім устрою пановання власної з національного погляду буржуазії й шляхти настільки краще, що вони бодай частину зисків обертають на творення й підтримання національної культури, чого очевидно ніколи не робить чужа національно буржуазія. А ся національна культура, витворена висшими класами нації, класами—визискувачами, не лишаєть ся без впливу й на широкі народні маси нації, яким тоді лекше стає бороти ся за свої соціальні інтереси. Таким чином ми бачимо, що постулат кожної національності є дійсно постулятом великої ваги й має велике додатне значіння в суспільному поступови.

Той момент, каже Сеньобос у дальшій викладі, коли національне почування перейшло в публичне житє, був неоднаковий по різних країнах, він залежав від степеня їх політичного розвитку. Він повстав насамперед в найбільше розвинених країнах, зараз як тільки реалізували ся умови, що позволяли населенню взяти чинну участь в управі. Він почав ся для англійського народу, коли почав набирати значіння парламент, під час війн проти Іспанії, потім проти Голляндії й Франції. Він з силою вибухнув у Англіїців Америки в їх революції проти європейського правительства, і у французьких патріотів з 1792 р. Пізнійше він проявив ся у інших народів, спочатку в середній Європі й Іспанії, особливо, як реакція проти пановання Наполеона, а в східній Європі, як протест проти абсолютистичних імперій—Австрії, Туреччини й Росії.

В кінці XVIII ст., коли держави були конструовані на зовсім інших принципах, ніж піклування про нації, реальна організація держав стояла в різкій противіжності до національних бажань в більшій частині Європи.

З національного погляду, каже Сеньобос, країни Європи знаходили

ся в різних моментах еволюції; їх можна звести до трьох, беручи на увагу домінуючі прикмети кожної групи:

1) Найбільше розвинені були західні й північні околичності Європи, правдоподібно з огляду на географічні причини, бо великі простори, добре відділені від себе, дали ґрунт для старих держав, які мали час перетопити своїх підданих в одну націю. Це були три області західної Європи: англійська держава, що абсорбувала державу шотландську й тримала в залежності від себе не асимільовану ірландську націю; кастильська держава, від якої що правда ухилила ся Португалія, але яка майже асимільовала інші частини пів-острову, за виїмком каталонської нації; держава французька, сформована з народів неоднакових що до мови і звичаїв, які одначе добровільно сотворили одну націю, що було стверджене під час федерації з 1790 р. На двох скандинавських пів-островах були три нації, данська, шведська і норвезька (Норвегія була злучена з Данією персональною унією). Треба ще згадати про дві конфедерації малих республік: Злучені-Провінції і Швайцарію. Формування всіх цих держав скінчило ся ще перед вибухом національної агітації, і це були національні держави.

2) Друга група складаєть ся з країн середньої Європи, Німеччини й Італії, які були пошматовані на дрібні держави й почували себе розрубаними на кавалки, відділеними від себе загородами. Тут національне почуття штовхало до зєднання, до злучення цих дрібних держав у одну велику державу. Крім того у північних Італійців змагання до єдності скріплювало ся бажанням визволити ся від панування чужих Австрійців.

3) Східна Європа, поділена між три великі абсолютистичні імперії, австрійську, турецьку й російську, була мозаїкою націй, підчинених управі чужоземців, належних до пануючої нації, австрійських Німців, Турків і Москалів з їх помічниками, німецькою шляхтою прибалтійського краю. Деякі з цих націй мали колись свою національну управу й заховали спомини про се. Поляки й Литовці творили колись подвійну державу, Польщу-Литву, маючи кожде свою автономну управу; Маляри жили незалежним політичним життям за часів корони св. Стефана, Чехи за часів чеського королівства. Інші мали цілковиту автономію в часах, коли вони були злучені з сувереном лише номінальним зв'язком; це була фінляндська нація, сформована з двох національних верств—фінських селян і шведської шляхти й буржуазії; Українці, майже незалежні в часах, коли вони мали козацьку організацію, відділили ся від Польщі й стали підданими царя; Румуни наддунайських князівств, яких князі були васалами султана; католицькі Хорвати, що заховали своє королівство Хорватію, анектоване до угорської корони.

Найменше розвиненими були: 1) дрібні народи, що були від XV ст. під мусульманським пануванням, Греки пів-острову й островів, Болгари придунайські й македонські, православні Сербі й мусульмани в Боснії; 2) народи або кавалки народів, інкорпоровані в діличні володіння Австрії або Венеції, Словінці в Каринтії, Хорвати в Далмації; 3) Словаки й Сербі в Угорщині, Румуни в Трансильванії, підчинені малярській аристократії.

XIX столітє було часом національних агітацій, звідки розділ націй вийшов змінений різними процесами: відділенням, збиранням, освобожденням.

Поглянемо, як поділав кождий з сих процесів з окрема.

Сепарація перемінила три дрібні нації в суверенні держави. Від королівства Долішних Країн, штучної держави, сотвореної в 1814 р., відділило ся бельгійське королівство, держава, що відповідає бельгійській нації. Штучна унія, яку заведено в 1814 р. між двома королівствами, Швецією й Норвегією, поволі слабла, аж поки її не знищено без революції завдяки системі, взятої від французької конституції 1791 р., яка дала норвезькій нації спосіб легально наложити свою волю на чужого її короля.

Австрійська держава розділила ся на дві держави, злучені між собою особистою унією; се був поворот до попередньої системи дуалізму, який знову вернув короні св. Стефана її державну незалежність.

Ось чому нема більше ні бельгійського питання, ні норвезького, ні угорського.

Через збиранне дрібних держав в одну державу повстали дві великі європейські держави, які обидві мали своїм центром одну з попередних дрібних держав, що мали воєнну силу. Королівство Італія, держава централізована, повстала через анексію різних державі областей до Сардинії. Німецька імперія, держава федеративна, під проводом Пруссії, була збільшена деякими анексіями.

Зміни на Балканському пів-острові відбули ся при помочи процесу визволення; се були дрібні нації, що визволили ся від панування султана при помочи збройної сили великих держав або завдяки їх впливам, особливо Росії. Грецьке королівство повстало після воєнної російської акції в 1829 р. і збільшило ся по війні 1877 р. Королівство Румунія повстало кількома етапами по російській акції 1829 р. Королівство Сербія і Чорногора стали незалежними за протекцією царя. Королівство Болгарія повстало по війні 1877 р.

Усі ці держави мають одну спільну прикмету—вони охоплюють лише одну частину нації; визволення лишило ся недокінченим. Частина Греків і Болгарів лишила ся під турецьким пануванням, на островах і в Маке-

донії. Частина Румунів лишається під панованням Мадярів (в Трансильванії), друга (на Буковині) в австрійській державі, а частина (Бесарабія) в російській імперії. Великі частини Сербів лишаються під турецьким панованням (Македонія і Стара Сербія), угорським і австрійським.

Так представляється загальна картина національних рухів у ХІХ ст. й їх теперішнє становище. Рух націй до автономії, каже Сеньобос, не проявив ані такої сили, ані не був таким загальним, як би можна було думати. Ся, трохи песимістична, як нам здається, оцінка сили й результатів національного руху змушує Сеньобоса застановити ся над причинами сього явища. Його розумовання в сій справі настільки цікаві й варті уваги, що треба їх обговорити докладніше й критично їх оцінити.

„Національний рух, каже він, цілковито досягнув свою ціль лише там, де він мав до помочи воєнну державу, яка використала його для свого власного скріплення: так було в Італії, в Німеччині й посередно в Угорщині, де його успіх був наслідком поразень Австрії. Він лишив ся недокінчений в турецькій імперії, де дипломатія всіх держав, за виїмком хіба Росії, працювала над піддержанням престижу султана і лише проти власної волі позволяла на творення маленьких держав, що розривали тіло націй. Він ледве розцвів в Австрії під формою уступок націям, ведених в напрямі до сотворення федерації автономних держав. Він цілковито не вдався в Росії, де жадна нація не дістала ніяких уступок. Національний рух досяг свого лише при помочи зброї: французької в Бельгії, французької й піємонтійської в Італії, пруської в Німеччині, російської на Балкані“.

„Національний рух, каже рішуче Сеньобос, спинив ся, і з виїмком Норвегії й Балканського півострова, від 1870 р. не повстала в Європі жадна нова держава... Сей цілковитий застій не є випадковим. Сила правительств значно зросла через уліпшення збройної сили, заведення телеграфів і телефонів, досвід поліційний і в справах придушування повстань. Се відноситься до національних революцій в тій самій мірі, як і до революцій політичних. Тепер уже не можна робити революцій, як в 1848 р., бо правительства занадто добре узброєні й занадто добре досвідчені. Таким чином надія завоювати собі незалежність при помочи зброї навіки замкнена для малих націй, як для революціонерів замкнена надія змінити політичний лад одним напруженням сили. Незадоволені можуть покладати свої надії на переведення поліпшень виключно при помочи легальних способів. Революціонери приготують мирні революції через здобуте загального права голосування; національні патріоти замість національних революцій для здобуття незалежності мусять вима-

гати лише автономії; ось чому в ХХ століттю національний рух має форму автономістичних аспірацій“.

Нема що й казати, розумовання Сеньобоса, які ми отсе навели, відповідають фактам. І все ж вони дають фальшиве світло про сучасний стан національного руху взагалі і про його перспективи в будучности. Се тому, що Сеньобос узяв на увагу лише *status quo*, а не подумав про цілий ряд чинників, що змагають до його зміни. Крім того він не проаналізував докладніше самих способів і форм розвитку сучасних, зовсім легальних і мирних національних рухів. І справді, ми бачили й переживаємо вже тепер початок нової доби національних безперечно рухів, які вже змінюють політичну карту Європи. Ми маємо на увазі балканські події. Як вони скінчатъ ся, годі про се щось певне сказати, але в кождім разі ясно, що по скінченню війни і між Турками й балканським союзом, і між самими державами балканського союзу національні й міждержавні відносини на Балкані основно змінять ся. Се факт, який досить несподівано захопив навіть європейську дипломатію, а ще більше був несподіваний для ширших кругів. Таким чином відразу змінить ся політична карта Європи на Балкані. Туреччина, як би там ні скінчила ся війна між державами бувшого балканського союзу, вже не матиме сили в Європі. Та се все ще не так важно. Далеко важнійше, що ся війна незвичайно підняла вплив різних чинників в самих європейських державах, які й давнійше не дуже мирили ся з загальним, тепер існуючим, *status quo*. Ми вже бачили, як різко позмінювали ся й заострили ся відносини між Австрією й Росією. Знаємо, що панславістична пропаганда й настрої вибухли серед російської суспільности з небувалою силою, знаємо, що ніколи ще не говорило ся в Росії так багато як тепер, про потребу „остаточного зібрання“ всіх „руських“ земель до купи, про прилученне до Росії Галичини. З другої сторони в Австрії теж зросли воєнні заборчі тенденції, а крім того загально-державне правительство мусіло основнійше задумати ся над своєю політикою в різних національних справах. В яких формах проявить ся ся зміна в австрійській загально-державній політиці, які будуть її тенденції, які нації від сеї зміни скористають, як буде ся зміна переведена, чи розумно й на користь великодержавних австрійських плянів, чи може на їх погибіль і захитанне самого міждержавного становища Австрії, тепер годі сказати, але що зміни сі вже проявляють ся і мусять з часом все збільшувати ся, се вже тепер не підлягає ніякому сумнівови. Крім того, останні міжнародні події дуже вплинули на психіку різних націй австрійської й мадярської держави. Вплив ново-вितвореної міжнародної ситуації вже виразно чуєть ся в міжнаціональних, польсько-українських відносинах у Галичині. Ожпвають і набирають сили пригашені було надії на

ширший національний розвиток, а се збільшає силу національного руху. Не без впливу, хоч і далеко меншого, думаємо, лишать ся сучасні події й на розвиток національної свідомости й національного руху також серед різних пригноблених націй російської держави.

З цього бачимо, що хоч і як недавно писав свою працю Сеньобос,—книжка датована 1913 р.—а вже зайшли в політичній життю події й факти, які, по його власній кваліфікації, спричинюють ся до могутнього зросту сили національного руху. А про ті можливости й перспективи, які відкривають ся в будучности для різних націй наслідком раптової зміни політичної карти й міждержавних відносин, про зміни в тенденціях і психології самого національного руху у різних пригноблених націй теж дало би ся дуже багато інтересного й поучаючого сказати, навіть не входячи в область непевних комбінацій і пророкувань. Отак, як бачимо, Сеньобос перецінив тривалість *status quo*; сорок літ ще не так великий час для всесвітньої історії; тому не справдило ся його твердження, що „національний рух спинив ся“, навіть коли брати його в сьім спеціальнім розумінню, яке він йому надає, себ-то руху до здобуття національної державної незалежности. Він слушно зазначив безперечний факт, що довгий час не було ні національних, ні політичних революцій, постарав ся дати й пояснення сьому фактові, вказуючи на зміну матеріяльних обставин людського життя, які дають теперішнім правительствам занадто велику силу в порівнянні з їх підданими, хоч би то й були цілі народи. Але й тут його погляд вимагає певної поправки, бо йому бракує до певної міри історичної перспективи. А саме, не треба забувати, що й ті факти „національних революцій“, на які він вказує, візьмим хоч би об'єднання Італії, в дійсности зовсім не були такими раптовними, навпаки, вони були лише впливом і остаточним завершенням довгого попереднього ряду невдалих проб і змагань, вислідом великої й не менше довгої праці національного освідомлення, творчої національно-культурної роботи. Об'єднання Італії в одну державу доконало ся в XIX ст., а проби в сьім напрямі датують ся вже від часів Відродження. В сьім напрямі працював при помочи оружної сили Цезар Борджа, про се мріяв Макіавелі; Данте, Петрарка й інші розпочинали творчу роботу національно-культурного об'єднання, яка остаточно не скінчила ся ще й досі. А коли ми візьмемо се на увагу, то зрозуміємо, що теперішній ніби-то застій національного руху не можна пояснити виключно тими причинами, які подав Сеньобос. Не всі бо ще нації мали стільки часу й сили, щоби виконати всю підготовчу роботу, потрібну для рішучіших виступів.

Се одно, а друге—треба тямити, що хоч „автономістичні аспірації“, як висловлюєть ся Сеньобос, й не є те саме, що цілковита національно-

державна самостійність, однак її форми дуже різноманітні. Тут бачимо велику скалю різних степенів національної свободи й незалежності, починаючи від звичайного місцевого самоурядовання, яке дає для націй лише мінімальне забезпечення їх національних прав і домагань, мінімальну свободу для їх розвитку й кінчаючи федеративною державою (Bundesstaat), в якій окремі нації організовані в держави, хоч і не мають цілковитого суверенітету, як держави, але все-ж мають майже таку саму свободу всестороннього національного розвитку, як і зовсім самостійні й ні від кого незалежні юридично національні держави. А можна представити й такі випадки, коли існування якої нації в федеративній державі або в уніонній злучі з иншою державою буде для неї вигіднішим, краще забезпечуватиме її інтереси, ніж цілковита державна незалежність. Не звернувши уваги на ці факти, Сеньобос і дав не зовсім повну й задовольняючу картину сучасного стану національного руху по різних країнах.

Ми вже згадували вище, що він не звернув уваги й не проаналізував докладніший сучасних способів і форм розвитку національних рухів. На сю тему знаходимо у нього хоч і справедливі, але дуже загальні й зовсім не вичерпуючі предмету уваги. Наведемо їх в цілості, щоби потім подати й свої доповнення.

Говорячи про деякі пригноблені нації, він пише:

„Усі ці незадоволені нації мають тих самих противників: насамперед се три великі імперії, аристократичні, бюрократичні, мілітарні й монархічні: німецька, австрійська й російська, які поділили між себе польську націю й піддержують мовчазливий союз що до потреби й надалі піддержувати сей поділ; на другім пляні стоять аристократії, що привикли трактувати, як щось низше людей менших націй: аристократія мадярська, ворожа до Славян і Румунів; аристократія англійська, що противить ся заведенню гомруля; аристократія кастильська, ворог Барцельони; те, що можна назвати аристократією турецькою, мусульманською; нарешті, римська курія, яка в 1848 р. осудила національний принцип й яка тримаєть ся завжди тої тактики, що входить в порозуміння з правительствами, щоби тримати народи в послуху“.

Для повноти картини додамо ще, що український народ має в Росії проти себе не лише правительство, бюрократію й висші класи московської суспільности, але також висші класи суспільности польської, а навіть в значній мірі російську й зросійщену інтелігенцію. Що до Галичини, де процес національного розвитку пішов без порівняння далі наперед, тут справді нема зі сторони центрального правительства принципіально ворожого відношення до українського національного руху, але нема й активної помочи. Відносини тут склали ся так, що правитель-

ству через довший час було вигідніше заключити компроміс з дужчою нацією, себ-то польською, й воно віддало їй на поталу український нарід. Одначе польська нація зі звого пануючого становища не змогла скористати й не могла спинити зросту української національної сили, так що тепер центральне правительство що раз більше мусить числити ся з сьим фактом. Крім того останніми часами, як ми вже згадували висше, і міжнародні відносини, а особливо російські апетити на Галичину й „російська орієнтація“ серед висших і навіть бюрократичних верств польської суспільности в Галичині штовхають його до основної ревізії й зміни свого дотеперішнього відношення до українського руху. Що-ж до відношення нації, безпосередно в Галичині ще й досі пануючої, себ-то польської, до української пригнобленої нації, то треба сконстатувати, що й тут картина трохи складніша й можна сказати темніша, ніж та, яку дає для инших народностей Сеньобос. На початках національного українського руху ворожо виетупала проти нього лише польська аристократія та бюрократія. Становище до нього польської інтелігенції було аналогічне теперішньому становищу інтелігенції російської—в рідких випадках сантіментально-прихильне, далеко частійше вороже, а здебільшого байдужне й вижидające. Та в міру розвитку українського руху, в міру розвитку відносин в самій Галичині, ситуація міняєть ся. Повстає польська буржуазія, яка зі страху перед евентуальною конкуренцією зі сторони буржуазії української, що теж починає потроху утворювати ся в міру зросту національних українських сил, стає в рядах перших борців проти сього ненависного їй вже з матеріальних причин руху. Польська інтелігенція, теж з огляду на конкуренцію, стараєть ся всіма силами й як найдовше не допустити, щоби український нарід вийшов зі свого залежного становища, й цілком солідаризуєть ся в сій справі зі своєю буржуазією. Нарешті витворена таким чином атмосфера національної ненависти й боротьби à outrance заражує своїм погубним впливом і польське робітництво в особі польської соціал-демократичної партії, якої поведенне змушує ідеалістів лише зітхати, що і для неї поклик про соціалістичну рівність і справедливість є так само порожним звуком, яким вони стали вже давно для ліберальної буржуазії.

Вертаймо одначе знову до Сеньобоса. „Сила утиску, каже він далі, сьих політичних, соціальних і церковних властей зросла. І зросла вона не лише через загальне удосконалення способів утиску, через удосконалення поліції й війська. Вона зросла також тому, що еволюція абсолютистичних правительств до більше репрезентативного ладу, яка була корисна для пануючої нації, даючи їй свободніше політичне жите, навпаки погіршила становище менших, пригнічених націй. Се тому, що сьилу правительства збільшила ще сила національного почування більшо-

сти репрезентативного зібрання. Часом се зібрання буває супроти національних меншостей більше нетолерантним, як бюрократія, й домагаєть ся переслідувань. Се заострення репресій дуже проявило ся в Пруссії, де сойм підпомагав акцію вивласнення проти Поляків; проявило ся воно і в Угорщині, де парламентарний режим лише збільшив зусилля силою мадяризувати інші „національності“ (Румунів і Словаків); бачимо се навіть в російській імперії, де Державна Дума, що так мало є репрезентативною, служила, щоби робити заходи проти фінської й польської націй“.

І знову мусимо сказати, що наведене узагальнення Сеньобоса, яке він попирає незбитними фактами, все-ж є одностороннє, неповне, а тому й лише до певної міри справедливе. Річ у тім, що форми національного руху й способи, в яких він проявляєть ся, занадто складні. Через се може бути, що хоч спочатку заведеннє конституційного ладу й перехиляє вагу ще більше на користь нації пануючої й некористь пригнобленої, та всеж таки з часом і пригноблена нація навчаєть ся користати з конституційних свобод і на ґрунті парламентарної боротьби й організації своїх економічних сил стає зовсім поважним противником. Приклад сього ми бачимо в практиці українського руху в Галичині. Тут довший час Поляки при помочи парламентарної практики й умілого використання конституції безглядно панували над Українцями. І все-ж треба признати, що тепер, по довгій і тяжкій науці зі сторони Українців, власне та сама конституція дає їм можливість і національного розвитку і боротьби за свої дальші національні права, за визволеннє з під польського ярма. Так само і приклад Пруссії ще нічого не говорить, бо багато авторів, і між тими також Поляки, показують, що власне агресивна пруська політика причинили ся до розбудження й вироблення національної свідомости серед байдужного давнїйше, лише стихійно національного й легкого до німецької асиміляції польського населення Познанщини.

Нарешті й те треба зазначити, що різні й репрезентативні системи бувають, і що лихо від них для пригноблених націй не в них самих, не в їх заведенню буває, а в тому, якої саме системи заводять ся репрезентативні інституції. І саме тут дуже інструктивним є приклад Росії. Висше Сеньобос згадав був, що національні рухи в Росії не вдали ся, бо жадна нація не одержала ніяких уступок. На перший погляд се видаєть ся й справедливим, одначе не відповідає дійсности. Насамперед треба признати, що власне загально-російський рух до здобуття конституційного ладу дав можливість проявити ся з більшою силою й рухам національним. Далі, різні російські нації, не в меншій мірі, ніж нація пануюча, скористали зі здобутих свобод для скріплення своїх сил, для поширення й поглиблення національної ідеї. Нарешті, треба

тямити й приклади двох перших дум, виборних на основі загального виборчого права, де представники різних пригноблених націй зовсім не потребували бояти ся майоризації зі сторони представників пануючої народности. Навпаки, справи стояли так, що при існуванні в Росії й надалі конституційних свобод в їх первіснім вигляді, пригноблені російські нації готові були мати в Державній Думі з часом число представників, яке відповідало би їх числу в імперії, себ-то більшість. Коли се не стало ся, завинив тут не принцип репрезентації сам по собі, а ново уложена виборча система. Але й вона не ослабила, мимо всього національного руху. Він лише пішов у глибину, менше проявляє ся на вні, але се ще зовсім не значить, щоби він занепаав або втратив свою силу. Навпаки, та дрібна органічна робота, яка робить ся тепер, підготовляє лише конче потрібні умови для його нових, успішніших виступів. Так само не можна сказати, щоби зникли й забули ся висувані під час російської революції гасла національних автономій і федеративної організації російської імперії.

Почасти й сам Сеньобос у дальшій викладі змякшує свої песимістичні висновки що до відношення між силами ворожими національним рухам і силами самих сих рухів, розглядаючи питання, які сили опору можуть виставити пригноблені нації проти сил, що їх гноблять. „З того часу, каже він, як стали неможливими революції й війни за незалежність, не лишаєть ся инших способів, як пасивний опір В публичнім життю — видавати в національній мові газети, що пробували би існувати, не зважаючи на конфіскації й заборони, вибирати національно-опозиційних послів, що пробували би говорити в зібранню, не зважаючи на крики більшости. В приватнім життю — утримувати школи з національною освітою, удержувати церкви з національним культом, а особливо, в родинах навчати діти матірної мови, не зважаючи на заборони. Герої сього насивного опору, се посли й журналісти, що ризикують вязницями, учителі шкіл і проповідники, часом школярі, що терплять побої, як наприклад у пруській Польщі, аби лиш говорити своєю національною мовою. Та найсоліднішими оборонцями нації все ж є її жінки, бо се вони витворюють „матірню“ мову; нарід годі денаціоналізувати доти, доки його жінки не перестають учити національної мови свої діти“.

Все се справедливо, що тут наводить Сеньобос, і все ж усе се — се лиш початкові, найпримітивніші стадії кожного національного руху. Розуміє се й сам д. Сеньобос, бо трохи далі додає ще один, кінцевий вже уступ, який має більше значіння, ніж наведений, для характеристики розвиненіших способів боротьби за національні права. „В міру того, каже він, як здобувають собі політичні права глибокі верстви селян, робітників, дрібних урядників, з яких складаєть ся маса пригноб-

леної нації, націоналістичні послі здобувають силу, з якою мусить числити ся правительство, бо вони можуть паралізувати хід державних справ обструкцією або ослабити його, єднаючи ся з опозиційними партіями, як се робили Ірляндці й Чехи. В міру, як вони збогачують ся, чи з огляду на загальний зріст богатства, чи здобуваючи гроші в Америці, їх піддані здобувають економічну силу, вони стають клієнтами, яких пануюча нація мусить шанувати, боячи ся бойкоту своїх товарів. Збільшаючи таким чином свою силу політичну й економічну, нація дає своїм провідникам все більше сили, щоби змусити правительство до компромісу, щоби наблизити ся до національної автономії“.

Читаючи се місце в статі д. Сеньобоса, можна лише пожалувати, що він не розвинув докладніше й не зілюстрував конкретними прикладами висловлених тут думок, бо се було би добрим корективом і доповненням до його попередних висновків що до сучасного стану національного питання. Коли би він се зробив, то побачив би, що й мирна, легальна боротьба дає націям не менше способів до досягнення національної незалежності, ніж національні революції, тоді він спинив би ся докладніше на виясненню внутрішньої суті й еволюції національного почування, а нарешті бодай зазначив би, як би не спинив ся довше, дуже характеристичне для мвогонаціональних держав явище — а саме, боротьбу пригноблених націй за вплив і власть в державній управі, а далі еволюцію міжнаціональних відносин, повільну, але постійну, в напрямі перетворення унітарних і централістичних колись держав в федеративні. Не забув би він тоді згадати, що не самим пасивним опором живе сучасний національний рух, навіть в таких державах, як Росія. Скрізь, в більших чи менших розмірах відбуваєть ся, як влучно сказав один з австрійських дослідників національного питання, боротьба націй о державу (Kampf um Staat). Скрізь, навіть в Росії, пригноблені нації вимагають від держави не лише толеранції, але також активної помочи. Навіть в Росії є для поневолених націй аксіомою, що держава повинна дозволити иншим націям, „инородцям“ не лише на їх приватні школи, але повинна націоналізувати вже існуючі державні школи, як се є в Австрії. І нам дивно, як то міг д. Сеньобос не доглянути цілого ряду позитивних уступок, почасти вже досягнених, почасти вже більше або менше близьких до досягнення, які мусять робити пригнобленим, „недержавним“ націям навіть найсильніші правительства.

Ми бачимо таким чином, що д. Сеньобос вчасти зовсім добре виконав поставлену собі задачу—він широко й вірно намітив загальні цілі кожного національного руху, дав добрий історичний огляд національних рухів по різних країнах, але зате він гірше, одностороннійше представив їх сучасний стан, їх двигунові сили, форми і способи боротьби.

Освітлення внутрішніх пружин кожного національного руху—ось чого бракує загалом гарній і вартій всякої уваги праці д. Сеньобоса. Правда, на вступі він каже, що окремі автори збірника опишуть загальний стан кожної незадоволеної нації, покажуть, як стоїть в кожній країні питання про автономію, про характер автономістичного руху, про його способи боротьби і т. д. Одначе треба з жалем признати, що майже всі інші автори уміщених в збірнику статей, за винятком лише двох—трьох, дуже кепсько виконали свою задачу. З чисто французькою елеганцією, але за те незвичайно поверхово, часом зовсім не виразно, а навіть заплутано, трактують вони свої теми. Статі про Фінляндію, про сербохорватську націю, про автономію грецьких островів дають бодай трохи позитивних фактів, а автори інших статей обмежують ся здебільшого на голих характеристиках без усякого доказового й фактичного матеріалу; крім того стаття про катальонський рух написана так невиразно, що годі й зрозуміти, що се за рух такий й чого він існує.

Та коли в цитованім французькім збірнику поза статтю д. Сеньобоса годі шукати чого небудь позитивного й навчаючого а самій статі Сеньобоса бракує, як ми вказували, розгляду внутрішнього характеру національних рухів, то за те саме сю прогалину виповнює праця проф. Бернаїка, до якої ми й переходимо тепер.

(Кінець буде).

ГРАЦІЯ ДЕЛЕДДА.

Лихим шляхом.

III.

Але в той день, як збирали виноград, Сабіна не прийшла.

— А чому твої родичка не прийшла? — спитав Петро Марію.

Молода хазіянка подивила ся на його насмішкувато прижмуреними очима і похитала головою.

— Хазяїн її не пустив. — Потім Марія пішла до куріня варити макарони, але напів-дороги зупинила ся з червоновидою дівчинкою, котру прозвали „колющою“ Розою, і Петро побачив, що вони показавши на його, почали сміяти ся. Гнів і сум обхопили його наче люта гарячка: увесь день він мовчав і, коли до кого й озивав ся, то сердито і не ввічливо. Коли йому доводило ся проходити повз скелю, за якою він мріяв пригорнути Сабіну, він стискавав кулаки і плював. То правда, вони з нього сміяли ся! А того, що він був убогий. Ну, гаразд! Так він тепер буде з їх сміяти ся та й годі!

— Або роби, або я викину геть і тебе і твій кіш! — крикнув він на „колюшу“ Розу, що жартуючи пішла за ним, а не забірала грона, що він зрізував.

Вона образила ся і пішла геть, а здалеку почала кричати:

— Оя дивіть ся, оте лоша брикаєть ся! Коли ти сьогодні сердитий, то піди повісь ся на тому дереві, як Іуда. Хочеш, я дам тобі шнурок від черевика? Дати?

Він нічого не відказав і не кидав зрізувати грона нахилившись над виноградом.

Інші, що працювали там, були дуже веселі. Парубки лоскотали дівчат, а ті сміялись та верещали, ідучи рівно та жваво з кошами, новими синястого винограду, на граційних та принадних голівках. Щось стародавнє було у цьому святі — праці серед природи: хвиля радощів та розкошів обгортала вродливих та дужих селян, котрі говорили те, що почували, і дівчата відчували тільки тепло соняшного проміння, смак солодкого винограду та обійми парубків. Сам тільки Петро був мовчазний та незадоволений, мов далекий. Ніхто на його не звертав уваги.

Двоє парубків не кидаючи роботи, почали співати про красу дівчат, що були на полі. Один вихваляв одних, другий других. Вихваляння перейшло на суперечку і від віршів, перейшло до прози, а над вечір поети супротивники посварились. Тоді тільки Петро усміхнувся якоюсь майже лютою усмішкою. Потім він запряг волів у віз повний винограду, одв'язав собаку і взяв батіг.

Стовп білого туману підіймався за горами, над гаями гори Бідде і ледви примітна мгла наповняла повітря напоєне терпким духом рослинності. Пізня осінь наближала ся, затуманюючи обрії і прикрашуючи леновим кольором захід.

Проїхавши через ворота на дорогу, Петро не схотів навіть оглянути ся на спустілий виноградник, на покинутий курінь, де він прожив стільки ясних днів, кохаючи невибагливі палкі мрії. Він був роздратований і сумний. Ніколи він так не розумів свого убожества і свого сирітства, як зрозумів сьогодні. Він тепер був певний, що Сабіна не кохала його: як би кохала, то прийшла-б. Інші жінки в сю хвилину були йому ненависні: всі йому здавали ся вертихвостками, глузливими, нерозумними та непутящими. Ніхто його не любив, ніколи ніхто його не любив. Не було у його ні сестри, ні родички молоді, з котрою він міг би порадити ся та розважити ся. Нікогісінського! Тільки й є, що ті дві старі та негодящі тітки, які вже позгинали ся під вагою убогого життя. Вони йому здавали ся якимись безголосими примарами.

Він почував себе самотним на світі і йому здавало ся, ніби всі ті найкращі почуття, що він надбав у своєму серці, гинули, наче овоч, якого ніхто не хоче зірвати.

Сього вечора на дорозі було більше руху, ніж завсіді. Їхали поважно та нешвидко вози повні винограду, а за ними або перед ними йшли погоничі, тягнучи за собою по поросі батіг та співаючи народніх пісень. Гуртки селян та селянок, гомонючи, вертали ся з роботи. Іноді на сірому тлі далекої гори в непевному вечірньому тумані, чорним обрисом проїздили верхи старі.

У повітрі все дужче та дужче чув ся дух від мокрої трави та від виноградного листу; виноград на возах приймав синясті непевні відблиски; колеса возів відбивали глибокі колії на білому поросі дороги. Де-не-де в долині вже блищали огні, над скелями та в проваллях біля мосту Капаредда чув ся дзвін дзвоників тих кіз, що заблудили ся поміж ними. Голоси погоничів розходили ся все гучнійше, разом з однамнітним торохтінням важких возів.

Тільки Петро не подавав голосу захоплений смутним спокоєм осіннього вечора. Він дивив ся на колії возів, що їхали перед ним, дишав вогким повітрям, чув сумні голоси долини і його душа покривала ся темрявою, як покривало ся нею небо і вся природа навколо. Як завсіді ніхто про його не думав; тільки Малафеді, довгий, чорний та сухий собака, з лисинкою на чолі похмуро йшов за ним, повісивши хвіст та уха. Він йшов по сліду, котрий лишав на поросі батіг Петро і час від часу поглядаючи на молодого наймита маленькими червоними очима, крутив хвостом і позіхав.

— Чого тобі треба? — спитав його Петро, як вони вже були на-пів дороги. — Хочеш їсти? І я хочу. Як тільки приїдем, так зараз і будем їсти. А завтра знову поїдем! Ну, а поки що ходім. Не журись!

Собака, наче трохи втішений, підняв уха і загавкав. Се було не у-перше, що наймит та собака розмовляли між собою, кожний своєю мовою, і розуміли один одного. Петро часто казав йому:

— Яка різниця між тобою і мною? Ніякої. Я тільки собака, що вмів говорити.

Сього вечора Петро сам собі додав:

— Їхати, їсти, знову їхати, стерігти дуже добро. Ми з Малафеді родили ся на світ для сього. Ніхто нічого иншого у нас і не питає. Хто нас любить? Ніхто. Коли Малафеді має яку пригоду кохання, то через хвилину забуваєть ся про неї, коли-я піду до жінки тосканського шинкаря, то зустрівши її у ранці навіть і не гляну на неї, а вона на мене. Наймит і собака, собака і наймит, воно все одно.

Коли вони йшли, „колюща“ Роза несподівано вхопила камінець і пошпурила на собаку.

Малафеді загавкав від болю, побіг уперед, потім зупинив ся, залізуючи рану.

Петро спинився і повернувся назад з блискучими від гніву очима.

— Хто то кинув камінець? — крикнув він.

— Я. — відказала задиркувата дівчина.

— Дурна! Підійди тільки ближче, то я тобі голову розіб'ю!

Вона наблизилась не зводячи з його очей.

— А ву! — вимовила вона.

Він стиснув батіг. Але потім призириливо хитнув головою.

— Нічого! — сказала тоді дівчинка. — Давай помиримося! Що тобі, Петро Бену? Яка тебе муха вкусила? На, Малафеде, на!

Собака прибіг назад і Роза хотіла його погладити.

— Дивіться! І наймит і собака не дуже пишаються. От Малафеде вже й прийшов до мене. Ох, я знаю, що тобі, Петро Бену, я знаю, про кого ти думаєш. Мені Марія усе розказала.

— Що ти знаєш? Що тобі могла та розказати? — призириливо вимовив він.

Тоді лукава піддочена дівчина сказала:

— Марія мені сказала, що ти сьогодні того такий сердитий, що Сабіна не прийшла. Але Сабіна з тебе сміється, бо вона закохана у одного парубка, що не такий убогий та дикий, як ти... Вона мені радила отсе все тобі розказати та дратувати тебе...

— Хто? Сабіна?

— Ні, Марія.

— Нехай вона іде к чорту! — сказав він глузливо.

— Не лайся, Петро Бену. Марія ревнує.

— Кого?

— Тебе, дурню!

Він засміявся, як засміявся тоді, коли тоді там у винограднику посварилися поети співці. Йому здалося, що він не повірив маленькій лукавій дівчині.

Але се було перше зерно.

Вечір ставав все сумніший та туманніший. От уже показалися перші будинки Нуоро з порослими травою городами. От вже й крута та брудна стежка поміж двома високими кам'яними огорожами, якою Петрови треба було їхати.

Бтомлені мовчазні воли йшли обережно та поважно. Гурток розбішакуватих пів-одягнених хлопчаків, що наче вродилися на похмурій брудній дорозі, кинулися до воза.

— Дай мені гроно! Дай мені хоч маленьке гроно.

— Гетьте! Гетьте! — крикнув Петро, наче прокидаючись від сну.

Хлопці, наче жуки, полізли на віз.

— Гетьте, а то буду бити! — гукнув розлютований Петро, махаючи батогом. Собака загавкав. Хлопці кинулись в ростіч і з галасом та сміхом попритулювались до огорожі.

Високо в кінці стежки над убогими хатами заснованими вечірнім туманом, сяяла проміниста зірка. Петро знову поринув у свої думки. Ні, він не вірив лукавим людям, а над усе не вірив балачкам жінок; проте... То було неможливо, щоб Марія... Годі! Про се навіть і думати не треба! Його мрія завсіді вела до Сабіни. Тільки вона могла розказати про таємницю його серця, про ту таємницю, котру, здасть ся, він і сам собі незважував ся довірити.

Вона дурна, сто разів дурна! Вона кохає когось иншого? Ну, так нехай ідуть собі к бісу обоє! Він не хотів більше про се думати. Але... В кінці стежки з'явилась струнка та зручна жіноча постать з білими рукавами. То вона? Ох, як би її побачити та крикнути що небудь уразливе, образливе... Так скінчити-б ту коротеньку мрію, що вродила ся на току і вмерла у виноградах. Але то була не вона, а жінка шинкаря, що випадково проходила стежкою.

— О, се ти, Петро Бену? Чи даси мені трошки винограду?

— Бери, моє серденько! Та бери, бери ще! Тільки швидче, бо там ззаду йде молода хазяйка. Де мені тебе побачити, Франческо?

— Я тепер вже мужня жона, — відказала шинкарка. І коли вона накладала винограду собі у попередник, Петро дивив ся на неї своїми великими темними очима, повними таємної роскоші.

— Сьогодні у вечері я прийду до тебе, — палким голосом сказав він, стоячи на своєму. — Бери, ще бери! Я тобі віддав би і віз, і виноград, і моє серце...

— Цить! Там на майдані Розаріо тебе чекає дядько Никола.

Петро гукнув на воли; жінка зникла.

Справді трохи згодом показав ся дядько Никола з своєю палицею, шапкою та рудоватою великою бородою.

— Бувай здоров, Петро Бену. Сієї ночі трохи поспіваємо, — сказав він, дивлячись на виноград.

— А чому ви не прийшли?

— Мені, любий синку, нога не дозволила

— Так, виходить, що ви наймит своїї ноги, — насмішкливо зауважив Петро.

Дядько Никола повернув ся своєю рудою бородою до Петро і підняв палицю.

— Так ти, парубче, смієш ся з мене? Ти смієш ся, що я бідний каліка? Ох, як би я був багатий хазяїн...

ЛНБістник 1913, кн VII—VIII.

— Але-ж ви, хазяїне, багаті.

— Хазяїне, хазяїне! Треба ще подивити ся, хто з нас хазяїн, чи ти, чи я...

Нарешті вони приїхали. Собака, випередивши їх, лапою дряпав ворота та весело гавкав.

Тітка Луїза одчинила.

— Таки вас діждала ся! — сказала вона, одкидаючи назад на плечі кінці своєї хустки. — А де-ж Марія?

— Вона йде ззаду, з жінками.

— Мало! — вимовила тітка Луїза, роздивляючись на виноград, в той самий час, коли Петро випрягав воли. — Мало! Ну, та слава Богу, нам за такою дурницею журити ся таки не доводить ся. Маємо скільки людям треба.

Прокинувшись після короткого сну у пекарні Ноїна, Петро почув болюче чуття, мов би якась вага налягла йому на груди. Він вже звик прокидатись з думкою про ніжні очі, над котрими золотіло пасмо ясного волосся. Тепер любий образ зник і не міг вернути ся. Замість світляного світання там на полі, тепер була навколо мовчазна півтемрява хазяїньської пекарні, куди крізь шибку вставлену в покрівлю замість віконця, точило ся білувате світло ранку.

Незабаром почуло ся, що хтось іде мовчазним двором. Хто-ж такий? Може то тітка Луїза, як годить ся достатковитій хазяїнці, встала раніше від усіх?

Двері тихенько одчинили ся і через їх стало видно сіру глибину подвіря.

Увійшла боса, гнучка та мовчазна Марія.

Петро заплющив очі, щоб показати ніби він спить, але час від часу трошки розплющував одно око і цікаво стежив за рухами молоді хозяйки. Вона одчинила віконечко над дверима і світло, все ясніше та ясніш, стало входити в пекарню. Потім Марія скинула хустку, вмила ся і з незапатою головою та з рукавами закованими за лікті, налагодила каву. Поки вода кипіла на розпаленому вуголлі вона змолола каву і тільки тоді, здавалось, звернула увагу на Петро. Він побачив, як її прекрасні, ще трохи сонливі очі, пильно подивили ся на його і йому одразу стало чогось надзвичайно приємно. Погоди се почуття стало дужчати, стало горячішим, поки перейшло в бажання, в жадоу. Петро почув, як гаряча кров огнем розійшла ся по тілі, але ледви він зрозумів причину сього почуття, засоромив ся і почервонівши, заплющив очі.

Кілька хвилини він не чув нічого иншого окрім шуму млинка для кави, котрий здавав ся йому справжнім гуркотом.

Марія ревнувала його до убогої родички? А чому й ні? Ся таємниця, котра з вечора, коли він був втомлений і розгніваний, здавала ся йому неможливою, тепер п'янила його наче гірке вино. В його бажанню було ще багато ненависти: йому хотілось обуритись, повстати, помстити. Але тепер хотіло ся вже не так, як тоді в той день перед тим, коли вони рвали груші.

— Вона багата і високо несесть ся — думав він не розплющуючи очей. — Запевне вона-б не хотіла одружити ся зо мною. Але кохати ся... чому й ні? Я знаю, що я гарний та здоровий. Еге; я памятаю, як раз, ще там у полі, вона нишком дивила ся на мої уста. Вона мабуть ще ніколи нікого не цілувала. От і тепер вона дивить ся на мене. Що як би я встав та поцілував її?

Марія пешвидко все молола каву. Вода кипіла і булькотіла, вуголле, наче жаргуючи, трішало. Раптом Марія встала і наблизилася до віконечка. Петро розплющив очі, подивив ся на неї, але запевне не зважив ся встати та поцілувати її.

В світлі, що йшло з віконечка і все більше приймало рожевий відтінок, волоссе дівчини здавало ся ще гарнійшим та блискучійшим, ніж звичайно, а груди ще пишнійші під заплетеним корсетиком. Петро поглядом наче обняв її всю, але зараз же йому знов стало соромно своїх думок та бажань. Адже між ними була ціла безодня. Він був старець, наймит, що у ночі прокрадав ся тулючи ся під мурами будинків до повії шинкарки. Марія була хороша і чиста, вона була пишною квіткою, що розцвітала для когось багатого та пановитого.

— Ти вже прокинувся? А я вже хотіла тебе будити. Вставай, Петро. Ну, у нас ще багато роботи.

Її голос був спокійний, вона зверталась до парубка, як до наймита. Він прокинувся від сього божевільного сну і так почервонів від сорому, що аж уха загоріли ся.

Він схопивсь, згорнув постіль і положив її в куток; потім пішов вмивати ся на подвір'я, а Марія не повертаючись, стояла і витрушувала каву з млинка у кипяч.

Ледви сонце зійшло, як робота кипіла на подвір'ю та у льохах. Найперше було зім'яти виноград і ся найважча від иншої праця, достала ся молодому наймитови.

Під повіткою на помості стояв великий шаплик, у котрому Петро босий та з голими руками м'яв ногами виноград одною рукою держучись за стіну. Дві молоді дівчата злизали по драбині і перевертали у шаплик коші повні винограду. Синясті плями виноградного соку плямили одіж і бліде обличчя Петра, а під очима у нього були сині тіні, наче

наведені тим соком. Але він здавав ся веселим, сміяв ся і кричав і що хвилини нахилив ся, щоб глянути на подвіре.

Навкруг воза з виноградом дві дівчини та хлопець, яким ще трохи помагав дядько Никола, перечищували грона і кидали їх у лозові коші, котрі жінки брали на голову і односили до шаплика.

Як і того дня, на винограднику, усі весело розмовляли та сміяли ся. Дядько Никола здавався найвеселіший і найтурботніший.

Сонце поволи захоплювало подвіре; дух видавленого винограду принадував шумливі зграї мух та бжіл.

Дядько Никола часом лоскотав свою сусідку під приводом прогнати бжолі, що не давали їй спокою: дівчина лаяла ся, вахвалалась покликати тітку Луїзу, а при тім сміяла ся.

— Глядїть, діду, ще опечетесь! Не займайте мене!

— Ти б так не казала, коли-б замість діда та був парубок... Але гляди, ось бжолка укусе тебе за ший.

— Нехай кусає, не ваше діло! Вилно їй медом пахне.

— Бач яка! Бжолі даєш кусати себе, а мені і доторкнутись не дозволяєш! Се того, що я каліка? Як би не такий... Е! Бач, он твоя подруга не така норовиста.

— Ой, глядїть, покличу вашу жінку! — заверещала друга дівчина, до котрої дядько Никола простяг руку.

— А несїть сюди винограду — гукав Петро, нахилиючись вперед. — Хазяїне, то ви так доглядаєте за роботою? А що-ж то робить хазяйка?

— Та що там! Навіть і вона сама не знала, що зо мною робити! — зітхав хазяїн.

Замість тітки Луїзи часто виходила з дому Марія у жовтій хустці на голові... Її сорочка та зелений корсетик аж саяли на сонці і вабили очі Петро. Він дивив ся на її хороше личко, на червоні уста і кров на хвилину приливала до його чола.

Але кілька разів, коли стурбована галасом на підвірю, або тікаючи від мух, що обридали їй і у пекарні, вона підходила до воза, або до шаплика і бадьорила до роботи, Петро глузливо відказував їй:

— Швидче, швидче: уже десять годин; коли о півдні робота не скінчить ся, я повішу ся...

— Вішай ся, тільки не дуже високо, щоб легше було одв'язувати.

Одного разу вона злізла по драбині і заглянула в шаплик, потім спокійно подивилась на дужі та білі ночі Петро.

Він те-ж з гори дивив ся на неї, і незадоволеним голосом казав:

— Не залізни у мене ноги; як скінчив так і буде.

І в ту саму хвилину чув, що якась чудна радість підіймаєть ся в його серці.

Чого? Що мала в собі того дня молода хазяйка, коли було йому досить глянути на неї, щоб почути себе так чудно і так приємно, мов би він випивав шклянку Олієнського вина?

В пекарні тітка Луїза в заплетеному корсету та запята хусткою лагодила для робітників обід: баранину з картоплею.

Окремо в невеличкому горшечку варила ся яловичина для дядька Николи.

— Бідний Никола! — думала тітка Луїза, котра завсїди була ревнивою жінкою. — Треба його шанувати, він тепер такий нещасний. Йому подобають ся молодіці та дівчата, а після тієї тяжкої пригоди він став дуже пияти, але все таки він добрий чоловік. Треба жалкувати його: от і я здаю ся дуже гордою, але справді я добра жінка... Тільки от я гадаю, що завсїди треба так жити, щоб робити по своєму, а як так не робитиму, то кожний нам сяде на шию.

— Еге! — думала вона далі, мішаючи ложкою картоплю — треба робити по своєму. Треба бути гордовитими. Гордовитими! А хіба ми всі приходимо на світ рівнею? Ні, кожний має своє місце. З одного боку багаті, з другого убогі. Треба помагати убогим, по моему се слід робити, але не слід понижати ся та рівняти ся з ними. А бідний Никола занадто понижаеть ся. Але ж він не родив ся багатим... Ох, як то тяжко тим, що не вийшли з багатого та хорошого роду: вони завсїди ходять низшою стежкою. І моя Марія узяла собі де-що в свого батька: вона не зовсім розуміє, якого вона роду. Ну, та вона ще така молода, та ще й до того хитра. Вона запевне добре вийде заміж. Адже-ж вона і вчена: знає писати рахунки та розумієть ся на тому всьому наче який адвокат. Щоб ми, я та Никола, робили б, коли ми не вміємо ні читати, ні писати. Еге! — закінчила як завсїди тітка Луїза. — Вона піде заміж за багатого, може навіть і за вченого, але за багатого вченого, не такого, що сподіваєть ся видурити грошики у жінчиних батька та матері.

О півдні скінчили видавлювати виноград. Обід був готовий. Марія поставила долі посеред пекарні кіш повний пшеничного хліба, а навкруг його полумиски з червоної глини, в які тітка Луїза понакладала картоплі з бараниною. Потім молода хазяйка поклікала дівчат, що вмивали ся біля колодязя. Дядько Никола шкандибаючи те-ж підійшов до великої миски поставленої на кам'яну макітру, вилив з неї брудну воду, налив з відра чистої і вмив ся. Потім з мокрою бородою, з якої капала вода, пішов у кухню, утер ся і сів на своєму почесному місці біля столу. Інші вже аж ханали ся—їли, сидючи долі навкруг коша. Всі обличчя розчервоніли ся і затуманювали ся паром, яка підіймала ся од страви.

— Їжте на здоровячко, — сказав хазяїн простягаючи коротку ногу. — Ну, стара, якої то юшки ти мені наварила? Уже хоч сьогодні, коли я

стілки робив, дай мені того, що усі їдять. Дай мені трошки баранини. Еге, еге, мої дітки, то баранина. А ви, може, думали, що телятина?

Марія подала страву, якої йому забажало ся.

— У вас добрі зуби, мої любі, коли ви можете се угризти. Мабуть, мясо самого чорта не було-б твердйше від сього... Ну, та годі! От у хазяїна — він позвав одного з найбагатших хазяїнів околиці — вам дадуть кращого...

— Або гіршого, — зауважила тітка Луїза, котра навіть за обідом не розплела корсетки — годі вже тобі видумувати!

Ледви молоді трохи підживили ся, як почали жартувати!

— Тітко Луїзо, ви мені позичите сто скуді? — питає Петро.

— Коли матимеш добру поруку, — відказала стара хазяйка підтримуючи жарт, але все таки з повагою.

— Ось ся за мене поручить ся — сказав парубок ударивши по плечі найбільшійшій з дівчат.

Всі засміяли ся.

— А хіба вам не досить того, що я вам принесу всі дорогі окраси та срібні полумиски, що мені дістали ся від батьків? — почав він знову, сам глузуючи з свого убожества.

— Здорове дорожче від срібла та золота. З ним ти можеш придбати не тільки сто, а й тисячу скуді — вирік дядько Никола з високости свого стільця; його постать майже велична, та обличчя з патріархальною бородою, панували над усіма.

Марія стала чогось роздратованою.

— Запевне — сказала вона насмішкувато — краще бути здоровими та багатими, ніж убогими та хорими.

— Подай вина! — звеліла їй мати.

Марія встала і налила вона Петрови.

— Що тобі, що ти така сердита? — спитав він дивлячись їй у очі.

Вона те ж на його подивилась і відказала насмішкувато:

— Коли я наїм ся, то роблю ся сердитою.

— А що-ж то буває, як тобі їсти хочеть ся! — Він випив вино і потім виплеснув до долу подальші ті кілька краплин, що лишили ся на дні склянки. Йому пригадало ся голодування, якого довело ся зазнати малім.

Того дня не жалкували вина і Марія кілька разів з карафкою в руці нахилила ся, щоб налити вина наймитови. Він пив і веселішав, але якоюсь лихою веселістю. Образ Сабіни, котрий підчас праці та балачок йому вдавало ся віддалити від себе, тепер знову приходив до його і дівчина уявлялась йому така хороша, зрадлива, глузлива.

Вона сміяла ся з його! Він також хотів сміяти ся з неї, з Марії, з усіх дівчат. А що як йому вдасть ся, впевнити Марію, що він в неї закоханий.

Але вона його не прожене, вона занадто хитра, щоб зробити таку помилку: ніхто не проганяє наймита тільки за те, що він закохався. Найшвидше було б так, що молода хазяйка користувалась би ним і його дурним коханням, аби примусити його краще служити. А він з свого боку міг би користуватись її хитрощами та її прихильністю. Ох, як-би то він попосміявся! Дівчата сміються з нього, а він буде глузувати з їх.

Тут він одразу став мовчазний та похмурий і схилив голову, потім підняв її і підніс у гору шклянку.

Марія підійшла з карафкою.

— Мені доводилось голодувати! — вимовив він несвідомо, вже напів'яний, намагаючись заглянути їй в очі. Але вона на його і не глянула.

З сеї хвилини він вже не розумів, що було з ним. Він тільки примічав, що пильнує кожного руху Марії і боїть ся, щоб хазяїни не догадали ся, який огонь палить його. Але все таки він не міг одвести від неї очей.

Не зважаючи на дурман, він спокійно чекав поки робітники ляжуть спочивати на подвір'ю, недалеко від дверей пекарні. Ніби гарячка обхоплювала парубка від вина та південної спеки, а брежінне мухєднало ся з шумом в розпаленій голові. Він бачив, що дівчата пішли спати на подвір'я, хазяїни у свій pokій, а Марія залишилась в пекарні. Крізь дрімоту Петро чув, як вона виходила і верталась, як прибірала пекарню та молола каву. Йому здавало ся ніби він ще бачить її високу принапну постать.

Він бажав кохання, і тепер коли від ображених гордоців він одвертав ся від убогої наймички, почуття принажувало його до сеї багатирки. Але в сьому почутті було бажання помсти і сум.

— Я посмію ся... я посмію ся...— думав Петро засипляючи.

IV.

В протязі двох тижнів Петро залишав ся в містечку допомагаючи дядькови Николі зливати вино у барила або копати огорог. Потім ходив у гори та наносив відтіль дров на зиму.

В ті довгі години самоти на городі або у лісах Ортбене, він завжди думав про молоду хазяйку. Йому не здавалось, що він у неї закоханий, хоч вона йому дуже, дуже подобалась; думаючи про неї він не насмілювався плекати безглузвих бажань та дурних замірів помсти, котрі були його опанували.

Марія була не така дівчина, щоб з нею можна було грати ся ко-

ханнем. Петро аж червонів, коли згадував, як йому колись здалося ніби то вона дума з ним так розважитися, і як йому було приємно вважати, що він їй подобається.

Тепер вона була для його багатою хазяйською дочкою, і її погляд, блискучий та гострий, різав як ніж. Щоб вона не робила, хоч би й найпростішу роботу, або чи сміялася, чи поводилася незвичайно повільно, вона була завжди дочкою багатих, гордовитих батьків. Але наймитови вона такою і подобалася. Кілька разів він ще думав про другу, про її убогу родичку і йому хотілося знову побачити її та поговорити. Та й се бажання поволи зникло. Через два тижні серце Петро замовкло, але лишилося завмерле, готове до життя, як земля зимою.

Кілька вечорів хазяїн засижував ся в пекарні, де вже горів огонь, і запрошував Петро співати та пити вино. Коли хазяйки не пильнували, то хазяїн й наміт пили більше ніж треба, і дядько Никола віршами оповідав про найголовніші події свого життя.

І він колись був убогий та блукав світом шукаючи щастя, і він колись кохав та мріяв.

— Але чи убогим, чи багатим, а завжди я був веселим. Веселим людям і Бог помагає—казав він.—Одного разу у мене порвалися чоботи. Я й подумав: отсе тільки зустріну якого багатиря, так скину чобіт тай дам йому тим чоботом по морді. А вгадай, кого я зустрів?

— Батька тітки Луїзи—насмішкливо відказав Петро.

Хазяїн глянув на нього блискучими очима.

— Чи ти не сатана? Як ти вгадав?—крикнув він і легенько вдарив палицею паймита по плечі.

— Так воно справді так і було?—спитав здивований Петро.

— Так самісінько!

— І що ж ви пошпурили чобіт йому в голову?

— Е, бач, який ти хитрий!

Так Петрови і не вдалося дізнатися, чи вдарив чоботом багатиря дядько Никола, чи ні. Зрештою хазяїн завжди хвалив ся усякими більш менш героїчними вчинками, вчиненими тоді, коли він був молодий, та хвалив ся своїми колишніми пригодами з дівчатами та молодими. Одного разу навіть натякнув, що одружився він з тіткою Луїзою не кохаючи її, а тільки через те, що вона була багата.

— Проте вона була закохана, та ще й як закохана! Я був бідний, але гарний парубок. Я се кажу не з хвастоців.

— Та воно і тепер ще видно—підлещував йому Петро.

— А краса, се половина достатків, хлопче...

Сі розмови хвилювали Петро.

— Коли б не пиха тієї тітки Луїзи...—думав він.

Вино, тепло від вогню, закутна та багата кухня, де по стінах блищав мідяний посуд, нагадували наймитови про достатки його хазяїв і будили в йому жадобу кохання та багатства.

— Ох, яке щастє бути багатим та мати молоду хорошу жінку. Я ніколи б не оженив ся не кохаючи, але оженити ся з любою та багатою, то инша річ, то справжнє щастє!

— Хто ж то візьме Марію?—часто думав він.— Чи той, чи той? Може який пан, може який вчений, або багатий селянин. Але запевне не бідний, а тим паче не наймит. Тепер ще вона нікого не кохає.

Ся остання думка звеселяла його. Потім він иноді сам примічав, як міркував, що він хоч і наймит, але належав до тутешнього роду, а от дядько Никола був не тутешній, чужий та ще й з тих, що задля заробітку блукають світом.

— Ох, як би мав хоч трошки грошей. Я не знаю ні читати ні писати, але розум я маю. А я вже бачив чимало таких, що он за своїм розумом багатіли.—Потім він знов думав:— Але ні! Ті, що так багатіють, або крадуть, або їм щастить узяти багату жінку, от як пощастило дядькови Николі. І я міг би узяти...

Але сам собі казав, що та „багата жінка“ ніколи б не була Марія Наїна, а коли так, то та багата його й не цікавила.

І похитавши, як звичайно, призириливо головою, він лягав спати підкладаючи згорнену шапку під голову.

Надійшов час оранки та сїянки.

Нива, котру Петро мав виорати та засїяти, була досить далеко від містечка, по другий бік міжгір'я Марері, поблизу Лольві, мізерної купки халупок загубленої в горах, у найпустиннішій та сумнішій околиці Нуоро.

Молодий наймит мусів там перебути всю оранку та сїянку сам з волами та собакою. Але самота йому майже подобалась, бо він до неї звик і окрім того невиразний інстинкт кликав його подалі від тієї теплої та закутної господи, де тіло звикало до спокійного життя, а душа віддавалась зрадливим мріям.

Перед тим, як мав виїздити, Петро пішов у шинок Тосканця, сподіваючись побачити там його жінку, до якої так легко було доступити ся. Але в шинку був сам Тосканець, спокійний, цікавий та злоязичкий.

— Ну, як тобі живеть ся, Петро?

— Добре. Дай мені вина.

— Отсе лихо, як тобі пить хочеть ся. Проте твої хазяїни мають досить вина.

— Не займай моїх хазяїв.

— Ох, не заступайся за їх так завзято. Ти думаєш, вони про тебе не говорять поганого?

— Коли говорять погане, нехай собі говорять. Де твоя жінка?

— Пішла прати. Я знаю, навіщо тобі треба з нею побачитись—сказав шинкар підморгуючи та весело дивлючись на його своїми дитячими очима.— Після того, як Сабіна піднесла тобі гарбуза, ти прохав Франческу знайти тобі молоду.

— Іди к чорту! — відказав Петро регочучись від щирого серця при думці, що Тосканець вважає можливим, ніби Франческа може знайти молоду порядному парубкови.

— Еге, я се знаю; ти ще хочеш узяти багату. Се вже мені сказав дядько Никола учора увечері як був п'яний-преп'яний.

— Він се тобі так сказав?—скрикнув Петро підіймаючи голову—та ще що?

— А потім... нічого.. Чому ти не сватаєш Марії?

— Ти глузуєш з мене? Я більш до тебе не ходитиму—сказав Петро з призирством і встав.

Але сам не знав чого, одразу почув велику радість від слів шинкаря.

Він вернув ся до дому і запряг волів. Тітка Луїза положила на віз зерно для сїянки, чимало ясного хліба, сиру, олію та картоплі, а Марія велику тикву повну червоного вина та рядно, щоб Петрови було чим укриватись холодними ночами на полі, де завсїди було вітряно.

— А чи дасть йому щей хрестик? Може і чітки?—спитав дядько Никола весело регочучись.

— З сухих фіків?

Тітка Луїза стиснула уста, бо їй не подобалось, щоб жартували з святими речами. Марія одчинила ворота.

— Гляди, ходи до церкви в Лолову, тільки не закохайся в котру з прекрасних лоловських дівчат...

Ранійше сей жарт неприємно зачепив би Петро, бо лоловські дівчата вважали ся наймізернійшими в околиці. Але тепер він майже зворушився і не насмів навіть глянути на Марію.

Хазяїн шкандибаючи ще дужче, ніж завсїди, трошки провів його шляхом. Днина була вогка і нога дядька Николи се відчувала.

— Ох, Петро, Петро, що то за щасте здорове та молодість! Не марнуй ти їх за дурно, бережи їх, як бережуть гроші у поясі. Іди, нехай тобі Бог помагає! Коли тобі буде що треба, дай нам знати через якого небудь подорожнього. Держи зерно у найсухійшому місці та сій як можна швидше. Бувай здоров!

— Який він славний чоловік—думав Петро.

Йому здавалось, що він любить дядька Николу як рідного батька і майже, що він любить також і ту гордовиту хазяйку.

Захоплений своїми думками він час від часу стьобав рудого вола, з білими плямами на спині—ознака що тварина пройшла над тим місцем, де був закопаний скарб — і він пускав ся важко бігти. Малафедє гавкав, щоб подогнати другого вола. Таким чином Петро незабаром доїхав до кам'янистої вузької дороги, що спускала ся в міжгірє Марері.

Днина була тепла і вогка, небо хмарне. На возі лежав перевернутий до гори плуг і лиміш блищав, мов нове срібло. В туманній далені гострі очі Петро бачили церковку у Вальверде, котра стоячи над самим проваллем, здавалась зовсім чорною. Трохи далі видніла ся білувата церква Сан-Франціска, що стояла на тлі порослих лісом гір, між якими гора Альбо здавала ся блакитною, наче оксамитовий прапор, гора Піціну, сірою, наче скеля повита хвилями синястого туману. Петро згадав, що його мати, як й усі нуорські жінки, завсїгди молила ся до Сан-Франціска, і тепер, хоч і не дуже побожно, але все таки перехрестив ся.

Він вірив у Бога і у святих, ходив до церкви, сповідав ся і причащав ся на Великодні свята, але не був побожний, ніколи не молив ся, ніколи не думав про смерть та вічність. Але сї дні він був більш чулий, більш замислений і більш ніж завсїгди мав віру у серці.

Одного вечора, коли він був там на полі, йому схотїло ся молити ся Богови, як молять ся жінки.

Навкруг його захоплена надзвичайним сумом природа мовчала під впливом сріблястого вечора. Навколо було пустинно та журливо. Від нив спускало ся покрите густою рослинністю та кущами згірє. Зелена хвиля ходила по йому, а де не де видніли ся сірі та чорні скелї, що в непевному вечірньому освітленню здавали ся скамянілими потворами.

Здавало ся, що в сїй країні ніколи не жили люде і що там царювало якесь лісове божество, або дух якого небудь доісторичного пустельника.

Петро став навколюшки, перехрестив ся і помолив ся. Йому здавалось, що він стоїть у церкві без мурів. Зірки горїли над обрієм, наче далекі свїчки засвїчені невидимими сотворіннями, від рослин йшов дух ладану.

Петрови стало страшно, мов він от-от мав умерти. Він чув в собі смертельцу хворобу і чув усю її небезпеку.

— Боже мій, святий Франческу, візьми її з моїх думок! Змилуй ся

наді мною: візьми її з моїх думок! Вона не для мене і моє кохання може довести мене до лиха. Мамо моя, поможи мені! Визволь мене від лиха!

Коли він молив ся, то все таки думав про неї жадаючи бачити її в дійсности, як бачив її у мріях, жадав обвити її обіймами, як обіймали затуманені вечором гори долину, що курила ся млою під приязними зорями.

Після того, як він виїхав з дому і після того як перехрестив ся на церкву св. Франческа, благаючи у його допомоги, як се роблять усі баби, усі закохані і усі злочинці нуорські, образ молоді хазийки і на хвилину не покидає його.

Він несвідомо сподівав ся, що як він буде далеко від Марії, то забуде її, але вийшло навпаки, що самота викликала її перед думками і віддавала йому її такою принадою та хорошою, як ніколи. Та прийшла вже така пора, що він не міг змагати ся з своїм коханням, що дужчало і росло в його серці, як паразитна рослина на молодому дикому дереві. Дні минали. Петро працював з ранку до вечора, випалюючи та викопуючи коріння та орючи і сіючи на оброблених, вільних від рослинности, шматках землі.

Навіть вечорами можна було заглядіти його на тлі сумної природи: він орав та орав поволи ідучи за терпеливими волами, що тягли стародавній сардський плуг. Доходячи до кінця ниви, парубок бив по ребрах вола з білими плямами і примушував його повертати назад. Коли вони орючи спускали ся згірем біля майже чорної рілі, що пахла сухою рослинністю, він натягав налігач, щоб воли не дуже поспішали ся. Доходячи до самого низу, він знову повертав назад, мовчки ідучи біля волів з батоном в руці.

Воли важко дихали; їхні короткі повіки заплющували ся наче від болю над великими сумними очима, а чорні ніздря парували як парувала поорана земля.

Обрис високої постаті Петро вирисовував ся у синястій вечірній млі. Самота широкого сумного краєвиду, що зникав десь в непевній далині, з якої виступали вперед тільки синясті гори, сприяла тому, щоб молодий наймит цілком віддав ся своїм думкам.

Кохання турбовало його серце, як плуг незайману землю, і він, як та земля, не питав чого і навіщо.

Кілька разів доходив до одчаю, але вже не прохав св. Франческа, або душу покійної матері визволити його від кохання, що перемогло його.

Тільки иноді який небудь пастух або селянин проїздив верхи, або яка баба з Лолови з кошем повним сиру на голові проходила стежкою біля тієї ниви, що орав Петро. Коротеньке вітання на хвилинку зворушувало самоту; потім кінь зникав за кущами, баба в буряні, що покривав згіре і знову наставала тиша.

Петро працював і мріяв під осіннім небом, що все було сумне, все було покрите сіро-рожевими туманами нічної зорі, синястою вечірньою парою або важкими хмарами, які находили в негоду, коли зелені та червонясті гаї наскрізь напоювали ся вогкістю, а мокрі скелі робили ся ще сирійші та сумнійші.

Майже цілий місяць Петро перемагав і змагав ся з землею, як кохання перемогало і змагало ся з ним.

У вечері він йшов у курінь; лягав там на постелі з сухого віття і укривав ся рядом, що дала йому Марія. Їсти ходив теж до куріня: иноді він варив собі картоплі иноді вдовольняв ся тим, що підсушував на огні скиби хліба, а потім мастив їх кількома краплями олію. Воли тоді пасли ся на згірю, Малафеде, не маючи що робити, що хвилини чхав та гавкав на листе, що вітер ніс поуз.

У ночі самота наче трохи порушувала ся, або принаймні не здавала ся такою безмежною як у день.

Десь далеко блищали огні інших селян, що перебували оранку на своїх нивах; чули ся дзвоники череди, иноді навіть одгук людського голосу або гавкання собак, що вітер розносив у нічній тиші.

І в ті ночі прекрасна і принадна дівоча постать осяювала і звеселяла мрії Петро, як осяював і звеселяв огонь занедбаний курінь.

Вже все було пооране і майже все засіяне. Суха та холодна зима розігнала осінні тумани.

Иноді йшов дощ, але здебільшого погода була суха та холодна. Північний вітер спускав ся на своїх великих крижаних крилах з гір Оруне. Петро розкидав навкруг себе зерно, що вітер далеко розносив і що земля завсіді приймала.

І його думки так само розлітали ся навколо але завсіді падали, як зерно, на однаковий ґрунт.

Вже від кількох днів він повеселійшав; він знову почав розмовляти з Малафеде і усміхнув ся, проходячи поуз камінь, на якому він колись молив ся.

— Не журіть ся, — казав він — вже швидко скінчимо роботу. Прийде Різдво; будемо співати з дядьком Николюю та ще й до того добре напемо ся!

Голосно він нічого иншого не насмілював ся казати, але позаяк не міг і мовчати, то став співати.

Він співав повним голосом, навіть намагаючись наслідувати гуртсві співи, котрі акомпанірують нуорські пісні. Від тенору переходив до баса, а від нього до тихого голосу, а потім знову починав з початку. То були ті самі пісні кохання, що він колись співав Сабіні, і котрі тепер летіли до Марії.

В ті дні, в ті хвилини майже дитячої радості, він ще мав надію. То не були надії вередливого та сексуального кохання хорошого та сміливого наймита до молоді багатирки, але мрія невідомого щастя, далека від нечистих бажань, безкраї надії чистого справжнього кохання.

Хто знає майбутнє? Він віддавав ся своїм мріям: мріяв зробитись багатим, щоб можна було хоч коли звести очі до очей коханої і одним поглядом розказати їй про своє кохання.

Тоді він співав, і його голос летів далеко далеко, аж через міжгір'я, бо як раз у сі хвилини, коли над ним панували надії, коли він робився чистим як дитина, думка про Марію примушувала його червоніти, а її принадний образ, що завсіді був з ним, одходив далеко і виднів ся йому в околі її батьківської хати.

Але поволи, як наближався час повороту, розуміння дійсності приходило до молодого наймита.

Де хто з прохожих приносив йому звістки про хазяїнів, разом з зерном та харчами, що посидала тітка Луїза.

— Дядько Никола того не прийшов тебе одвідати, що пролежав аж два тижні, так йому боліла нога.

— А що ж лікар каже? Невже нема ніяких ліків для сього лиха? Чи то лікар не хоче видумати.

— Куди там не хоче видумати! Він же, кажуть, думає сватати Марію.

— Хто? Лікар? А!

— Чого ти смієшся?

— Бо я певний, що моя хазяйка не піде за лікаря.

— Ну, то мабуть піде за царевича.

— Еге піде за багатого пастуха та й годі!

Чи за лікаря, чи за пастуха, але запевне не за наймита. Пестро знову робився похмурим та глузуючи з самого себе згадував дурні мрії, котрі приходили до його разом з піснями.

У такі хвилини він попобив би кого, так понижало його те кохання. Але тепер він не міг знищити того, що сам посіяв у своєму серцю— було б легше позбирати те зерно, що посіяв він у поорану землю. Минали дні, холодні та ясні, або холодні та хмарні: ще дві або навіть одна ніч, і він вернеться до дому спати у хазяйській пекарні. Дядько Никола буде розказувати йому про свої колишні пригоди, а він... А що робитиме він? Того він не знав та й не думав про те.

Буде жити та робити на інших.

Так прийшов останній вечір.

Спершу ніж іти лягати в курінї, Петро сїв на камінь посеред рілї і довго там сидїв, зігнувши ся майже у двоє.

Здавало ся, ніби він тільки тепер почув утому після всієї тієї довгої та тяжкої роботи.

Земля навколо його мовчала, спочиваючи для родючої праці. Вечір надходив. Великі біласті хмарини вставали на блідому небі. Петро не-порушно сидїв з заплюшеними очима, еднаючись у пів-темряві у одну масу з камінем, з темними хвилями поораної землі, що слала ся навко-ло. Він спав.

Він так спав досить довго, наче зерно на рілї, зерно, котре хтось кинув на таємну і дику землю, котре проросло і росло як прийдець ся, росло покинуте негоді та сліпій долі.

Він прокинувся, коли вже була ніч і пішов у курінь. З око-ла ніч налягала своїм сивим туманом на ниви і на міжгір'я аж до гір, що стояли над морем і відкіль чув ся шум вітру, схожий на шум моря. Ко-ли по-між хмарами, що швидко пливли по небі, показував ся місяць, Малафеде боязково гавкав на його, може вважаючи, що то виглядає ли-хе око якогось злодія.

Марія в сей час спала смачним та міцним сном молодої дівчини: а коли б вона і не спала, то не думала б про Петро більше, ніж про те зерно, що він сїв.

Вона його вважала добрим наймитом тай годі, навіть його здорове, сила та зручність подобали ся їй через те, що їх можна було викорис-товувати для хазяйства.

У їх часто говорили про наймита: всім він подобав ся, але моло-да хазяйка рвала б собі коси з сорому, коли б догадала ся, що робить ся в душі Петро.

Одного разу при Сабінї почала ся розмова про його. То було у ве-чері перед святом всіх святих, через кілька днів після того, як Петро поїхав орати.

Сабіна скінчила строк у хазяїна і помагала своїм багатим родичам пекти хліб та особливе солодке печиво з родзинками, котре кожна добра нуорська хазяйка пече на се свято.

Ще на світанню Марія затопила піч, призначену тільки на те, щоб пекти хліб, і приготувала запару, міндалї, родзинки та мед. Потім прий-шла Сабіна і тоді обидві дівчини, а також і тітка Луїза, ставши навко-люшки біля низенького столу, почали вимішувати тісто. Тітка Луїза аж спитвіла від роботи, дівчата сміяли ся і розмовляли, але не жалкували

рук. Позавязувавши кінці хусток на маківках, вони, хитаючись вперед і назад, завзято качали тісто.

У пекарні було приємно тепло, з маленького вікна та через усі отвори в покрівлі виглядали соняшні проміння, кидаючи довгі закурєні смуги вздовж пекарні та золоті цятки на стіни і поміст.

Після дощової ночі настав ясний осінній день. Вітер та дощ причепурили та вимили все навколо господи Наїна, повітря було чисте та пахуще. Де-не-де лежали гілки, що у ночі поламав і порозносив вітер; покрівлі, що поросли жовтим мохом, курили ся. Над горами гурток невеликих сіро-рожевих хмарин розходив ся на осяяному сонцем небі. Півні ще співали, кури, ходючи по стежках, струшували мокрими крилами, копали ся дзьобом в землі, перевертали блискучі мокрі камінці, пили воду з калюж, підіймаючи голову у гору, наче б для того, щоб краще надихати ся ранішнього повітря.

Баби з Олієни проходили поуз продаючи родзинки та фіки. Вони йшли босі, несучи черевики в руках, а їхні рухи нагадували рухи курок. Їхні крикливі голоси, що викукували: „Купіть родзинок, купіть фіки“, сповіщали, що літо скінчило ся і що зима наближала ся.

Марія та Сабіна сміяли ся і жартували. Марія особливо здавала ся веселою та безтурботною, і її дзвінкий сміх дзвенів наче щебет соловейка.

Сабіна також весело сміяла ся; вона розказувала, що той хазяїн, у якого вона служила, залицяв ся до неї і спокушуючи її, обіцяв пару черевиків.

— Чи ба, яка роскіш!

— Стривай, я тобі далі розкажу. Так я йому й сказала: „А покажіть мені ті черевики“. А він мені показав жінчині! — оповідала Сабіна, що хвилини підсовуючи під хустку волосе, яке все спадало їй на чоло.

Кілька разів дівчата починали так реготатись, що робота забарювала ся. Тоді тітка Луїза ростулювала маленькі гордовиті уста і строго казала:

— Добрі дівчата не хвалять ся оттаким, як те, що ти розказуєш, хоч би воно було й правда.

— Хіба я не добра дівчина?

— Я нічого не знаю. Знаю тільки, що дівчина хорошого роду, як ти, не розкриває рота не подумавши.

— Тітусю, що маю робити, коли мій рот роззявляєть ся так, що і сама того не примічаю.

Часом сувора господиня нахваляєть ся на їх качалкою:

— Годі, а то я вас битиму.

Але дівчата таки сміяли ся. Марія часом схоплювала ся і бігла по-

дивити ся, чи кипить горщик, та перегортати довгою палицею жар в печі.

Коли три жінки клопотали ся з тістом, прийшов дядько Никола, що ходив випити до шинку чарочку горілки, як те він робив завсїди. Він приніс цікаву звістку:

— Я побачив, що піп поніс причасте хорому, тай я спитав якому, а мені сказали: Тітці Тові Бену.

— Петровій тітці! — скрикнула Сабіна, — підіймаючи руки білі від борошна. — А він нічого й не знає?

— А коли й знає, то ти думаєш, дуже журить ся? — спитав дядько Никола повертаючи ся на всі боки перед пічю.

— Кажуть, що у неї грошики є.

— Справді? — спитала Марія.

— Дурниці! — крикнув дядько Никола. — Та бабачі брехні!

— Чоловік тітки Тоні був відомий злодій і вмер у тюрмі — сказала тітка Луїза. — Кажуть, що він покинув жінці глечик повний грошей.

— Брехні! — відказав дядько Никола вдаривши палицею по лаві. — Дурниці! Та бідна баба тільки й має що халупку та шматок землі.

— Але мабуть те все буде Петрови? — жваво спитала ся Сабіна.

— Радій! — Тихо сказала їй Марія і лукаво засміяла ся. Сабіна трошки засоромилась і штовхнула її ліктем.

— Ти вже цить!

— Петро! Петро! А другі небожі? — крикнув дядько Никола, нахилиючись, щоб розмішати жар. — Та може ж Петро шей не схоче тієї спадщини: то злодійське добро, а Петро чесний парубок.

— Але він коли не служить, то живе ж у тітки — зауважила Марія. — Не займайте жару, тату, бо увесь дим сюди іде.

Сабіна більш не осмілювалась говорити, боючись щоб дядько Никола не примітив, що вона турбуєть ся. Вона все таки ще кохала Петро, хоч він після тієї коротенької розмови у винограднику зовсім не звертав на неї уваги. Але хто ж то знає, що то буде? Може Петро, як матиме хатину та трошки землі, надумає таки женити ся.

Сабіна сподівала ся.

Дядько Никола взяв ослінчик і сів біля печі, коли не коли мішаючи жар, як не протестувала проти сього Марія.

Між иншим він розказав історію чоловіка тітки Тоні Бену, старого злодія, що вмер двадцять років тому назад там де чоловіки навчають ся плести панчохи та різне плетиво, наче баби.

— Еге, він був знаний злодій. Його душі навіть в пеклі не прийняли, так що вона тепер блукає по землі разом з душами семи лихих попів, з якими иноді входить в тіло якої небудь безвинної дитини. Одного разу

ЛНВістник 1913, кн. VII—VIII.

14

він увійшов в тіло малого хлопця і тоді сказав, що для спасення його душі треба одслужити тисячу панихид. Еге! Він був хитрий злодій, всі його бояли ся і селяне і пастухи. Все, що він накидав оком, було його. Бувало іде поуз череду та нагледить там найкращу вівцю, а через день вона хто його зна куди дінеть ся. Здавало ся, що він очима краде. Одного разу пройшов поуз хлів і побачив там велику вівцю еспанського заводу: пастух його примітив і щоб вівця не дістала ся злодію, зарізав її та повісив у куріню. Але злодій таки якось її викрав.

— Воно і про Петра того не добре говорили, що він приходить ся родичем тому яструбови — зауважила тітка Луїза, виробляючи з тіста та родзинок кільця, хрести, стовпчики, навіть попівські брилі.

Дядько Никола розгнівав ся, стукнув палицею по помості і вигукнув:

— Нехай прийде до мене той, що погано говорить про Петро Бену. Нехай прийде, коли може, коли сміє! Нехай прийде, так я йому от що зроблю!

Він помахав палицею, в ознаку того, що побе кожного, хто погано говоритиме про його наймита.

Вже аж при заході сонця жінки скінчили роботу, поскладавши хліб та печиво у великі коші. В душній пекарні пахло печеними родзинками та хлібом.

— Тепер мені треба іти по воду—сказала Марія беручи порожню амфору.—Коли хочеш, Сабіно, то підемо разом. Ми пройдемо поуз твою хату і ти забіжиш взяти свою амфору.

Марія наділа спідницю обложену червоною стьожкою, взяла на голову амфору і пішла разом з Сабіною, котрій тітка Луїза насипала повний попередник печива.

У хаті Сабіни стара бабуся прjala і доглядала за маленьким сірим осликом з завязаними очима, що крутив маленький млинок.

Млинковий камінь, ослик та задимлине обличчя тітки Кадерини мали однаковий попілястий кольор і здавались чимсь одним, тай були одним. Думки старої завсїди слїдували за осликом, а ослик завсїди крутив млинок. Млинок що дня перемелював кільки мірок пшениці і таким чином заробляв пів ліри. Сього було досить тітці Кадерині. Сабіна сама на себе заробляла.

— Як живете?—спитала Марія зупиняючись, поки Сабіна собі зробить кружечок з шмаття, що кладеть ся на голову під вагу.

— Та так собі як Бог дасть!—відказала стара.

— Ну, ходім—крикнула Сабіна нахилиючись, щоб не вдаритись об одвірок.

Ослик зупинився ніби послухати, що говорять, і тітка Кадерина даремне гукала на його:

— Іди вже, іди, не стій!

Він тільки тоді зрушив з місця, коли дівчата пішли геть.

— Ну, ходім по воду!—сказала Марія.

Вони йшли поруч обидві стрункі та зручні, однаково убрані, несучи на головах амфори і здавалося, що то біблейські сестри Рахіль та Лія, або Марта та Марія ідуть до джерела брати води.

Розмовляючи, вони спустилися до Орочейського шляху, до того самого, яким їхав Петро вертаючись з виноградника.

Де-хто з городян нешвидко та спокійно проходив поуз з утіхою дихаючи пахучим повітрям, що пливло з міжгір'я; до води спускалися жінки з амфорами та селяне, що вели напувати воли та коні. На синьому тлі Олієнських гір почали червоніти вогнища орачів, що випалювали ще ніколи неорані ґрунти.

Марія та Сабіна підійшли до колодязя і сіли на камені, чекаючи поки інші, що прийшли раніше, понабірають води в свої амфори. Вечір спускався хороший та ласкавий. Гора Ортбене вставала по другий бік шляху, вся сіра та рожева проти попілястого неба; тіні густішали в глибині міжгір'я, а проти західного обрію чорніли обриси останніх будинків Нуоро та його фантастичного собору.

— От би я собі хотіла такого золотистого оксамитового корсетика, як отам небо на заході—сказала Марія дивлячись на небо. Але Сабіна дивилася на тіні в міжгір'ю і згадувала... Що то робить тепер Петро аж по той бік сього міжгір'я та ще другого? Чи пам'ятає він, що обіцяв сказати бідній наймичці „одну річ“? Чи він вже роздумав та має на думці якусь іншу, не таку убогу, як вона? Жінки, стоячи біля води, жваво розмовляли. Маленька чорнява дівчина, з зав'язаним оком, мила собі ноги в струмочку і проклинала свою хазайку, котрої тут не було. На кам'яному мурі, що одгороджував шлях, сидів хлопець і плював на жінок, котрі дивилися у гору на його і голосно лаяли його. Якийсь чоловік гнав наповати трьох поросят і ті жвавві тваринки з м'якою чорно-жовтою смугастою щетинкою, з рожевими, вимазаними землею носами, ганялися одні за другими, верещали та перевертались. Коли вони добігли до води, то найперше понюхали ноги маленької чорнявої наймички, а потім замість того, щоб піти та напiti ся, вони пустилися знову бігати та грати ся у кущах. Чоловік почав свистіти, щоб скликати їх. Хлопець покинув плювати. Жінки набрали води і пішли геть. Марія та Сабіна набрали і собі, та пішли геть, несучи повні амфори на головах. В мовчанню півпрозорого вечора було чути як дзюрчить вода.

Сабіна все думала своє. Коли ж то вернеться Петро? Чи то їм

вдасть ся знову зустрінутись? Ох, як би вона мала крила, як пташка, вона б полетіла до його дізнатись, що то він має на думці.

— Адже він вернеть ся, коли тітка умре?—спитала вона одразу.

— Хто?

— Та Петро Бену!

— А, ти думаєш про його. Хто його зна, чи вернеть ся! У всякім разі я йому пошлю сказати. Але я думаю, що та тітка завсїгди така собі хора і се вже не у перше причащаєть ся.

— А ви з Петро не сваритесь?

— Запевне!—відказала Марія, усміхнувшись трохи незадоволено.—Він добрий наймит, а я добра хазяйка!

— А правда, що він чесний парубок?

— Правда! Дуже чесний!

Сабіна була така щаслива, коли хто хвалив Петро, що, по правді сказавши, трапляло ся не дуже часто.

— У всякім разі він швидко вернеть ся?—знову спитала вона.

— Але ж не знаю. Він сказав, що тільки тоді вернеть ся, як все пооре і засїє. Зрештою тобі се краще знати.

— Не знаю я — тихо відказала Сабіна — нічого я не знаю! Після того він мені нічого не казав... Мені здаєть ся, що він трохи боїть ся вас.

— Здаєть ся, він не такий, щоб хоч бояв ся—зауважила Марія.

— Ну, так я не розумію, чому він мені нічого не каже... Я ж певна, що він мене любить.

— А ти його? А ти ж як?—спитала Марія з цікавістю і повернула ся до товаришки.

— Та... і я також...—признала ся та підбадьорена прихильністю Марії і мовчазним вечором, що обгортав їх.—Після того дня... я завсїгди сподівала ся... і коли хто його згадує, так у мене серце так бєть ся, так бєть ся... Хоч би він був мені все сказав...

— А потім щоб було?—допитувала ся Марія.

— А потім... Коли він мене справді кохає, ми б побрали ся...—Марія мовчала. Уперше убога та незначна Сабіна, котра вдовольняла ся дуже малим, майже нічим, але котра так легко могла зробити ся щасливою, збудила в неї почутте заздрости, хоч разом з тим їй було ту трохи шкода, що їй так мало було треба.

— Чого ти мовчиш?—спитала ся Сабіна.—Чи тобі та дядькови і тітці було б не до вподоби, коли б се стало ся.. те, чого я сподіваю ся? Але ж я убога... Інший, багатший не візьме мене...

— О, ні, навпаки!—скрикнула замислена Марія. Петро порядний парубок! І потім таки й гарний! А коли тітка одпише йому те, що має...

— Яке мені до сього діло? Мені треба його, а не те, що йому тітка одише.

— Ну, гаразд, коли тобі треба його, той бери собі! Але говори тихше, моя пташко!

Після короткого мовчання Марія знову почала:

— Так ти таки справді знаєш, що він тебе любить?

— Авже ж—відказала майже ображена Сабіна.

Тимчасом вони прийшли до Сабініного дому. Крізь освітлену щілину в дверях було видно стару бабусю, що все ще пряла і старого ослика, що все ходив навкруг млинка.

Марія подивилась на сю картину і їй стало всіх їх шкода.

— Бідні вони!—подумала вона дивлячись на стару та на ослика. Обое ледви-ледви живі, а все ще працюють! Ох, як же то гірко бути убогим! Правда й те, що такі вдовольняють ся дуже малим, от як Сабіна!..

— На добраніч! — сказала Сабіна нахиляючись, щоб пройти у двері.—Сієї ночі спатиму як мішок! Завтра побачимо ся!

— Бувай здорова! На добраніч, тітко Кадерино!

— На добраніч!—відказала стара. Ослик зупинив ся слухати.

Мені хочеть ся стати у пригоді Сабіні. Я поговорю з Петро, щоб дізнатись, чи він її справді кохає,—подумала Марія і не поспішаючись пішла геть. Навколо ставало все темнійше та темнійше.

Марії здавалось, що вона наче прихильна та жалістлива цариця бере під свою оборону Сабіну та наймита.

Ох, як же би вона почервоніла, коли б їй хто сказав, що в сю саму хвилину на сумному та пустинному полі Петро думав не про Сабіну, а про неї саму. Їй се здало ся б навіть неможливим. Хіба ж то міг, наприклад, ослик тітки Кадерини крізь ганчірку, що завязувала йому очі, в глибині своєї безкрайої дороги навкруг млинка побачити яку небудь хорошу та радісну картину?

VI.

Петро вернув ся в Нуоро аж через пять тижнів, як раз на кутю перед Різдом.

Крутими стежками, що спускали се в міжгірє, а потім підіймали ся аж до Нуоро, він гнав волів, без жалю бючи їх, щоб швидче вернути ся до хазийського дому. На возі лежало корінне та плуг, леміш якого зовсім стер ся від довгої оранки.

Як не поспішав ся Петро і як не жадав швидче прибути, йому все таки було б краще приїхати тоді, коли буде зовсім темно. Йому було якось страшно у перше зустріти ся з Марією, мов він бояв ся, що вона прочитає по його очах, що він почуває. Коли він се думав,

руки його безсило спускали ся. Тоді воли, не чуючи батога, йшли не так швидко, а Малофеде починав скрізь нишпорити.

Шумів холодний вітер, низьке та темне небо віщувало сніг. Але Петро чув, що у його грудях наче жар пече, його руки були гарячі, а у правому виску швидко та сильно біла ся жилка.

Йому здавало ся, що він має гарячку, що гарячий обруч стискає йому чоло і що та жилка, яка невпинно біла ся у виску, заковувала той невидимий обруч. Разом з тим парубкові хотілось співати, але засмаглі стиснуті уста не хотіли ростуляти ся.

Він бажав кого небудь зустріти шляхом, з ким би можна було словом обміняти ся, але навколо було пустинно. Все міжгірє з його червонистими, наче ржавими плямами на ґрунті, з його синястим камінням та сивою долиною, здавало ся мертвим під тим темним та важким небом.

Доїхавши до церкви, що стояла на шляху поміж двома міжгір'ями, Петро схаменув ся від своїх гарячкових думок. Нуоро було вже там, вже близенько, обгорнене вітром у сей похмурий вечір. Вже було видно перші хати. Проходили часом жінки з амфорами на головах, чоловіки з кіньми та волами і здавалось, ніби вітер гонив їх перед собою. Петро повернув ся плечима до гір вкритих туманом і до міжгір'я, що тихо курило ся, і увійшов у містечко. Як не хотіло ся йому заговорити до кого, він не зупинив ся і не привітав ся ні з ким, аж поки не доїхав до хазяйських воріт. Гуркіт його воза розліг ся по вулиці наче шум потоку. Малафеде поставивши у гору хвіст, кинув ся вперед і загавкав.

Проходячи поуз освітлений шинок Петро побачив крізь вікно палке та ніжне личко хорошої Франчески і огнік жадоби на мить засвітив ся в його очах. Але зараз же він згадав Марію і у перше в своєму життю почув сором, що забажав кохання повії.

Ох, ні! Навіть коли б Франческа його покликала, він би вже не пішов до неї. Йому б здало ся, що він зраджує Марію, за котру він віддав би все, не те що вже нечисту втіху!

Ворота були зачинені; він постукав батогом і зараз в тиші почув ся по той бік огорожі свіжий голос Марії:

— То мабуть Петро!

„То мабуть Петро!“ Як вона се вимовила! Наче б вона чекала його! Ся думка, котра, він те чув, була марною, наповнила радістю його серце.

Малафеде нюхав та дряпав ворота і позаяк забарювали ся їх одчиняти, він почав скавчати та ставати на задні ноги, щоб засунути передню у щілину. Щось схоже на нетерплячку та радість собаки заповнювало серце Петро.

Нарешті тітка Луїза одчинила, і Петро заглядев Марію, що стояла на сходах будинку; але він не осмілився подивитися на неї пильнійше.

Тільки коли тітка Луїза повернула ся, щоб зачинити ворота, він глянув на дівчину і спитав:

— Ну, що у вас чувати?

— Слава Богу, нічого поганого. Холодно тепер, ну та ми не такі ніжні як пани...

— Нема і між панами кращої від тебе—сказав він зітхаючи.

— А що тобі, Петро, ти був хорий? Такий ти став жовтий та сухий—зауважила тітка Луїза, коли він розпрягши воли та закріпивши віз, увійшов в пекарню, де Малафеде обнюхував кожний куток.

— Та ні! Останніми вечорами мав трохи гарячки але, як каже Марія, ми не такі ніжні як пани, то мені те байдуже. А де ж хазяїн?

— Гарячка! Гарячка! Мабуть у серці!—трохи приязно, трохи насмішкувато скрикнула Марія.—Не бачив п'ять тижнів коханої—от тобі і гарячка!

Петро глянув на неї, але зараз спустив очі, так йому стало тяжко, що вона сміється. Ох, якою чужою та далекою була йому вона. Така чужа та далека, як здорова та розумна дівчина від божевільного, котрому вона коли не коли з жалю кине яке слово.

Сумний та похмурий він сів біля огню, поруч з тіткою Луїзою і почав розказувати їй, що він зробив за сей час.

Марія метушилась лагодючи пісню вечерю, яку годить ся їсти перед Різдвом.

Чуть було як радісно дзвонили у всі дзвони.

Дядько Никола не запізнився вернути ся. Він теж похував і поблід і був чогось сумний, але ледви заглядев Петро, що встав перед ним, як слід перед хазяїном, засміявся і стукнув пальцею по долівці.

— Ну, хлопче, я тебе вже виглядав!—сказав він, сідаючи на місці тітки Луїзи та вдаривши парубка долонею по коліні. Сієї ночі будемо співати навицередки. Коли хазяйки хочуть іти до церкви, хай собі йдуть, а я краще зостану ся дома. Я ніколи не любив ходити до церкви Різдвяної ночі, бо всі туди йдуть, щоб розважитись та галасувати. Сподіваю ся, що ти не схочеш туди піти...

— Я ні,—відказав Петро, котрому була приємна хазяйська ласка.—Коли хочете, я буду сидіти з вами, хоч мені здається, що вам би було веселійше гуляти сю ніч із вашими приятелями.

— Е, що там!—скрикнув хазяїн, махнувши руками—приятелі приходять щоб сьогодні пити ваше вино, а завтра судити тебе і сяк і так.

Найкращий приятель добрий наймит. А собака теж! Малафеде, чортяко! Ти поганий, як собака!

Малафеде заліз йому під ноги і став лизати руки.

— Чуєте ви, дайте вина!—гукнув на жінок дядько Никола.

Марія з шклянкою та карафкою наблизилась до їх.

— Ти не підеш до церкви?—спитав Петро.

— Я? Нізащо! Я тільки повечеряю, зараз піду спати. Мені нікого не треба бачити у церкві. І ви б, тату, краще зробили, коли б лягли спати...

Петро не чув, що відповів хазяїн. Значить Марії „нікого не треба бачити у церкві“. Значить вона нікого не кохас, ніким не цікавиться. Ох, яка ж вона славна! Він з вдячністю подивився і з надзвичайною втіхою випив вино, що вона подала.

— Ще й краще, коли жінки підуть спати—знов почав хазяїн—у ночі вони повинні спати, а не ходити з дому. Я так думаю. А ми з тобою, Петро Бену, зачинемо ворота і не одчинемо їх, хоч би у їх добивався сам чорт. Ми положимо у ніч багато дров, поставимо біля себе добру пляшку вина і будемо співати...

— Але я не вмію співати — сказав Петро — запросіть кого іншого.

— Хіба ти глухий? Хіба ти не почуєш, що я тобі казатиму,—скрикнув дядько Никола роздратовуючись. — Я тобі кажу, що мої приятелі наймит, собака та палиця. Еге, і палиця також! Проте торік я не мав сього приятеля—скінчив він сумно, схиляючи голову, але зараз же підняв її і потрусив бородою.—Ну, коли ти не хочеш сидіти зо мною, то йди собі куди душа бажає. Я сам буду співати.

— Ні, я нікуди не піду—сказав, сміючись, Петро.

Після вечері жінки пішли спати. Петро хотів би, щоб Марія зосталася. Він не зважував на дивитися на неї, але те, що вона була близько, давало йому чарівну втіху. То не була та жадова, котру він почував, коли був далеко від неї, коли вона уявлялась йому наче жива. Тут вона така була хороша, така жвава, її голос був такий гармонічний, від її істоти йшло щось таке молоде та принадне, що він чув її присутність, як чув холодного вечора тепло великого вогнища.

Наймит положив три чималих колоди в огонь і розіслав на теплому помості дві матки; хазяїн поставив дві пляшки вина, з котрих одна була червонійша від другої і блищала відбиваючи огонь.

Дядько Никола та наймит посідали на матках і хазяїн узявши одну пляшку, подивився на неї проти огню. Потім так саме він подивився і на шклянку, в котрій вино від огню блищало мов рубін, і почав співати.

„Отсе гаряча кров з барила і пючи її, ми даємо тепло нашому серцю. Ну, будемо ж пити та гріти ся, бо там на дворі падає сніг, як падає і на нас холод старости. Не радій ти, парубче! І тобі минають літа і твоє серце колись буде те ж таке холодне, що треба буде багато вина, аби загріти його. Що бо скажеш ти?

Петро відказав:

— Моє серце вже похолело, бо я убогий наймит і ні одна дівчина не хоче і глянути на мене, ніякої втіхи я не зазнаю. Я пю вино, але і воно не може зогріти мого серця“.

— Ти брешеш і хвастаєш—відказав дядько Никола більш менш калікуватими віршами. — Ти брешеш, кажучи, що дівчата не хочуть на тебе дивити ся і що ніякої втіхи ти не зазнаєш. Ось я тобі докажу“..

Навкруг будинку шумів лютий вітер, великі хмарини, ясні та густі, схожі на великі маси снігу, наближали ся від гір Оруну. Починав падати сніг. Ніякий шум, окрім шуму вітра, не доходив до співців.

Іноді дядько Никола, розпалившись, схоплював ся і даючи знак Петрови, щоб той не зупивав його, складав замість одного куплету, два, або аж три, один гірший від другого.

Петро з надзвичайною пошаною та увагою слухав його, потім відспівував що був повинен, а потім, знову слухаючи, пив, пив та пив.

О одинадцятій годині, коли дзвони дзвонили голосно і радісно, мов би їх розколивав шалений вітер, хазяїн і наймит ще співали. Пляшки були вже порожні, їхній блиск перейшов на очі двох співців.

Іноді Петрови вдавало ся скласти вірші з такими доказами, що дядько Никола мусів казати, що вважає себе переможеним. Але він сям не ображав ся і не гнівав ся, а навпаки дивив ся на супротивника навіть з утіхою і казав йому:

— От добре: ти мені дуже до вподоби.

Далі вони вже тільки пили, але залишили співати.

О півночі очі хазяїна при блиску огня стали здавати ся скляними і самі собою то заплющували ся, то розплющували ся. Очі наймита мляві та блискучі бачили незабутні мрії та бажання.

— Петро, синку, ти гарно співаєш і я тебе люблю. Про віщо ти думаєш? Скажи мені, бо я все одно угадую...

Він так справді казав? Чи Петро справді мусів сказати те, що думав?

— Ох, хазяїне, як би ви знали! Як би ви знали, яка гадюка веть ся біля мого серця! Ви кажете, що любите мене, але як би ви знали, що я думаю про вашу доньку, ви б кинулись на мене як скажена собака!..

— І я...—вимовив дядько Никола, підводячи голову.

І він почав у прозі оповідати про свої колишні пригоди, про які уже виспівував віршами. Тепер Петро їх знав на пам'ять. Через те він не дуже прислухався до того, що казав хазяїн, а трохи згодом його слова доходили до його наче гудіння бжіл.

Проте йому здавалося, що він не п'яний і що хазяїн те ж не п'яний. Прихильність того робила парубка щасливим та сміливим. А чому ні? Він починав говорити. Все було легко, все можливо... Еге... Треба було сказати... аби тільки знайти підходящі слова...

Він затулив обличчя руками і довго думав. Потім раптом одвів руки від гарячого обличчя і як божевільний втупив очі в червоний блиск огня... Слова прийшли юрбою.

— Дядько Никола, я не багатий, але коли ви мені допоможете, я розбагатію. Моя тітка от-от умре, я знаю, що вона все мені одписала... У неї не багато добра, я знаю: стара хатинка та шматочок землі, але я зараз усе продам і за ті гроші почну гандлювати волами. Я розуміюся на волах, ви знаєте. Хто знає? Я може дуже розбагатію. І ви, хазяїне, почали з малого. Дайте мені Марію, дядько Никола, дайте мені! Побачите, я буду багатим... Хазяїне, дядько Никола!—покликав він його по-маленьку.

Але дядько Никола сидів схиливши голову на руку і нічого не відказував. Петро подивився на його і побачив, що він спить.

Тоді Петро одразу схаменувся і, як часто йому траплялося, увесь почервонів, чуючи страшенне пониження.

— Я таки п'яний!—подумав він, призірливо хитнувши головою.—Ну, що ж будемо спати...

Він простягся на матці, потім підвівся і знову подивився на хазяїна.

— Може краще розбудити та сказати, щоб ішов до свого кокою? Ну, та нехай робить, як хоче!..

Він похитав головою і знову лг. Його уха горіли, повіки, хоч і важкі, не хотіли заплющуватися. Йому здавалося, що червоні смуги лягали на стіни, на підлогу, на стелю, по цих смугах, наче по стежках, лазило багато зеленастих маслюків і де які час від часу висовували з під черепашки маленькі, тремтючі рожеві ріжки. Потім все починало тріщати і розсипалося тисячами золотих іскорок.

То тріщав огонь.

— Ну, і гарно ви співали сієї ночі, Петро!—незадоволено сказала Марія другого дня.

— Дуже гарно! А що маєш сказати?—відказав Петро пильно дивлячись на неї.

— А вже ж! Ви були п'яні як не знаю що! От не люблю п'яниць! Ну, нехай вже тато, він, бідний, має про віщо думати, то звичайно, йому треба розважитись. Але, ти, Петро? Сором! Сьогодні, коли я прийшла сюди, ти мені здавав ся собакою, котрого хтось взяв та кинув поперек ліжка.

Петро бачив, що вона побільшує, але все таки йому було дуже неприємно, що він був напив ся, хоч в той самий час почував радість, що вона ним цікавиться.

— Яке тобі діло, чи я п'ю, чи ні?—спитав він підіймаючи голову.— Краще дивись за собою. Гляди, щоб ти з своєю пихою та не вийшла за п'яницю, ще й гіршого від мене.

— Боже!—скрикнула вона вискалюючи зуби—я його зім! Краще нехай буде розбійник, ніж п'яниця!

— Ну—сказав одразу наймит дивлячись на неї.—Я ніколи не питиму, я тобі се обіцяю.

Ся обіцянка не зворушила Марію, але Петро додержав її. Сього ж таки дня він пішов до шинку, але нічого не пив і ні разу не глянув на шинкарку. Він там гуляв розмовляючи з знайомими та обороняючи своїх хазяїнів, на яких шинкар нападав ся.

Кілька днів після сього він робив не далеко від містечка, на горі, що належав до Ноїна. Коли смеркалось, він вертав ся до дому і вечеряв разом з хазяїнами. Коли він був дома, тітка Луїза користувала ся сим і загадувала йому робити то се, то те, а одного вечора навіть послала його по воду з амфорою.

В інші часи він би обурился і повстав би проти сього, бо наймит селянин повинен обробляти тільки землю. Але він слухав загадування і понижав ся з радістю аби зробити приємне Марії.

Він сам не знав, чого з де якого часу став добрим. Йому бувало иноді сумно, якось солодко сумно, иноді весело мов малому. Часом він віддавав ся своїм мріям, як віддавав ся тієї різдвяної ночі: наприклад, ніби він одного вечора вернув ся до дому пізно і побачив, що Марія сидить біля огню одна. Він також сів біля неї перед огнем і почав пильно дивити ся на дівчину, „Чого ти так дивиш ся на мене, Петро?“ „Бо ти мені подобавш ся, Маріє“. Вона засміялась, а він, схопившись, нахилив ся до неї і почав її цілувати...

Ся мрія робила його щасливим, якось жагуче щасливим, і де далі з мрії обертала ся в бажання, в замір...

Він купив собі гребінець та маленьке зеркало і як тільки опинював ся сам, так що його ніхто не бачив, він починав розчісувати собі волосє та борідку і роздивляти ся у дзеркало на свої очі, на уста та начоло.

Він бачив, що він вродливий і се йому було дуже приємно.

VII.

Звичайно хазяїни лягали спати зарання; проте иноді, коли в печі весело горів огонь, тітка Луїза та Марія залишалися ще погуляти та поговорити з Петро. Стара хазяйка, сидючи на високому ослоні, прала. Жовтосиняве світло олійного каганця освітлювало її широке біле обличчя. Марія втомлена працею довгої днини тулилася в куточку до печі і говорила дуже мало втішаючи себе теплом та відпочинком. Сидючи далі, часом боса, вона здавала собі наймишкою, але це не зменшало її чудової вроди. Петро инколи нашвидку поглядав на неї і кожного разу, як зустрічав її погляд, чув, що умліває від кохання. Розмови старої хазяйки та молодого наймита часом здавалися зовсім дитячими: тітка Луїза хвалилася своїм майном, Петро розважався тим, що вихваляв чуже.

— Сьогодні я бачив наймита Франціскантоні Кареду: він вертався з водопоєю з хазяйськими волами. Ох, які ж то воли! Боки у їх блищать наче те дзеркало і вони здаються дужими як леви!

— Що ти кажеш?! Але ж Кареду хотів мені їх продати, та я не схотіла, бо вони дуже старі. Хіба можна їх рівняти до наших волів?

— Мені здається, що вони кращі від ваших!..

— Ти божевільний! Видно, що ти не вмієш одрізнити доброї скотини від поганої. Мої воли, щоб ти знав, коштують сто скуді...

Входив дядько Никола тягнучи свою ногу та стукаючи ципком по долівці: звичайно він був на підпитку і вимагав, щоб Петро співав із ним. Щоб удовольнити його, Петро заводив, але потім йому се обридало, тим більш, що бачив, як нудять себе жінки.

— Зробіть мені ласку, кінчайте — сказав Марія одного вечора незадоволено дивлячись на їх. — Принаймні, хоч ти кінчай, Петро!

— Чи бач яка! — крикнув дядько Никола підіймаючи у гору палицю.

Марія вирвала її з його рук і стала сміятися. Несподівано вона зауважила, що Петро, раптом занімівши, дивився на її білу шию божевільним поглядом; вона взяла її рукою за комір і побачила, що він ростебнутий. Без сумніву Петро побачив темну родиму цяточку, в чечевичину завбільшки, що була у неї в ямочці під горлянкою. Вона швидко застєбнула сорочку золотим гудзиком, але Петро сього вечора вже не хотів співати незважаючи на благання та погрози хазяїна.

Дні минали. Одного вечора дядько Никола вийшов з дому разом із Петро і повів його до шинку Тосканця. Там була тільки сама Марія Франческа з своїм личком схожим на трохи змарнілу мадонну. Ледви вона побачила гостей, як привітно підійшла до них і усміхнулася до Петро.

— Тобі до вподоби сей парубок? — спитав дядько Никола, вдаривши кінцем палиці по плечі Петро.

- Гарний парубок, нема що казати!
- А я хіба, не гарний чоловік? Де твій хазяїн?
- Поїхав у Олієну купувати вина.

Дядько Никола залишив жарти і звелівши подати собі міцного вина, випив дві склянки одна за другою. Франческа пішла у другий куток хати, але Петро зауважив, що хазяїн, не звертаючи уваги на його, дивить ся на жінку блискучими очима.

— Петро Бену, — сказав раптом хазяїн — я забув послати тебе до Сальватора Бріндіза, щоб сказати йому, що я завтра ждатиму його дома. Нам треба побалакати про кози. Іди! Потім можеш собі робити як хочеш.

Петро зрозумів: встав і пішов геть, але замість того, щоб піти до Сальватора Бріндіза, попрямував до дому. Йому здавало ся, що він п'яний. Він думав про Марію, як думав першими днями свого кохання, коли несвідомий інстинкт примушував бажати її майже з жерстокою жадобою. Він увійшов у пекарню, то побачив там саму Марію, що сиділа на місці тітки Луїзи на високому ослоні біля каганця. Чи то була омана? Марія спокійно шила і, видно, ще не думала іти геть.

— А хазяйка?—спитав Петро, вішаючи свою свиту на кілочок.

— Вона втомила ся і лягла спати. А де тато?—в свою чергу спитала Марія, зовсім спокійно, навіть не підносячи голови.

— Він вернеть ся незабаром. Я його покинув з Сальватором Бріндізом—збрехав наймит беручи свою свиту з кілочка і вішаючи її на двері.

Він не знав, як сховати свою збентеженість. Чув, що блідне і тремтить, наче от-от мав вчинити злочинство. Безтурботність Марії ще дужче побільшувала його турботу. А дівчина спокійно шила то підіймаючи, то спускаючи руку з срібним наперстком.

Петро вийшов на подвіре, тихенько зачинив ворота, щоб дядько Николу, вернувши ся, не завважив тій розмові, яку він збірив ся мати з Марією.



А. ЧЕКИН.

Шотландська автономія.

З того самого часу, коли англійський уряд побачив необхідність перебудовання державного ладу Ірландії, йому довелося признати, що самою Ірландією діло не обмежеться.

Ще в р. 1889, разом з урядовим білем про ірландський гомруль, був внесений декількома послами біль і про шотландську автономію. І кожний раз, як ліберальна партія, котра звязала свою долю з долею ірландського гомрулю, вертала до влади й брала на себе розв'язання ірландського питання, на історичній сцені з'являється і шотландська національна квестія. Обидва політичні сателіта Англії однаково і навіть одночасно вимагали і вимагають права національної самостійності.

Більш того. Поступові англійські діячі не раз також визнавали, що і Шотландія і Ірландія мають рівне право вимагати собі автономії. Так, д. Гладстон ще 9 цвітня р. 1889 казав, що „коли представити собі такий случай, що Шотландія одноголосно або більшістю голосів вимагатиме, щоб до неї був приложений не лише такий самий принцип але й такий самий спосіб державного врядування, як до Ірландії, то не можна не визнати права Шотландії на таку вимогу“.

Але ніколи ще питання про шотландську автономію не стояло так гостро в політичному житті Англії, як нині, коли проблема ірландської автономії стоїть вже на дорозі до свого розв'язання. Особливо за останні часи національний рух в Шотландії є дуже поширеним. Головна політична партія країни — ліберальна¹⁾, яка складається з чотирьох груп („парламентської групи шотландських послів“, „шотландської ліберальної асоціації“, „ліберальної федерації шотландських жінок“ та „спілки молодих шотландців“) — щорічно ухвалює нині на своїх конференціях резолюції про необхідність шотландської автономії. З минулого ж року вона навіть зорганізувала особливу для пропаганди „раду шотландського гомрулю“ (Scottish Home Rule Council), котра активно веде кампанію у самій країні а з осені сього року розпочинає особливо інтензивну агітацію.

Разом з сим й англійський парламент нині є більш згодним задоволити вимогу шотландської автономії. Шотландські послы одержали

¹⁾ Шотландія майже завжди вибирає послами лібералів. Лише чотири рази за 58 виборів, які мали місце за час унії цієї країни з Англією, більшість шотландських послів пристала до консервативної партії. Нині ж в палаті громад ми маємо 1 робітничого посла, 13 консерватистів і 58 лібералів-шотландців.

вже від нього принципіальну згоду на таку реформу державного ладу країни. Ми кажемо про ухвалення палатою громад в другому читанні більшістю 45 голосів білля про шотландський гомруль, який був внесений в парламент послом Гованом. Мимо сього, ліберальний кабінет Асквіта обіцяв допомогти морально роботі шотландських послів і делегував „державного секретаря для шотландських справ“, Мак Кінон Вуда, виступити ще до Різдва в Едінбурзі, під наглядом „ради шотландського гомрулю, на користь шотландського національного руху“.

Отже, такий стан шотландської квестії викликає запитання: чим витворюється паралелізм в політичному житті Англії ірландської та шотландської квестії, що таке робить з останньої квестії проблему, за розв'язанням котрої висловлюється не лише більшість населення Шотландії, але і самий англійський парламент? *Raison d'être* сього запитання є безперечним, бо становище обох країн—Ірландії та Шотландії—відрізняється остільки, що можна навіть казати про „полярність“ умов існування у кожній з них, і через се те що нахилиє народ одної країни до боротьби за національну самостійність, не має місця у другій. Звичайно, контраст в суспільно-економічному становищі умовляє зовсім інші мотиви, інші моторні сили національного руху. І сей контраст між Ірландією є дуже виразним.

Ірландія, напр., трохи чи не до самого кінця дев'ятнадцятого століття, не мала вільного розвитку свого національного життя.

Релігійний а ще більше торговельно-промисловий антагонізм, який є альфою і омегою ірландської політики державних діячів Англії і який вплив ся в уперту таможню війну ще з часів Генрі VIII ¹⁾, не тільки не був усунений унією в р. 1801, але ще, знайшов в неї нову зброю супроти інкорпорированої країни. Унія лише підперла те саме „protestant ascendancy“, те саме—економічне не менш чим політичне—панування протестантів, яке існувало в Ірландії і перед нею. Протестантські іммігранти з Англії та Шотландії, котрими населив північно східну

¹⁾ „Навіть за царювання Генрі VIII був промудований закон, який боронив ввозити в Англію ірландську вовну. Протягом слідуєчого століття Страффорд силкував ся ще дужче принудити ірландську вовняну промисловість... Страффорд мав на меті підвести Ірландію під англійську корону, зробив ірландський народ цілком залежним від англійської промисловости, і з таким наміром він пропонував зробити коронну монополію і з торгівлі сільою... В р. 1663 реставраційний парламент... підсік ірландське мореплавство і зупинив торговельні відносини Ірландії з американськими колоніями Англії.. За царя Вільгельма Оранського було додано ще нових репресій“. Див. I. M. Robertson, *Evolution of States*, Лондон, р. 1912, ст. 453. Ні одної з сих економічних репресій не усунено унією.

частину Кромвель, були завжди пануючою клясою країни й в їх власне руках й лишилися після унії всі засоби продукції і вся адміністративна машина. В Ірляндії, таким робом, істновала така клясова структура, через яку економічні протилежності зливалися з протилежностями релігійними і національними. Тут було лише дві кляси: кляса пригноблених, до якої належала уся людність Ірляндії і кляса пануюча, що складалася з протестантських „колоністів“ і надісланих з Англії урядників.

Отся економічна монополія пануючої нації викликала як звісно страшенний занепад Ірляндії і масову еміграцію її населення в чужі країни. Англійські утиски загрожували ірляндському народови цілковитим занепадом і тому природне почуте самооборони викликало необхідність упертої боротьби за національну самостійність Ірляндії. Брак елементарної безпеки, що буде задоволений навіть мінімум національних потреб країни, робив з цієї боротьби велику історичну трагедію, спроваджував нарід до тактики отчаю, до аграрного тероризму і сепаративних тенденцій.

Нехай від вибухів тероризму не було часом безпосередніх позитивних наслідків й навіть, як се справедливо напр. про вбивство віцекороля Ірляндії в Фенікс-Парку, вони викликали в Англії реакцію супроти ірляндського національного руху. Сї вибухи проте виявляли виразно яким болючим питанням є ірляндська квестія, зупинили на ній увагу англійського уряду і вкінці примусили його полегшити хоть трохи долю ірляндського народу. Самі державні діячі Англії визнавали такий вплив на їх політику феніанства. Гладстон, що довгий час був упертим ворогом Ірляндії, пішов на зустріч її вимогам лише тоді коли зрозумів, що репресії не зламують національного руху. В палаті послів підчас розглядання білля про розділ держави від церкви в Ірляндії, він свою нову позицію мотивував тим, що ранійше він не знав „як знає тепер, про інтензивність феніанства“.

Ми бачимо, що в Ірляндії клясова боротьба, через брак вільного розвитку народного господарства й через економічну монополію в країні Англійців, зробилася боротьбою національною і що ся боротьба, змінюючи свої форми відповідно до характеру ірляндсько-англійських відносин, вела ся без перестанку за увесь час унії і захоплювала собою все жите нації.

Далеко не те бачимо що до Шотляндії.

Понад щоденне жите тут досі не спливало нічого, щоб показувало на гостру потребу національної самостійности Справді, коли англійські державні діячі дбали про унію з Шотляндією, вони зустріли рішучу опозицію з боку великої більшости шотляндської нації. Справді, що

зпочатку по заведенню унії поки було ще живе покоління, котрому унія одібрала національний парламент, ідея національної самостійности мала багато adeptів. Але боротьба за сю ідею в Шотландії і тоді не була такою інтензивною, як боротьба ірландської нації, і протягом мало чи не двох сотень літ (з р. 1707 аж по 1889) національний рух в Шотландії мало чи не зовсім зникнув.

З сього огляду контраст між Шотландією і Ірландією є дуже помітним. Тоді як ірландські послы до парламенту дбають виключно про гомруль, і ставлять ся ізольованною партією в імперському парламенті, представники Шотландії завжди були частиною загально-англійських партій, консервативної або ліберальної, і з поміж них бувало не мало навіть офіційних керманичів державного життя Англії—от як Гладстон, Кемібенн-Баннерман, Асквіт, Черчіль, та інші. Чого більше. Шотландські послы од початку унії до дев'яностих років минулого століття ніколи не здійснювали в парламенті квестії шотландської автономії. І коли в р. 1889 й потім щорічно до р. 1895 і знову в р. 1908 та 1911—13, ся квестія ставила ся ними, чи де-котрими з них, вона не була виключним домаганням їхньої програми, тоді як гом-руль завжди фігурував одинокою вимогою ірландських послів...

Отже не лише за кордоном, але й в самій Англії багато людей звикло дивити ся на Шотландію не як на окрему країну, а як на органічну частину Британії. Часто-густо Англіїці, адресуючи листи до своїх шотландських знайомих замість Scotland пишуть N. B. себто „Північна Британія“, остільки часто, що перед кількома місяцями англійський міністр почти і телеграфа завважав потрібним виставити по всіх поштових конторах інструкцію про те, як треба адресувати листи до Шотландії. Невеличкий се факт. Але він є симптомом психології порядкового Англіїця, якому Шотландія не здаєть ся навіть окремою, з національного погляду країною...

Головною причиною сього контрасту є те, що Шотландія і за унії, як і перед нею, не позбула ся можливости нормального розвитку свого національного життя.

Поперед усього якт унії з Шотландією був умовлений зовсім не бажанням англійського уряду зробити з країни нагороду де-кількох магнатів та урядників, і знищити опасных конкурентів англійської промисловости, як було се завданням унії з Ірландією. Англійським державним діячам реальна унія з Шотландією була потрібна лише як безпека англійського трону від претензій шотландських Стюартів, якої не давала їм унія персональна. З другого боку, шотландська торгівля і промисловість дуже тоді гостро вимагали поширювання ринків, які були до унії зачинені для них і у самій Англії і в англійських колоніях

ЛНВістник 1913, кн. VII—VIII.

15

і які можна було відчинити лише в обмін на потрібну Англії умову— скасування національного парламенту. Під час переговорів про унію, таким робом, кожна країна мала щось потрібне для другої й через се унія мусіла бути компромісом, з якого скористовалися обі сторони. Так воно й було. На згоду Шотляндії підлягти англійському парламентови й ухвалити англійський закон престолонасліддя, Англія відчинила для її промисловости усі свої ринки. І ся уступка економічним інтересам країни¹⁾, разом з наведеною в акті унії умовою, що імперський парламент ухвалитиме для Шотляндії особливі закони, відповідно до її особливих потреб, визначала, що сей акт унії не був ще одним кроком до знищення нації, але компромісом між двома рівноправними країнами, з якого скористувалася кожна з них.

Такий характер унії забезпечив те, що й після унії серед шотляндської нації не посажено англійських гарнізонів з англійських емігрантів та урядників, як се було в Ірландії. І навіть неминучий бюрократизм адміністративної системи при реальній унії, який ще й досі стоїть на дорозі вільного розвою національного життя в Ірландії, не був в Шотляндії таким ясно визначеним, як там. Можемо сказати, що в головних галузях національного життя Шотляндія мала завжди широке самоврядування, що сі галузі урядують ся на підставі федералізму.

Се правда що й шотляндська адміністрація по своїх верхах є більш чи менш бюрократичною. Доволі сказати, що одна лише людина— „державний секретар для шотляндських справ“—відповідає за неї і відповідає не перед шотляндським народом, але перед англійським парламентом, у якому Шотляндія має лише 72 послы на 670 послів од всього злученого королівства.

Все ж рівняти шотляндську адміністрацію до ірландської не можна. Екзекутива в Шотляндії не має за свою голову такої зовсім не відповідної (навіть перед англійською палатою громад) людини, як лорд-лейтенант. Крім сього тут майже нема делегації влади зверху, од англійського уряду, до низу, як се має місце в Ірландії. Візьмемо, напр., таку важну галузь національного життя, як справу народньої освіти. Центральний орган, котрий наглядає за сією справою, так званий „Scotch Education Department“, є справді назначеним державним секретарем для шотляндських справ (як є назначеним, до речи мовити, і аналогічний департамент самої Англії). Але організація шкільного діла належить наперед всього не сьому органу, а „шкільним радам“, які оббірають

¹⁾ Тим важнійша і ціннійша, що Англія тоді цілком додержувала ся меркантильної торговельної політики, яка неспочувала вільному обмінові товарами.

ся по шкільних округах самою людністю на підставі загального виборчого права. Зрівняйте сей стан річей з тим, як упоряджена народня просвіта в Ірляндії, де „шкільні ради“ призначають ся на дожите англійським міністром для ірландських справ та не перед ким не відповідним лордом-лейтенантом, і ви побачите, що про бюрократизм шотландської адміністрації можна балакати *cum grano salis*, що він є добре розбавлений елементом дійсного демократизму. Отож сей демократизм в формі широкого самоврядування зробив те, що Шотландія „далеко випередила Англію в справі народньої просвіти“ ¹⁾. Шотландська школа більш демократична і університет та середня школа тут приступні кожному вихованцю елементарної школи, тоді як в Англії в університетах та середніх школах д-сі вчили ся майже виключно діти грошевої та родової аристократії. По своїм методам виховання шотландська школа, особливо середня, теж більш поступова, чим англійська. Врешті всі шотландські школи, з елементарної до університету (яких є тут чотири на 4 з половиною мільйони людности, тоді як в Англії на 37 мільйонів їх існує лише 7), стоять під наглядом льокального урядового орґану, шкільних рад; в Англії ж під обовязковим наглядом держави знаходиться лише школа елементарна... Аналогічно зорґанізовані і адміністративні ради інших галузів національного життя. Таким робом унія з Англією не пошкодила вільному розвою шотландського державного і суспільного ладу в напрямі демократизму.

Через се історія Шотландії після унії, яка сприяла економічному розвитку шотландського народу, відчинивши його промисловости англійськи ринки, визначається поширюванням матеріального добробуту нації. Нині він остільки великий що Шотландія є найбагатішою країною Злученого Королівства тоді як Ірляндія найбіднішою навіть в цілій Західній Європі. Бідноти, що не має чого їсти і мусить одержувати допомогу від Boards of Guardians („ради охоронників“), котрі підтримують тут „павперів“, було в р. 1910:

в Шотландії . 31 чоловік з кожної 1000 населення.

„ Англії . . 49	„	„	„	„	„
„ Ірляндії . . 50	„	„	„	„	„

Про великий матеріальний добробут Шотландії свідчить теж й той факт, що вона дає державному скарбови трохи навіть менше, ніж мала б внести її податкова сила. В Англії чи не половина державного доходу збирається через акцизи і митні контори. І се є звисним фактом, що посередні податки тязші для бідноти, ніж для багатих, для

¹⁾ Див. Lord Holdane s the prospect of Educationae Reform „by Lord Sheffield, Contemporary Review март 1913, ст. 306.

бідної нації ніж для багатой. Через них, напр., Ірландія виплачує щорічно податків двічі більше, як виплачувала б вона при одному . пенарухово-податковому податкові. Отжеж Шотляндія в р. 1910 і 11 дала державному скарбови 34 мільйонів ф. шт., себ то 9, 6% вс го доходу Злученого Королівства, тоді як її податкова сила рахувала с. на 9,8%.

Нарешті, не істнувало між Шотляндією і Англією і тієї релігії тої ворожнечі, яка так довго загострювала англійсько-ірландські відносини. Хоч Шотляндці належать головню до пресвітеріанської церкви, а англійці до єпископальної, а обидві церкви часами ворогували між собою та державною церквою в Шотляндії завжди була своя пресвітеріанська церква, а не чужа, як се було в Ірландії, й крім того ці церкви здебільшого супроти загального ворога, римсько-католицької церкви. І се є досить характерним фактом, що авангардом „колонізаторів“ Ірландії були і досі суть Шотляндці, з яких складається головна маса людности Ульстера і які, погрожуючи навіть повстанням, виправдують свою опозицію ірландському гом-рулю існуванням гострих релігійних суперечностей між „льояльними“ протестантами й „сепаратистами“-католиками Ірландії.

Ми бачимо таким робом, що в Шотляндії ніколи не істнувало багато з тих умов, які зробили з Ірландії незвичайно бідну і пригноблену країну. А проте бачимо, що в Шотляндії нині існує не менш сильний рух на користь автономії, як і в Ірландії. Що більше, бачимо, що поступові діячі Англії відносно здавна вже визнавали рівне право Ірландії і Шотляндії на національну самостійність.

З гори се може видати ся чимсь не природним, якимсь політичним і історичним парадоксом. Та коли обмірковати краще все наведене досі про контраст суспільно-економічного становища обох країн, справа легко роз'яснюється. Бож вільний розвій і паралельне йому підвищення матеріального добробуту Шотляндії мали місце лише остільки, оскільки в протилежність ірландської унії унія шотляндська не порушувала національну самостійність країни. Отжеж унія одібрала в шотляндської нації головний орган самоврядування—національний парламент, передала його функції до імперського парламенту. І відсутність закінчення автономної структури державного ладу Шотляндії і є тим мотивом, що пхає особливо нині шотляндську націю на боротьбу за гом-руль.

Ми кажемо „особливо нині“ не випадково. Річ в тому, що лише за останні часи відсутність національного парламенту почала відбивати ся негативно на шотляндському життю.

Як читач вже знає, в акті унії було наведено, що імперський пар-

лямент ухвалюватиме для Шотландії особливе законодавство, відповідно до особливих потреб її. Протягом мале чи не всього часу існування унії ся умова відповідала дійсним потребам країни. Не треба забувати що майже до початку двадцятого століття й взагалі до дев'ястих років минушого віку обов'язком законодавчого органу ставило ся більш чи менш виключно догляд за діяльністю уряду й розв'язання фінансової справи. Лише часом діяльність парламенту виходила по за сї межі як напр., коли він ухвалював фабричні закони або закони про загальне обов'язкове виховання дітей в державних школах. Засада „laissez faire, laissez-passer“ стояла на дорозі поширювання компетенції держави в напрямі регламентації суспільно-економічного життя. І пануючі верстви шотландського суспільства, не менш як і англійські державні діячі, приступали до проблем національного життя також з сїєї самої засади. З одного боку, се умовляло те, що парламент—через відносно вузькі розміри своїх завдань—мав досить вільного часу, щоб наглядати дійсно за законодавством не лише загально-англійським, але й особливим для кожної країни королівства. З другого—се особливе законодавство було як раз таким, якого бажали шотландські послы, котрі по своїй суспільно-економічній ідеології займали ту саму позицію що й головна маса послів до імперського парламенту. Але сей „федералізм в законодавстві“ вів до задоволення шотландських потреб лише до того часу, поки праця парламенту не зачипляла безпосередно суспільно-економічного життя. І як тільки за останні роки англійський парламент був змушений об'єктивними умовами сучасного життя звернути на дорогу соціального реформізму, умова акту унії про особливе законодавство оказалась гірш ніж формальною.

Щоб зрозуміти як слід, чому се так стало ся, мусимо приглянути ся трохи ближе до роботи англійського парламенту за кілька останніх років.

Ся робота безперечно визначаєть ся більше чи менше прикметами бюрократичної творчости. Ми не хочемо сказати, що продукти її не зробили умов існування англійського народу кращими. За сїм літ законодавчої діяльності ліберального кабінету, напр., було ухвалено силу таких соціальних реформ, як закон про забезпечення робітників, про пенсії старим людям, про організацію робітничого ринку, про муніципалізацію землі та т. инш. Але участь кожного посла у роботі законодавчої машини нині дуже зменшилася. Всі сучасні реформи вимагають багато часу і енергії, значно більше, ніж простий нагляд за діяльністю уряду та ухвалення щорічного бюджету. Ми бачимо, що за ті роки, коли парламент ухвалив особливо багато соціальних реформ ні одна його сесія не закінчила ся, як то було звичайно раніше, в серпню (починаю-

чись в цвітні), але завжди протягала ся до грудня або навіть до марта слідуєчого року. Але, не дивлячись на те, що сесія за сесією йшли майже без переривів, виповнити всю призначену на кожну з них роботу палата громад мала можливість лише через ухвалення так званої „парламентської гільотини“, яка щоденно „зрізувала“ дебати по всякій статті законопроекту, незалежно від того, чи зовсім добре розглянено її. „Парламентська ж гільотина“ визначала, що парламент, особливо так звані неофіційні послы (себ-то всі, крім міністрів), мусів прийняти цілком не критично роботу міністрів та урядників, котрі виробляли план тої чи иншої реформи. І, звичайно, така відсутність дійсного нагляду за законодавством позначала ся найдуже на дрібних й не на загально-англійських законопроектах.

Отже коли такий бюрократичний продукт шотландського законодавства ухвалювався майже без дебати (через брак вільного часу), він не має „цертіфіката своєї гідности“ в формі детальної критики з боку шотландських послів.

Далі ухвалення головних реформ забірає так багато часу, що дрібні законопроекти або законопроекти, що стосують ся до одної країни, а не до усього Злученого Королівства, часто переходять з сесії до сесії, або зовсім не ухвалюють ся палатою громад. Навіть такий важний біль, як біль про роботу літей, против котрого вимовив ся лише один посол, був в р. 1911 покинутий парламентом через брак часу. Нема що й казати, що від такого overcrowding, себ-то переповнення програми парламентських робіт найбільше втрачають окремі країни. Доволі сказати, що шотландські послы мусіли дбати про зовсім просту реформу аренди землі цілих одинадцять років, поки їхня вимога була відносно задоволена, а про реформу законів про пияцтво—навіть 47 літ й то безуспішно.

Нарешті, і се майже найважнійший негативний наслідок відсутности особного парламенту в Шотландії, коли законодавство почало розвивати ся в напрямі соціального реформізму виявили ся такі протилежності між суспільним настроєм англійських та шотландських послів, які зробили мало чи зовсім не можливим яке будь поступове законодавство для Шотландії. Треба пам'ятати, що Шотландія має особливу систему народньої освіти, особливий земельний лад, особливу організацію суду та таке инше, що є цілком незрозумілим для Англіїців. Потреби реформи, таким робом, вони не бачуть тоді, коли їх вимагають шотландці, і як в парламенті шотландські послы складають лише невелике коло, то сї потреби й зостають ся незадоволеними.

Але ще гірше. Шотландці, як ми вже згадували, є більше по-

ступовими, ніж Англії. Більшість шотландських послів радикали, тоді як з англійських послів 248 належать до консервативної партії, 189 до ліберально-радикальної та 27 робітників і 1 ірландський націоналіст. Се правда, що англійські радикали, ірландські націоналісти і робітничая партія, разом з Шотландцями мають нині більшість голосів в палаті громад. Але на такому несталому факті шотландська нація не може будувати своїх надій на кращу будучину. Та навіть й нині більш консервативний напрям англійського представництва, яке має фактичне вето у всіх шотландських справах, відбиває ся негативно на шотландському законодавстві.

Візьмемо, напр., земельне законодавство. Мало чи не вся земля в Шотландії, як і в самій Англії належить до кількох магнатів. Сі магнати володіють землею на селі не з цілю її економічної експлоатації—бо можливе на великих маєтках екстензивне господарство не видає користи через конкуренцію Америки, Аргентини та Росії—але запусає їх під дичину для польовання. Сільські маєтки не є їх єдиною власністю, вони дуже добрий прибуток мають з своїх міських земель, де рента стоїть незвичайно високо¹⁾, та з акцій різних промислових підприємств і через се можуть і не дбати про прибутки маєтків. Отже шотландські гори особливо добре придатні для всякого звіря — сарни, червоного оленя та фазана, — і з року на рік земельні магнати задичавлюють все більше простора. В одному графстві Сутерленд, котрим володіє герцог Сутерландський з 1.359.846 акрів землі (як по містах, так і по селах) 407.173 акра або 30, % населені... звірем. Треба додати, що половина цієї площі задичавлена під оленя вже в наші часи, і для того довело ся позгоняти з хуторів чи мало люду. Графство Сутерленд не є виключенням. Така ж зміна зайшла й по інших хліборобських графствах — Пертському, Аржільському та Бєрвікському. Через се, як свідчить ценз р. 1911 в сих графствах нині живе менше людей ніж навіть в р. 1881, себ-то через тридцять літ населення їх не тільки не зросло, але абсолютно зменшило ся (з 204.948 людей в р. 1881 до 161.296 в р. 1911).

Се обезлюднення шотландського села, в якому хліборобство могло б годувати двічі або трічі більше люду, є головною проблемою національного життя країни. Але як відповідає на необхідність розв'язати сю проблему англійський парламент? Шотландці вимагають, щоб місцевим самоврядуванням було дозволено викупати магнатські землі подібно як се робить ся в Ірландії, без згоди власників. Англійський парламент,

¹⁾ В Единбурзі, напр., рента рахує ся на 160 ф. шт. в рік, себ то на 1500 рублів на один акр землі або 4078 рублів за одну десятину. Див. „The Budget, the Land and the people“. Лондон, 1910, ст. 66.

а особливо палата лордів, де сидить багато земельних магнатів Шотландії, уперто не згожується на сю реформу. Коли в р. 1889 був ухвалений закон про ренту дрібних господарів, т. званих, „крофтерів“, парламент обмежив силу цього закону лише на кількох місцевостях країни. Також добре поспували англійські послы та лорди і закон р. 1912, який засновав в Шотландії земельні суди і ставав на оборону усіх, а не лише гірних (крофтерів) дрібних господарів. Остільки поспували, що шотландські послы і навіть сам уряд хотіли відкинути сей закон і лише те примусило їх погодити ся на поправки палати лордів, що все ж таки сей закон хоч трохи полекшував життя шотландського селянства.

Так само і біль про торгівлю горілкою, який вже 47 літ вносьть ся шотландськими послами в парламент, кожен раз відкидає палата лордів. Чому? На се відповідь дає те, що в Англії карікатуристи часто замість реєґе (лордство) кажуть беєґе (пивоварство): лорди тут майже усі як один володіють броварнями та виницями і дуже не вподобають обмежень торгу спіртом ані в Шотландії, ані в самій Англії.

На сих прикладах можна бачити, що кожний закон відповідний інтересам шотландської нації, гальмуєть ся англійськими законодавчими органами. Се була навіть тоді, коли як нині в палаті громад мають більшість ліберали, котрі самі стоять за поступове законодавство. Коли-ж більшість належить до консервативної партії, котра представляє інтереси лендлордизма та фінансового капіталу, то про відповідність шотландського законодавства до шотландських потреб нема чого й думати. Хай серед шотландських послів лише маленька купка належить до консерваторів, все ж її голос буде мати більше ваги, ніж голос більшости поступових Шотландців.

Нема чого дивувати ся через те, що нині шотландська нація рішучо вимагає для себе автономії, оскільки тоді іде про національне законодавство й національну адміністрацію. Така вимога диктуєть ся реальними інтересами національного розвою і через се є вимогою не менш справедливою, як і аналогічна вимога ірландської нації.

Ми б не сказали всього про шотландську автономію, коли б не зупинили читача ще на тому факті, ще протягом останніх 15 років англійський парламент ухвалив де-кілька актів і реформ парламентської процедури, котрими вже так чи инше реалізована частина цієї вимоги. Так року 1899 особливий акт установив, що всі дрібні білі про ріжні льокальні справи (як, напр., реґляментація трамвайної справи в де-яких муніціпіях, та таке иньше) мусить розглядати ся не парламентом, але

„державним секретарем для шотландських справ“ та спеціальним комісаріатом після допиту заінтересованих людей чи організацій. Сей акт був ухвалений через те, що парламентові бракувало часу розглядати так вузько локальні справи. Але, хоч се і увільняло частину шотландських справ з під компетенції англійського парламенту, та разом і збільшувало вплив бюрократизму в державному ладі в Шотландії й через те сю реформу шотландське суспільство визнало за крок назад а не наперед.

Більше відповідала вимогам національної автономії друга реформа. В р. 1907 парламент — з одного боку через брак часу, а з другого — через те, що більшість послів до нього зовсім не розуміє особливих обставин національного життя Шотландії — почав передавати всі шотландські справи особливому „постійному шотландському комітетові“. Сей комітет складається з усіх шотландських послів та ще з 15 інших послів й мусить розглядати кожний законопроект, який зачіплює Шотландію. Але позитивне значіння й цієї реформи є досить вузьким. Навіть, хоч би і усі шотландські послы одноголосно ухвалили ту чи иншу реформу, яку пропонує уряд (законодатної ініціативи комітет не має), її дійсна доля вирішується на загальному засіданні всього парламенту й таким робом вона може бути відсунутою голосами Англіїців. І се так й буде, коли у влади будуть не радикали, але консерватори. Заснування комітету лише тим користне, що воно ще підкреслює необхідність шотландської автономії.

І, як ми казали у початку нашої статі, англійський парламент вже згодився принципіально на таке перебудовання державного ладу в Шотландії, ухваливши в другому читанні біль про шотландський гом-руль. Та й не може се бути инакше. Тенденції державної еволюції не лише Злученого Королівства, але й цілої Британської імперії, яка роскинула ся по всім куткам світа, ще з часів „батька політичної економії“, Адама Сміта, є тенденціями федералістичними. І разом з розв'язанням ірландського питання, разом з реставрацією національного парламенту в Дубліні мусить бути реставрований і парламент в Единбурзі.



С. ЧЕРКАСЕНКО.

3 українського життя.

Прадавній гріх і покута.—З промови деп. Іванова.—Савенкові вихилися.—„Ламер, ла-пер і так што“ деп. Макогона та держава, основана на його язичі.—Промова деп. Дзюбинського.—Заява п. Родзянка і всеросійський конфуз.—Українські протести.—Безнадійна позиція д. Щ.—„Россія“ і недержавні мови.—Казенна педагогія.—Знов „патревоти“ і Сухобрусов.—Галюцінації Меншикова й гицельські звички.—Новий Іуда.—Тяжка втрата.

Перш, ніж перейти до літніх, біжучих тем, варто зупинитись на продовженню думських дебат з приводу потреб українства.

Як і треба було сподіватись, зваживши на згадані вже наші „векселі“, на піднесений настрій прихильних до української ідеї депутатів, зваживши на безпорадне становище освіти на Україні й найбільшу вживаємість усяких кар і утисків іменно в сій сфері народного життя,—як і треба було сподіватись центр ваги словесної думської баталії перенесено на дебати по бюджету („по смѣтѣ“) міністерства народної освіти. Гріхів, смертних гріхів на сім міністерстві й за останні часи чорніе чимало таки, а найпаче отой його прадавній гріх русифікації, заради якої всі засоби міністерських чиновників були гарні. Звичайно, міністерство російської народної освіти остільки-ж винувате в тих своїх гріхах, як і взагалі всі інші, бо йшло завше тільки в згоді з загальною політикою об'єднаної ради міністрів, але такі вже оті парламентарські звичаї, що кожне міністерство витерплює під час бюджетових дебат подвійну покуту: загальну про всіх і окрему—виключно про себе. Говорити про хиби освітньої політики міністерства і не згадати про його політику що до шкіл инородчеських, хоч як би сього й не бажало ся міністерству, було-б річею просто таки неможливою не тільки тому, що в ній як найяскравіше виявив ся загальний характер російської політики, але й тому, що трохи не кожна з культурних національностей Росії має в опозиційній частині Державної Думи своїх представників. Мовчати-ж про власні болячки, як відомо, зовсім не входить в уповноваження опозиції. Тому й не диво, що панови Кассо з його чиновниками в дебатах перепало найбільш.

В оборону української національної школи виступали представники слівце всіх опозиційних партій, починаючи од соціал-демократів і кінчаючи конституційними демократами (кадетами); супротивниками сим разом вони мали знаменитого „сих діл майстра“, п. Савенка і вже також знайомого нам члена селянської фракції, селянина з Катеринославщини—Макогона. Додав своє авторитетне в українських справах слівце й

сам голова Державної Думи, нащадок славетного лицарства запорозького — п. Родзянко. Коротенькому переказови промов згаданих депутатів я й присвячу кілька сторінок своєї хроніки.

Гасло до словесного бою подав київський депутат д. Іванов, повторивши ще раз старий, як саме українське питання, трюїзм, що „в народній школі мова повинна бути матерня, рідна мова“, та висловивши свою думку про те, що „в місцевих університетах повинно бути навчання української мови, української історії, місцевого фольклору“. Чому не навпаки: університети на Україні повинні бути цілком українські, і в них, як широко-наукових інституцій, повинно бути навчання інших мов, історій, фольклору?.. Але й на сім спасибі: могло бути гірш.

Після Іванова й його згадки про українську школу, хижим шулікою палетів на українство блискуче провалений в Києві і врятований націоналістами на провінції, депутат п. Савенко. Він, як усім відомо, сам малорос з діда-прадіда і, хоч у роду його визначнішою за поліцейського урядника особи, здається, не було, проте говорив він з трибуни з більшим апломбом, ніж нащадок гетьмана Скоропадського. Довго говорив, але докладно його промову наводити було-б зайвим, бо кожний з українських читачів завше наперед зможе сказати, про що розводитиметься сей покидьок рідного народу. Тому подам тільки, так мовити, конспект духовитої, повної брехень і перекручувань, промови його. Найсамперед він перестерігає своїх однодумців од тієї хибної думки, що українського руху нема. Він достомотно знає, що є, але в тую-ж мить думка йому заскакує, й він прохає звернути уваги шановних членів Думи на пікчемність того руху. А доказом сього, по Савенку, є той факт, що в Думі немає жадного Українця. Ідейні основи українства—се брехня, фальсифікація. Людність Малоросії абсолютно не розуміє „та-рабарщини“, утвореної, звичайно, ні ким більш, як проф. Грушевським. Далі Савенко докладно розбирає старовинні пам'ятники російського письменства і, як двічі по два—чотири, доводить, що малороси—то нащадки будівничих російської держави, одно ціле з російським народом; навіть борються вони за російське ім'я і ніколи в світі не підуть за мазепинцями. Савенко не був-би Савенко, коли-б не згадав про підкуп українських діячів Німцями, про смертельну небезпеку, яку становить українство для „великої Росії“ (забув, що в початку своєї промови розпинався про вікчемність руху). Наколотивши отакої нісенітниць, „одкатегоривши всю систему“ українську, київський Хлестаков зійшов з трибуни під щирі оплески своїх думських приятелів.

Спостерігаючи, як зухвало й по мистецькому витанцьовують малоросійського гопака на старечій спині України п.п. Скоропадські, Савенки й інші, не втерпів, щоб не геннути її своїми чобітьми й відомий селя-

нин Макогін. Та й як його не вишквариш, коли ще й під боки звідусюди штовхають: іди, мовляв, репрезентуй малоросійський народ!.. І російський парламент, а з ним і вся людність Росії почула „голос народу“, що промовив устами Макогона. Не маючи під рукою стенограми, я неможу тут ти промови катеринославського „малороса“ в усій її красі й цілості. А варто було-б, бо досить прослухати навіть Томі невірному сьому знамениту промову, висловлену чудовою московською мовою, щоб усі сумніви, сполучені з питанням про мову в школі ростали, як пара в повітрі. Ось дві перлини з промови, подані „Укр. Жизнью“: „Говорять здѣсь, что малороссамъ очень труденъ русскій языкъ. Я еще разъ скажу, что малороссы затрудненій не встрѣчаютъ не только въ отношеніи къ русскому языку, но даже не встрѣтили, если-бы было такое предпочтеніе учиться не только русскому языку, а французскому и другимъ языкамъ“. О!.. яка безодня політичної, педагогічної і всякої иншої мудрости! Мимохить спадає на думку, чи не пройшов д. Макогін учебної команди? Певне й „ла-мер“ і „ла-пер“ з отим „мерси“ знає, не дарма-ж про „французьке“ забелькотав. Шкода тільки, що стенографістки не зберегли коштовної вимови розумного Макогона, „так што“ вона зявилась читачам безперечно досить таки причепуреною. А що без „так што“ не обійшло, про се свідчить ще отсей уривок: „Малороссамъ также желательно изучать тотъ языкъ, на которомъ основано все наше русское государство. Малороссы, также любящіе свое русское государство, также не стремятся къ абособленію отъ русской государственности, такъ же относятся къ государственной власти, какъ и всѣ русскіе граждане“. Що пришелепенуватий і затурканий дядько „относится также къ власти“, в сїм ніхто не сумніваєть ся, але що до „обособленія“, то про се аж кричить кожне „также“ селянина Макогона. Такого „штилю“ навіть у „Галичанині“ не здибаєш,—що то значить, коли людині, „любящей свое государство“, „желательно изучать тотъ языкъ“!.. Сердешний, запоморочений дядько! Сидів би ти вже краще й не рипавсь, як сиділи й не рипались всі оті Мерщії, Уничі та инші малороси, „любящіе“... добрий думський пай та ласку своїх благодітелів-націоналістів, і ніхто про тебе не знав би й пальцем не показував, як на якусь потвору. Сидів би мовчки, бо навіть у підлости ти—дядько, а не Пурішкевич, не Савенко...

На всі наскоки ворожих до українства членів Думи відповів докладною промовою трудовик Дзюбинський, і промова його мала надзвичайно цікаві наслідки, зачепивши п. Родзянка й примусивши його взяти слово в українській справі: а з того слова вийшов один величезний всеросійський конфуз нашим вельможним землячкам.

На питання п. Савенка: до уряду якої держави звертають ся Ук-

раїнці й українські діячі за інструкціями?—д. Дзюбинський відповів: „Не до урядової влади звертають ся Українці й українські діячі за інструкціями; вони звертають ся найсамперед до свого сумління, до свого народу й роблять те, що підказує їм сумління й народ“. Відповідаючи на заяву п. Скоропадського, що „в російській державі, яка зростала в Києві, малороси такий само державний народ, як і великороси, такі само хазяїни землі російської, як і вони, д. Дзюбинський зазначив, що „хазяїном землі російської досі була невідповідальна наша адміністрація, ви-ж є догадливими помігачами невідповідального уряду, а український народ—се жертва, жертва вашого спільного з урядом насильства над ним що до преси, школи й мови особливо“. Розвивши своє се твердження ширше, Дзюбинський наприкінці констатує, також у відповідь п. Скоропадському, такий факт:

„Член Державної Думи, Скоропадський, між иншим доводив українські гаразди вказівкою на те, що на чолі Думи стоїть нащадок запорозьких козаків, Родзянко. Але, панове, член Думи Скоропадський забув вам згадати про те, що нащадок запорозьких козаків Родзянко визнає українську мову, як мову, яку найкраще розуміє людність, і користується нею за-для того, щоб ознаймувати ті чи инші відомости, потрібні для людности. В мене в руках, панове, Височайший маніфест 17-го жовтня, якого перекладено на українську мову і до якого зроблено докладні пояснення тією-ж малоросійською мовою, і се зроблено катеринославською губернською земською управою й підписано М. В. Родзянком. Таким чином, ви бачите, що високе становище не обов'язує до того, щоб зрікатись існуючої в життю й літературі української мови, і я гадаю, що ніхто з вас за се не запідозрить в „сепаратизмі“ або „мазепинстві“ шановного нашого голову Державної Думи“.

Пан голова, не сподіваючись очевидно такого візка од ехидного депутата, просто таки отетерів і в своїй відповіді накопичив такого, що ніякої пристойної купи не держить ся, немов якийсь напівписьменний Макогін. Заява його остільки барвиста, духовита, правдива й розумна, що з нею варто познайомитись, не одкидаючи „анї титли, ніже тії коми“.

„Я зняв слово,—промовив п. Родзянко, вийшовши на трибуну,—щоб не було сумнівів у членів Державної Думи в тім, чи справді я визнаю сю українську мову, українофільську (sic!), чи ні, і мовчання мое могло бути, звичайно, вами, панове члени Державної Думи, пояснено моєю згодою („въ положительномъ смыслѣ“). Але я буду відповідати й пояснити сю річ не від себе, а від осіб компетентніших, як самі побачите далі. Річ у тім, що й

справді група осіб при ознаймуванні маніфесту 17-го жовтня завзялась була популярно пояснити суть тих положень і Височайших милостей, дарованих людности, і виникла думка, щоб крім видання сієї праці російською мовою, було зроблено переклад, якого й було зроблено одним з визначних наших представників учених в Катеринославі, і потім група осіб, де брав участь і я, звернулася до повітових земських управ з проханням се писання розіслати по селах. Але що вийшло з того? А ось що, панове. За який там час, коли наспів час земських зібрань, від селянських гласних-хахлів, малоросів, через земські управи почали надходити заяви такого змісту: вони прохали на той випадок, як що будуть знову ще росповсюджуватись такі користні і важливі видання, то не друкувати їх тією мовою, якої вони не розуміють... (Оплески праворуч і в центрі). Таким чином, панове, як що прихильники й супротивники ідеї існування української мови в тім значінню як се розуміли члени Думи Савенко й Іванов, що сперечались про її існування, не можуть подати певних доводів в оборону своєї думки, і як що справді подібне існування під сумнівом, то послухайте-ж голосу того народу, якому ви сю мову, так мовити, накидаєте. А думку сю я вам переказав: вони прохали тією мовою, якої вони не розуміють, їм праць не друкувати. (Оплески праворуч і в центрі).

Так (я дбав передати й оригінальності стилю) посвідчив у Державній Думі нащадок лицарства українського, та не такі наслідки, яких він сподівався, вийшли з того його посвідчення. Перший відгук на виправдання п. голови Родзянка перед націоналістами й думськими неграми з'явився в „Рускій Молві“ (№ 171) під заголовком — „Малоросы отказываются понимать свой языкъ“. Се був лист до редакції якогось д. С. Майбороди. Покартавши думських ворогів українства за їхні оплески п-ви Родзянку й зазначивши значіння мови в духовім розвитку народу, д. Майборода пише:

„Варто так само звернути увагу ще й на те, що може й самий оригінал, а не тільки переклад був незрозумілий селянам. Бо є всякі й пояснення, є всякі переклади. Адже й російська офіційна мова є зовсім незрозумілою „тарабарщиною“ для великоруської людности“.

Заяві п. Родзянка поняв віри, крім д. Майбороди, також д. П. Чижевський, колишній посол до 1-ої Державної Думи, і звернувшись в „Рѣчи“ (11-го червня) до п. голови з отвертим листом, повним докорів і доказів льогічної безпідставности Родзянкової заяви та абсурдности того твердження, що „народ не розуміє своєї рідної мови“.

„Як могли ви Михайле Володимировичу, — пише д. Чижевський,—старий досвідчений земець, надати якусь силу тим випадковим заявам скількох напів-письменних селян, що здобули собі довіре швидче земських начальників, аніж народу? І як могли ви взяти їх за аргументи до розв'язання величезного питання про права 35-мільонового народу на рідну мову?

Навівши низку доказів про існування мови, окремішність лексики української, про існування й багатство української літератури, д. Чижевський знов докоряє:

„Тепера серед тієї частини російського громадянства, що має владу, така поведінка, щоб усякими способами гнітити й зневажати українське слово, і ви пішли слідом за сією поведінкою, хвицнули його й ви... Та чи не достойнійш було-б вас, Михайле Володимировичу, замість того, щоб іти слідом загальної течії в близьких вам сферах, зупинити ся над вивченням спірного й важливого питання і присвятити йому хоч частину своєї уваги“?

Вельми шануючи достойного автора отвертого листа до п. Родзянка, я проте не можу не зазначити, що з усього того листа тільки й є вартого п. Родзянка, а саме—чудова, влучна кваліфікація вчинку словами — „хвицнули його (укр. слово) й ви“. Іменно хвицнули, иншого слова важко й прибрати. Що-ж до решти міркувань д. П. Чижевського, то—давно вже відомо, що—з такими людцями, як наші землячки типу Родзянка й Макогона, не варто „огородъ городить“. І дивно те, що до такого висновку першою прийшла польська газета. Що то традиції, що то досвід! З приводу листа д. Майбороди „Dzien. Petersb.“ (ч. 959) зауважив:

„Радимо д. Майбороді не брати щиро до серця заяву п. Родзянка і радість націоналістичного табору. Брехливість тієї заяви спричинить ся тільки до непомітної, але впертої праці на полі самопізнання й розвою українського народу“. („Рада“, № 131).

В той час, як д.д. Майборода й Чижевський одразу поняли віри заяві і тільки подбали підшукати до неї розумного пояснення, польський орган одразу догадав ся, що п. Родзянко, аби виправдатись перед націоналістами й правими, простісенько собі... збрехав, виходячи з таких, напр., міркувань (№ 961):

„Одно з двох, або п. Родзянко не знає мови свого народу і Бог зна по-якому свою відозву написав, або людність Катеринославщини вживає мову, якої сама не розуміє. А як відозву перекладено знавцем української мови, як заявив і сам п. Родзянко, то зостаєть ся друга гіпотеза—але вона суперечить здоровому розумови“. („Рада“, № 132).

І закінчує свої міркування „Dzien. Petersb.“ так:

„Радійте, панове Родзянки! Ваша праця дала помітні наслідки. Зробили ви народ свій калікою безмовною. Але дайте рідну школу народови українському, і ви тоді побачите, чи існує мова українська, чи вигадав її проф. Грушевський“. (Ibid).

Так поставили ся до знаменитої заяви п. голови Державної Думи тверезі Поляки—і не помилилися. Не встигла ще тая заява розійтись по всій матущій Расеї, як до газет і до Думи почали надходити протести і—головне—факти, що стверджували цілком думку „Dzien. Petersb.“ про неправдивість заяви.

До „Русск. Молвы“ (№ 177) надіслано було з Катеринославу примірник маніфесту 17-го жовтня з поясненнями до нього катеринославської губернської земської управи—мовою українською.

„Се пояснення,—пише газета,—має таку передмову, яку наводимо буквально по оригіналу: „Зважаючи на те, що кілька разів прості люди Катеринославщини звертались до катеринославської губернської земської управи з проханням, управа поклала одгукнутись до своїх земляків, до всіх, хто живе по містах і селах нашої губернії і пояснити, як воно дійсно треба розуміти Царський маніфест 17-го листопада 1905 р.“.

Виходить, що селяне самі прохали подати їм маніфест їхньою рідною мовою, і се було зроблено „за приводом пана-добродія М. В. Родзянка. Хто-ж ті селяне, що, як казав пан-добродій голова Державної Думи, прохали не видавати більш потрібних і користних видань рідною мовою, якої вони не розуміють?.. Катеринославський кореспондент „Русск. Молвы“ розглянув усі протоколи земського зібрання того часу і ні в одному з них не знайшов заяв, або згадок про заяви „гласних-хахлів-малоросів“, мовляв п. Родзянко. Нічого подібного нема і в місцевих катеринославських газетах того часу.

„Роспитавши де-яких місцевих громадських діячів та земців,—пише кореспондент „Р. Мол.“,—пощастило установити, що й справді в губернське зібрання надійшло дві заяви: одна од відомого чорносотенця дворянина Бродницького, а друга—од націоналіста, голови олександрівської повітової управи, С. Неїжмака. Крім сих заяв надійшла ще одна заява од земського волосного писаря Сурсько-литовської волости. І по всьому. („Рада“, № 135).

Крім сього до Державної Думи надійшло спростовання заяви п. Родзянка од його земляків-селян з 1097 підписами, а в „Раді“ (№ 137) уміщено телеграму з Катеринославщини, в якій зазначається, що на однім обіді п. Родзянко виголосив досить довгу промову українською мовою, а в ній підкреслив свою братерську рідність з селянами-лоцма-

нами, внаслідками запорожців; запевняв також селян, що йому все наше рідне—дороге та миле, а особливо мова, якою він і звертається до них. З цієї телеграми бачимо також, що п. Родзянко видав для селян такі книжки: „Холера“—р. 1905-го, пастирське посланіє—31-го жовтня того-ж таки року, маніфест—12 листопада 1905 р. й українські пісні—1906 р.

Коли зважимо на всі ці данні, то побачимо, що од заяви п. Родзянка, зустрінутої оплесками правих і октябристів, не лишається ані-чогісеніє: пан голова Державної Думи, аби врятувати себе од підозріння в спочуттю Українцям, вжив, і дуже необачно, засобу, який до лиця хіба тільки Савенкови з братією. Громадська думка зуміла оцінити вибрик вельможного землячка по заслугі й на сім ми можемо поставити точку, зазначивши хіба ще те цікаве зявище, що українська ідея остільки встигла вирости за останні часи, не зважаючи на утиски й переслідування, що навіть наскоки на неї з ворожого табору досягають як раз протилежних ворожому бажанню наслідків. Є й ще один добрий бік виступів, подібних до виступу п.п. Скоропадських та Родзянок: вони розворушують громадянство, а також викривають справжнє обличчя всіх отих, мовляв д. Чижевський, справедливих і вдумливих земських діячів, старих досвідчених земців вельможного походження; вони примушують порядніший елемент великопанського українства переоцінити старі вартости, тверезо подивитись на дійсну природу того великопанського українства й відокремити себе од „вельмишановних Михайлів Володимировичів“ рішучо і назавше; виступи Скоропадських і Родзянок, завдяки їх цинічній отвертості, не лишають жадних сумнівів і вагань у питанні, де ж справді правдивий шлях до здійснення української ідеї, справляючи думку наших героїв подвійної політики знов-же таки до тих низів, яким тільки й належить останнє слово в розв'язанні українського питання. Крім того, виголошене гасло: „Ніякої культури, крім російської“! впливає завше дуже витверезуючо на громадянство, лишній раз доводячи, що до справжньої культури й вільного розвитку національних сил, як не крути, а шлях тільки через політику. І чим швидче розв'яжуться всякі ілюзії культурництва, чим швидче також виявиться привселюдно правдиве відношення до українства різних політичних груп і осіб, тим краще.

Виступи в Думі в оборону й проти українства викликали кілька протестів з боку Українців. Наведу їх, як документи до історії української політичної думки, й перейду до біжучих фактів українського життя. На імя трудової фракції в Думі одержано такого листа:

„В сучасних умовах громадсько-політичного життя Росії українське громадянство позбавлено можливості мати в Державній Ду-
ЛНВістник 1913, кн. VII—VIII.

мі своїх представників. Се примушує нас висловити отсією заявою своє відношення до останніх виступів в Державній Думі по українському питанню.

Заявляємо про свою солідарність з тими поважаними депутатами, які, не будучи Українцями по походженню, але правдиво оцінюючи своє становище представників демократичних шарів людности, піднесли свій голос супроти тяжких утисків, які витерплюють українське слово і всі, взагалі, прояви українського життя і завдяки яким українська інтелігенція й український народ позбавлені можливости користуватись своєю мовою й иншими засобами національної культури. Визнаємо конечну потребу націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу.

Вважаємо автономію України, як і инших країн і націй, гарантією від втручання в сферу національного життя й запорукою вільного культурного й громадського розвитку. Разом з тим протестуємо супроти виступу деп. Скоропадського, який, зловживаючи своїм історичним іменем, дозволив собі промовляти від імени українського („малоросійського“) громадянства.

Як представник тільки тієї частини його, що давно порвала звязки з національним життям рідного народу, він не мав на се права. Голос його, як і голоси всяких свідомих і несвідомих одступників з інтелігенції і з темної маси, не може висловлювати думок і поривань української інтелігенції й свідомих елементів українського народу“.

Далі вміщено 118 підписів українських діячів, учених, письменників і громадян.

Крім поданих уже вище протестів і заяв, члени Державної Думи поступових партій одержали протести од селян і робітників з приводу промов у Думі проти Українців, особливо ж проти промов октябристів і зокрема — промови Скоропадського. („Рада“, № 141). До сього долучили свій голос і народні вчителі-Українці, що пробували на літніх курсах в Києві.

Рятувати п. Родзянка завзяв ся на сторінках „Кієвлянина“ відомий д. Щ., але, як справа запоріжського нащадка була цілком безнадійною, то з ним сів, як кажуть, у кальошу й д. Щ. Останній по звичці пішов ще далі, ніж п. Родзянко й почав запевняти своїх читачів, що власне ніякого перекладу маніфесту на Катеринославщині навіть не було та й не могло бути, бо, мовляв, для того в Українців бракує юридичної термінології. Се після того, як сам п. Родзянко не одмовляв ся, що переклад таки було розіслано селянам, а д. Дзюбинський демонстрував перед Думою один з примірників!.. Цікаво, якої думки сам д. Щ. про оте своє писання в „Кієвлянині“?..“

До-речи тут подати й про законопроект про приватні школи, ухвалений Державною Радою. В попередній хроніці своїй я висловив думку, що од нього, поки він пройде всі митарства, не лишить ся нічого путнього. Де-які ознаки правдивості сієї думки маємо вже тепера. Офіційна „Россія“, в однім з останніх своїх чисел, прочитавши нотацію членам Державної Ради за те, що вони пропустили в законопроекті рідну мову в приватних школах, висловлювала далі такі глибокодумні міркування:

„Було б всупереч з державними інтересами дозволяти приватним школам навчати недержавною мовою й виховувати покоління за поколінням у деякім відчуженню од російської культури. Державна мова є могутнім чинником об'єднання народностей, що населяють одну державу, й головним провідником матеріальної й духової його культури. Хай державна мова буде в нас коли не всюди єдиною викладовою мовою, то всюди пануючою. І незалежно від того, які се школи—урядові чи приватні“ („Рада“ № 155).

Ще-б пак чи не могутній чинник культури! Навіть державної! Особливо в нас, на Вкраїні, де про занепад культурности й освіти од русифікаторства і горобці на дахах цвірінькають.

Ох, тая мова рідна! Чимало клопоту й гризот завдає вона всім, хто запопадливо побиваєть ся коло державних інтересів. Но що вже уперті люди оті діди з Державної Ради, а й ті визнали за можливе дозволити недержавну викладову мову хоч у приватних школах. Здавало ся-б чиновним дідам, яким доручено пильнувати освіти на місцях, треба було-б дослухуватись до того крику життя і принаймні не нервуватись при самім тільки слові—рідна мова. Все одно, ранійш чи пізнійш, доведеть ся бути свідком, як тая мова лунатиме по школах. Так ніт-же! Навіаки—се ніби олію в огонь підливає, й вони ще щирійше беруть ся до викорінення неприємної їм звички инородців кохатись у своїй мові й дбати про її розвій. Скільки, напр., натерпілась українська мова на Київських і Харківських учительських курсах за се літо! Ще перед курсами в Києві ходили чутки, що вони розпочнуть ся під гаслом: геть мазепинство! Се натяк на те, що на торішніх курсах учителі дозволили собі деякі вільности що до закоханности в рідну мову. І справді: заборонено було вітати лекторів українською мовою, а коли одна з учительок промовила кілька слів, то потім не знала сердешна, куди подітись од погроз; в інтернаті заборонено було (правда, без-успіху) розмовляти, співати й навіть читати українською мовою. Коли вчителі склали адресу одному з лекторів (він же й один з упорядчиків), то, знаючи відношене його до українства, редакували цитату з нашого Кобзаря так: „И чужому научайтесь, и своего не забывайте, какъ сказалъ одинъ поетъ“. Взагалі саме піднесенне адреси тому лекторови (землячок!) є вже курі-

озним, і пояснити його можна хіба тим, що ініціатива вийшла од учителів-Росіян; наші-ж підписали адресу „страха ради іудейська“. Не зважаючи на заляканість і відповідну атмосферу, що панувала на курсах, учителі-Українці виявили нахил не рахуватись з бажаннями своїх благодітелів; навпаки, завше помічала ся тенденція визволитись з-під непроханої опіки й повернути очі туди, звідки, на їх думку, тільки й можна сподіватись прирештя рятунку од темноти, — до рідного. Між иншим послано було привітання великому вчителю Іванови Франкови, протест супроти україножерних виступів у Думі, вітання депутатам, що обстоювали права Українців і догана мовчазливим землякам.

В Харкові можна було спостерегти те саме зявище, бо й там сього року упоряджено було курси попечительською округою міністерства освіти. Коли один з учителів за згодою товаришів виступив був з подякою українською мовою лекторови Зеленку, то знялась справжня веремія; позаяк розігнати курсистів і закрити курси було ніяково, то вчителям запропоновано було скласти заяву, що вчитель Г. виступив з промовою з власної ініціативи, на що злякані педагогі мусіли пристати: вчителя Г. з курсів прогнано було, декорум відсутности мазепинства врятовано. Але інцидент закінчив ся не зовсім „благополучно“: д. Зеленку, звернувшись до вчителів з такою приблизно прощальною промовою: „Мене дивує, панове, що ви згодили ся визнати в інциденті з вітанням мовою українською виключну ініціативу вашого товариша Г., коли й мені напевне відомо, що на його виступ такий пристали ви всі“. Вчителі од ніяковости й сорому, забелькотали щось про те, що вони не хотіли, щоб шановний лектор зазнав прикростей од начальства. „За свої вчинки, — відповів з сльозами в голосі лектор, — відповідаю я сам. А от ви вовіки не змиєте ганьби („позора“), яку наклав на вас ваш нерозважний вчинок“.

На курсах у Катеринославі знову уславив ся відомий уже з торішнього земаць п. Яковлев. Торік він запевняв учителів, що українську мову вигадали татари в XIII століттю, а сього року не дозволив виставки українських підручників, покликаючись на те, що завідуючий сією справою не здатен розібрати, які з тих книжок шкодливі, а які ні, і взагалі на те, що в обовязок земства не входить знати про се.

На Полтавських, Чернігівських і инших курсах, очевидно, „все обстоить благополучно“: мовчать, бо певне благоденствують.

Разом з казенними вартівниками над українським словом виступають, звичайно, й „патревоти“. Так, напр., на кооперативному зїзді в Житомирі зняв ся поміж союзниками страшений гармідер з приводу однієї з резолюцій зїзду, що вимагала інструкторської допомоги в кредитових кооперативах місцевої, се-б-то української мови.

„З приводу сієї резолюції, — читаємо в „Раді“, — „Ж. Воляни“

пише: „Резолюція є справжньою пропагандою зїздом української мови, силуванням накиданням її волинському селу. Неможна не зазначити, що ухвалення цієї резолюції ніби ставить в обов'язок інструкторам знати українську мову“. Взагалі „Ж. В.“ доносить кому слід, що на зїзді всі постанови виносили під диктовку „мазепинців, а коли так, то й сам зїздбу в суто-мазепинським“ (№ 134). Причина союзницької злоби в тім, що українські промови на зїзді мали величезний успіх серед членів-селян.

Немалу тривогу зняв і київлянинський Сухобрусов, довідавшись що „організація виставочного зїзду по кооперації (в Києві), що зветь ся „всеросійським“, попала чи не цілком до рук Українцям“ („Київлянинъ“, № 153). І кровю сходить патріотичне сухобрусове серце од тяжкого болю за всеросійську кооперацію, і він далі подає до відома начальства біографії про д.д. Барановського, Волошиновського, Порша, Стасюка й Степаненка, що входять до президії по організації зїзду, і радить нам

„немного охладить свой пылъ, умѣрять аппетитъ и не натягивать слишкомъ туго свою національно-сознательную тетиву („Рада“, № 128).

Чи не страшно!

Коли п.п. Сухобрусів та Щ. хвилюють і нервують явища внутрішнього українського життя, то н. Меньшикова доводять до галюцинацій думки про те, що ми в спілці з Китаєм геть-чисто потрошимо Росію й заснуємо свою державу власну на чолі з Францем II. Прогноз російської мазепинської хвороби він ставить так красномовно, що варто його навести з „Нов. Времени“ (15-го червня):

„Хоча з нами, Великоросами, мазепинці дуже скриті, але мені доводило ся бачити „малоросів“ цієї марки і в інтимній балачці дивувати ся, що вони такі лихі на Росію. Часом вони живуть у Великоросії, мають державну посаду, в рідному краю ніколи не бувають і по-українському мало що й говорять, але Шевченкова „Україна-мати“ викликає в них велике хвилювання, сполучене з скаженням обуренням проти ніби-то гнобителів України — Великоросів. Настрій сей зовсім не безневинний і зовсім не уявляє з себе самого тільки політичного сентименталізму. Коли сьогодні він не приводить до вибуху, то треба ж пам'ятати, що й вулкани иноді стоять тихенько. Україна залита кровю великих повстань проти польської влади. В зв'язку з „безобразнимъ“ появом мазепинства слід конче установити, чи нема ознак наростаючого південно-російського вулканізму і проти нас. Кажуть: змилуйтесь, адже ж велика сила Українців посідають у нас в державі і громадянстві таке

почесне місце — то чи-ж можна запідозрювати всіх Українців у зраді? Розумієть ся, не можна, скажу й я. Але тут йдеть ся не про всіх Українців: доволі й мільона мазепинців, щоб наробити нам великого клопоту, а мазепинців тепер уже, як лічити Галичину, маємо скілька мільонів.

І далі:

„Крім людей „здравомыслящих“ є десятки мільонів людей „стихийнаго мышленія“, які зугарні заражатись усякими пристрастями, особливо політичними. Ще раз кажу: мазепинське українофільство пішло вже широкою хвилею по Малоросії і спокушає силу-силенну малоросійської інтелігенції, особливо тієї, що близько стоїть до народу... Під величезною товщею криги, на самому дні йде невпинна робота струмків, що підмирають усю гігантську кригу, і вона непомітно сунеть ся в прірву“.

Що-ж діяти радить нововременський хриstopродавець, щоб не опинити ся у тій прірві? О, в нього не довго!..

„Через се треба, не довго думаючи, порізувати погані способи... і не цурати ся недозволених у поєдинках ударів, дождаючи дозволених. Мазепинський рух у Росії треба объявити державним злочинством і душити його всіми способами. Ватажків сього руху треба ловити і виганяти з Росії назавжди“ („Рада“, № 139).

Се вже й Жидам доведеть ся позаздрити: на тих вперджають загони („облави“), ловлять і викидають тільки в межу „правожительства“, а нас простим шляхом під високу руку Франца II. До отаких гицелів доживись у своїй власній хаті.

Опріч інших, знайомих уже нам гицелів, на сторінках „Нов. Времени“ зявила ся нова фігура. Се п. Ренніков, перекінчик з одеської поступової газети, се-б-то новий Іуда. Одрізняючись од інших меншим україножерським апетитом, він переважає їх придуркуватістю. Колись у „Русск. Слові“ п. Вілі запевняв читачів, ніби відомий український письменник сказав йому, що по-українському — Піфагорева теорема буде— Пихвагорова мотня. Тепера п. Ренніков знайшов теж свого Українця, тільки вже не письменника, а лікаря, який напутив його, як зробитись справжнім Українцем; і він знає тепера „якої нам треба школи“ і „з кого складають ся негідні, непевні елементи в українстві“. Се глузоване п. Реннікова з наших книжок. Ги—и! Надзвичайно смішно!.. Озброївшись такими знаннями він у другій статі вже пише серйозну наукову розправу й називає її— „Откуда это движение пошло есть“. За джерела бере поважні в певних колах праці Щоголева, Стороженка, і Сікорського Правда, в його статті миготять ще й імена таких учених, як Кор-

ша, Ягича, Пипіна, Срезневського, Потебні, але з усієї писанини його видно, що він їх і не нюхав, а просто, поклавши собі метою „одкаторяють“ українську мову, послався на них, не підозріваючи, що згадані вчені про те, що він пише, цілком протилежної думки. І загалом виходить—нудьга й нудьга: у всіх ті самі способи — наклеп, донос, брехня, перекручування. Хоча-б хоч що-небудь, нехай підле, але нове. Навіть у мерзоті всі оті „публіцисти“, що обрали своїм фахом цькування українства, дурноголові.

З історії адміністративних заходів варто згадати про сенатську постанову в справі існування Об'єднаного Шевченківського Комітету й про поневіряння українських художників з проханням про виставку. Про перше ось що читаємо в „Раді“ (№ 125):

„Сенат 28-го травня розглядав рапорт п. київського, подільського й волинського генерал-губернатора про скасування київського об'єднаного комітету по збудованню пам'ятника Шевченкові в Києві. Зважаючи на те, що дозвіл збирати жертви на пам'ятник дано полтавському земству, п. генерал-губернатор доводив безпідставність існування київського комітету і просив сенат скасувати стверджену в свій час адміністрацією постанову київської міської думи про організацію сього комітету. Сенат, по обміркованню знятого п. генерал-губернатором питання, одхилив його пропозицію і постановив, що київська міська дума й надалі має право брати участь в справі пам'ятника Шевченкові“.

Що до виставки картин українських художників, то „її не пустили в залі педагогічного музею, заборонили улаштувати в городській школі імені Терещенка; не знайшлося місця і в городському музею, хоч для всіх інших художників двері сих інституцій були настійно розчинені. Довелося скористувати з гостинності українського клубу, хоч світлиці „Родини“ і не зовсім вигідні для цієї мети („Рада“, № 165). І от на піддашку „Родини“ бачимо красномовну вивіску про українську виставку: „Виставка картин“.

Небагато на протязі трохи не двох місяців сталося тих відрадних зявищ на обрії українського життя, тому присвячуємо їм тільки кілька слів.

В Полтаві з метою популяризації наукової медицини та гігієни розпочато видання під редакцією д. Г. Коваленка медичний часопис — „Життя й Знання“.

Гурток кременчугської інтелігенції подав полтавському губернаторови прохання на дозвіл одкрити в Кременчузі „Українську Книгарню“.

Чаплянськими (Катеринославщина) аматорами і куликівськими хористами подано до ради катеринославської „Просвіти“ прохання про те, щоб вона одчинила філії „Просвіти“ в Чаплях і Куликівці.

На всеросійській виставці в Києві, крім багатьох українських кустарних відділів, що не виступають під прапором українства, впоряджено книгарнями київськими український кіоск.

Скульптори — П. Андреев, член Імператорської художньої академії Беренштам, М. Гаврилко, директор англійської академії в Римі А. Шіортіно, і Л. Шервуд у відповідь на запросини Об'єднаного Комітету згодилися взяти участь в іменному конкурсі проектів пам'ятника Т. Шевченкові.

На протязі останніх двох місяців одбулися загальні збори в таких товариствах: „Народня Торгівля“, в Катеринославі, т-ва „Просвіта“ — теж там і т-ва „Просвіта“ в Мануйлівці.

Звістки про аматорські українські вистави маємо з таких місць: Полтава, Нефороща, Лубні, Світовщина, Шишаки, Томашівка, Ряске, Стари Санжари (Полтавщина), Золочів, Харків (Харківщина), Канів (Київщина), Кролевець (Чернігівщина), Миколаїв (Херсонщина), пос. Катерининський, Дієвка, Мануйлівка (Катеринославщина), Городок, Печера (Поділля), Хабаровськ, станц. Ставрополь, Тіфліс.

Коли дійсність обдаровує нас такими дрібницями, то за те в злигоднях наших їй нема впину. Ще тільки три місяці з тижнем проминуло, як Україна зайшла ся плачем, ховаючи одного з найкращих, найдостойніших своїх синів, Михайла Коцюбинського, а вже маємо нову страшну звістку: 19-го липня в Сурамі (на Кавказі) упокоїлась Леся Українка. Всієї ваги цієї тяжкої втрати одразу й не збагнути. В належнім місці нашого чисопису буде дано докладну оцінку творчості великої поетеси нашої. Тут же лишається тільки побожно промовити перед свіжою могилою: Вічна пам'ять, вічна слава найкращій квітці України!..

Бібліографія.

Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Книга XII. Київ 1913. Ст. 164+(2). Ціна 1 руб. 50 коп.

Роспочинає книжку цікава розвідка д. Ореста Левицького „Про Василя Тяпинського, що переклав Євангеліє на просту мову“ (ст. 5—21), в котрій зібрані всі історичні відомості, зв'язані взагалі з іменем Василя Тяпинського. Не всі однак ці відомості можна прикласти до особи перекладчика. Тут треба бути дуже обережним, бо виходить з документів, що Тяпинських і то саме Василів, було що найменше два, а то й більше. І от хоч відомостей зв'язаних з іменем Василя Тяпинського маємо досить, то про перекладчика Євангелії знаємо не багато — тільки те, кінчить автор, що подає „фільологічна аналіза тексту в його перекладі та його ж власна передмова — та й годі“. Домисли ж проф. Брік-

пера й Довнар-Запольського, оперті на матеріялах, які цілком до нашого Тяпинського не відносять ся, треба відкинути. Результат, як бачимо, невеличкий, натури виключно негативної, але з наукового погляду незвичайно цінний. Краще знайти трошки та певно, ніж покладати ся на сумнівні джерела. Тому розвідку д. О. Левицького треба вважати за дуже корисний набуток нашої історичної літератури.

Д-ій Л. Добровольський дав докінченне своєї широкої статі про „Михайла і Золоті ворота“ (див. ст. 22—71). В першій частині, як знаємо, автор дав перегляд літератури питання до початку 80-их років, тепер маємо огляд новітніх розвідок з 80—90-их рр. (Халанський і його критики:—Голубовський, Ор. Мілер та О. Веселовський; Вс. Мілер; Потанін; Дикарів). Подавши ряд уваг про і з приводу версій розслідуваної легенди (є їх аж 12), автор спинається над результатами студій і тут передовсім підносить незаперечну належність легенди до творів місцевого українського походження і то дуже давнього, з київських ще часів.

Важний ще й другий висновок автора—а саме його увага методологічної натури. Різні дослідники легенди виказали багато глибокості й ерудиції, ширяючи по цілому світі,—і в Колимськім краю, і у Комликів, і в Данії, Сербії, Візантії, стародавній Елладі, то що, замість уважно простудіювати місцевий етнографічний матеріал.

Д-ій Добровольський зовсім слушно підносить, що не треба боятися докору звуження поля спостереження.

Вичерпання місцевого фольклору повинно бути положене в основу подібних студій — про се не може бути двох гадок. А далі повинна прийти й ерудиція з її порівнявчим методом. Розуміється, тут треба бути обережним і не залізати по-під хмари, притягуючи матеріал за чуба звідусіль. Певна річ, що самого „здорового розуму“ не вистане. До рідного матеріалу треба брати ся з європейською ученістю. На жаль не часто се буває саме серед Українців.

Дальше маємо дві коротенькі статейки: д. Ів. Каманіна, Походження Богдана Хмельницького (ст. 72—77) і д. Вадима Модзалевського, До історії коломийців в Гетьманщині (ст. 78—79).—Д-ій Каманін, ідучи за деякими архівними вказівками, висловлює здогад, що Хмельницький походив з київських міщан; в другій замітці нагадує автор, що в старім помяннику Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря записана схимниця Марта (Михайлиха Хмель), в ній він хоче бачити матір Хмельницького.

Д-ій В. Модзалевський подає документ з р. 1817-го, який торкається ся так званих „Коломийців“, себ то доставників соли до Коломиї.

По сім друкує д. Ів. Стещенко поему Якова Мішковського, в котрім він бачить Якова Кухаренка,—див. Новий твір Я. Кухаренка (?) — „Харько, запорозький кошовий“ (ст. 80—130). В передмові д. Стещенко переказує зміст поеми, спинається над її прикметами та вивчає, чому саме сю поему треба вважати за твір Кухаренка. Все се добре, тільки захват перед незвичайними прикметами поеми на мій погляд зовсім не уґрунтований; „Харько — мистецький твір“, чи не за багато сказано? Поема цікава з погляду хіба лише історичного.

Коли б була вона так на 50 літ молодша, то захоплення д. Стещенко було б може й зрозумілим.

Нарешті маємо кінець розвідки Миколи Порша, „Робітництво України“ (ст. 131—157). Автор подає „Загальні висновки“ (ст. 131—135) і ряд статистичних таблиць. Висновки не веселі — становище робітництва на Україні гірше ніж в інших районах держави. Автор проте каже сподівати ся ліпшого зі зростом капіталізму на Україні.

Будемо чекати!

Замикає книжку „Хроніка“ Товариства за 1912-й рік (6-й рік існування) (ст. 158—164).

Вол. Дорошенко.

С. Васильченко. „Недоросток“ (Побутова легенда) Комедія в 4 діях. Вид. Т-во „Криниця“ 65 стор. ціна 20 коп.

С. Васильченко письменник молодий і многонадійний. Його оповідання, друковані в „Раді“ і його жарт „На перші гулі“ зразу завоювали авторови симпатії читаючої і театральної публіки. В данному разі мова йде тільки про С. Васильченка, як драматичного письменника, і нам нічого говорити про признану свіжість і оригінальність народнього кольориту його художніх оповідань... Як автор „Перших гуль“ С. Васильченко подав великі надії. Можна було сподіватись, що безпретензійно виявлений в „Гулях“ хист молодого драматурга, яскравіше і ширше розгорнеть ся в більшій песі, в ширшому масштабі. Справді, автор має великі плюси: знання українського села, володінне барвистою, соковитою мовою, закоханість в красі сільської природи, народній, простий гумор і т. д.

Але „Недоросток“ тих надій в значній мірі не справдив. Се не песа, а тільки матеріал для неї. Не песа, бо так песи не пишуть ся, не будують ся. Насамперед слабенька архітектоніка песи. В ній 4 дії, а перша дія займає майже стільки місця, скільки всі три останні разом. У першій дії маємо побутовий малюнок хатнього селянського життя, що обіцяє розгорнутись доволі широко; але далі той малюнок якось забгано, в непропорціональні дії втиснуто—і зведено навіть на такі зайві річи, як картина I, четвертої дії, де 5 сторінок присвячено самому частвуванню... І виходить, що в початку широка побутова картина, а далі калейдоскоп одмін не однакової вартости. Є там і художні шматочки, як розмови між хлопцями вночі.

Далі зміст песи. Автор бере народній анекдот про те, як жінка провчила чоловіка, що не давав їй спокою своїми химерами, привязавши його на цілу ніч в лісі до дерева, і зве чомусь се „побутовою легендою“. Звичайнісінький анекдот, якому далеко до легенди. Анекдот сей дуже дотепно обставлено гумористичними дрібницями хатнього життя, оздоблено такою видержаною фігурою, як сам химерний, упертий і дурноватий „Недоросток“, такою соковитою постатю ледачої баби, як його мати і обвіяно подекуди українською народньою епічною поезією (сцени в лісі). Всі ті „додатки“ виконані і оригінально і талановито; головного-ж так і нема нічого, бо анекдот так і остав ся собі анекдотом, який легко виділити з песи. Нема головного, провідного, нема того, що утворює сценічну дію. Через те краще було-б назвати твір „малюнками на 4 дії“, а не комедією, в якій дія повинна йти поступово, розвивати ся, а не падати під кінець, як се маємо в „Недоросткові“.

Інтересну спробу зробив автор, використавши для песи епічний народній матеріал, додержавши навіть розміру народніх переказів, але се

тільки спроба. Епос стоїть якось з-боку, видко, що механічно приточений; він не зливається з песою, не входить в „плоть і кров“ її, а якось місцями вибивається і в такій пропорції, що зразу заслоняє собою все. Напр., в двох останніх діях дієві особи виключно говорять складом народнього епосу, а в перших звичайна, проста мова. Тоді „легенда“ авторова в останніх діях переходить в казочку, а в перших тієї казки й не чути. Взагалі се трудна річ,—сполучати казку з життям,—і молодому авторови вона не вдала ся. Краще було-б давати малюнки реального, побутового життя, на які С. Васильченко має хист. А взагалі авторови писати для театру треба. Він вносить дух живий в замерший народній репертуар нашого театру. Сучасного села—ми не бачимо в нашому театрі, — а С. Васильченко вміє і може його показати.

Л. Чулий.

Марія Проскурівна. *Од сіна до соломи. Легендарне оповідання.* 1913, Київ. Видавництво „Відродження“. Ціна 15 коп. Стор. 31.

Ви пригадуєте, читачу, ту співомовку С. Руданського, в якій він переказує віршом народній анекдот про те, як хитрий Жид єхидно прохав пан-отця „змолити“ йому ножик? Піп, як відомо, надзвичайно дотепно розв'язав таке досить складне питання і разом помстив ся за блюзнірство:

Піп, довго не гадавши,
Казав ножик дати,
Зломав його та і каже:
—Кудим будеш звати!..

Оповідання д. Марії Проскурівни переказує нам вже не анекдот, а цілу, вельми поширену в народі легенду про пан-отця, який помстив ся на заможному хуторянинові Грицькові за те, що той не хотів нагодувати батьюшчину кобилу „Росторолну“ й одвернув її од стіжки з сіном до ожереду з соломою. Помста пан-отцева надзвичайно оригінальна і вже сама має всі ознаки блюзнірства: коли до батьюшки привезли охрестити Грицькового сина, то він, моливуючи, дав йому імя „Од сіна до соломи“. Як бачимо, в легенді вже нема тієї безпосередньої простоти й доброго, здорового гумору народнього, який маємо у віршованім оповіданні С. Руданського. Та й не могло бути: народній світогляд не годить ся з таким відношенням до ритуалу. Не виправдуючи Грицька за скупощі, він з осудом ставить ся й до вчинку попового. Тому не лишає без карі божої ані багатири, ні попа. І скільки авторка не силкувала ся надати своїй обробці народньої легенди простодушности й гумору співомовки Руданського, описуючи з добродушною іронією батьюшчині наскоки „з молитвою“ на хутори, без моралізовання їй не пощастило обійтись.

Написано оповідання досить доброю мовою, але читача весь час не кидає думка: а чи варто було розробляти легенду в ціле оповідання? Чи не за ліпше було-б лишити її в тім вигляді, в яким розповідає її народ,—лишити в сховах етнографічних матеріалів? Нехай би вона так собі легендою й зостала ся назавше. Знання мови й побуту народнього дає змогу авторці писати, коли не великої художньої вартости річи, то принаймні цікаві з боку освітлення життя народу й його настрів.

Оповідання д. Марії Проскурівни вийшло під видавничою фірмою „Відродження“. Відродження чого?—хочеться спитати. Величній зміст назви зовсім не відповідає змістови брошюри. Взагалі краще було б обережнійш поводитись з такими гаслами, як відродження, й не перекидатись ними, як мячем.

На вигляд книжка „Од сїна до соломи“ (така назва й „Відродження“—поруч!.. щось символістичне для видавництва!) досить гарненька.

С. Черкасенко.

Тарас Франко. На крилах гумору. Збірка веселих віршів. Льв. в. 1913, ціна 60 сот.

Гумористична література у нас дуже бідна, не дивлячись на те, що Українці славлять ся як народ з веселою вдачею, з гумором, що вміє бути веселим. Між народом ми й здибаємо той простий сердечний гумор, між ним живе велике число веселих оповідань, анекдотів, народ любить їх оповідати і слухати, серед горя й лиха сміяти ся. Треба заглянути до різних збірників, де знаходять ся того рода матеріали, прислухати ся безпосередно до тих оповідань, вміти знайти там зерна гумору—а мусить се зробити конечне той, що збираєть ся літати на крилах гумору. Треба вслухати ся ще, як інші народи сміять ся, з чого складаєть ся їхній гумор.

Син д-ра Івана Франка д. Тарас Франко взніс ся „на крилах гумору“ і дав нам, як він назвав плоди своїх авіаційних змагань, „збірку веселих віршів“. Але чому вони називають ся „веселі“, чи є там хоть краплина гумору?! По прочитанню тих „Крил гумору“ на такі питання можемо відповісти сміло: „нема“. Коли читаємо, то сміємо ся не з того з чого збираєть ся сміяти ся д. Тарас Франко, а стає нам весело з самого автора, не смішний нам об'єкт, але осмішив ся сам суб'єкт—своєю невмілістю, наївністю і незнанням того, що таке гумор. Справді автор в „Заспіві“ заповідає нам, що він уроджений у Львові і, живучи там, любить „дотепи здорові і гумор над усе“ і хоче читачеві прогнати смуток і викликати щирий сміх. І се йому подекуди вдаєть ся, а спеціально викликати сміх, бо понудьгувавши по примушенню себе до читання тих „гуморів“, ми замикаємо з легким серцем книжечку, оглядаємо ще в римським стилу вінету і здорово сміємо ся—але тільки з гумористичних здібностей автора. Д. Тарас Франко викликав, як бачимо, сміх, може не в таких розмірах, як задумував, але об'єкти сміху автора і читача цілком інші,—принципіальна різниця, сказавши „гумористично!“ Бо ніяк не можемо сміяти ся ні з патріотки, що то балакає про „рідних дітей в рідній школі“, а якої „сини-вірлята, преспокійно небожата, в польській школі вчили ся“, ні з попа, що на „амвоні“ пропагує анти-алькоголізм, ні з когутика, якого ріже Магда, а який ніколи не зазнає чарів світа, ні з новітніх ідей—як гарна, здорова, росла і поставна дівчина і славні, гарні, дужі і здорові потомки, ні з того москвофільського галицького попа та його сінка, ні з сцени на совгавці і т. д.—бо все те, мимо досить зручних часом сюжетів, вийшло нездарно, наївно, без краплини гумору і сміху; гімназистик з другої чи третьої класи цілком певно має багато таких „віршиків“, а коли він дасть нам прочитати їх, то весело нам і „гумористично“ робить ся не з тих віршів, а з молоденького автора. Про форму тих гумористичних віршів нема вже й що говорити,—рипс, ритми, часами мова так само гумористичні.

Поплигавши отак на гумористичних крилах, автор кінчить „канон до українських поетів“. На зразок треба його навести, хотий є багато ивих пікантних місць для характеристики гумору д. Тараса Франка.

Перший Шевченко Тарас,
Співець кріпачього горя.
Другий Федькович Осип,
Бандурист буковинської Руси,
Третій Шашкевич засів на Парнасі
Єдиний священник.
Гідно з ним поруч Франко
Йде учений поет і письменник,
Пятий Грінченко діяч і співак
Невгомонної праці.

Леся Вкраїнка віжна
Й Самійленко жартовник веселий,
Олесь огнистий, палкий і
Чупринка Гриць велерічивий.
Тут же й старі боїни
Котляревський, Куліш, і Кониський.
„Музи“ гурток молодий
За ворітьми парнасу чекають.
Вступу не мають тули,
Де Гомер і Вергілій панують.

Ось така гумористична саламаха д. Тараса Франка!

Іван Лизанівський.

Гр. Гетьманець. Хто такий Тарас Шевченко. Коштом автора. Київ. 1913. Стор. 32. Ц. 4 коп.

Чи є ще більш люблена та відома в широких колах постать поета, як постать нашого національного генія Тараса Шевченка? Здається, не помилюсь, сказавши, що иньшої такої постаті нема. Знають Шевченка не тільки в межах просторої Росії, але й геть-геть по за межами її, в Західній Європі і Америці, відомий є наш поет з численних перекладів його творів на чужі мови. Але чи ж є він широко популярний серед свого рідного народу? На жаль, на се питання цілком позитивної відповіді дати не можна. Шевченка знають і люблять широкі кола на Україні, його з побожністю читають селяни, яким трапить ся до рук його „Кобзар“, але в глибину народніх мас ще поки нема йому широкого доступу. Багато є таких людей, що тільки з чуток знають про Шевченка, але ще більше таких, що навіть і не чули сього славного імени. Кожному відомі причини сього сумного факту: чужа культура, чужа школа, загальна темнота і т. д.

„Сього не повинно бути,—каже автор згаданої вгорі брошури.—Ми, Українці, повинні знати його так, як знаємо своїх батьків та близьких до нас людей“. Власне, з метою популяризації Шевченка серед широких мас і написано сю брошуру. До сього часу чимало вже писало ся про Шевченка, але з популярної літератури либонь ще ні одна книжка так не вдовольняла вимог, як книжка д. Гр. Гетьманця. Головна заслуга автора в тім, що він чистою народною мовою в яснім і просто-розумілім викладі, перейнятим щирим почуттем глибокої любови зумів змалювати кольосальну і без краю дорогу та любов нам постать поета-страдника, громадянина і людини. Так міг би писати тільки син про коханого батька і то—не звичайного, а великого, славного батька! Щоб написати так, треба мати і не аби-який хист. В обсягу 32 сторінок невеликої книжки, переповненої численними малюнками (їх аж 12) автор, докладно оповідаючи про жите і смерть поета, уміє кількома рисами влучно змалювати його духову вдачу, висвітлити заслуги і обвіяти читача чарами сієї могутчої індивідуальности; при чому, яко публіцист, не забуває дати одсіч несправедливим нападам (напр. в справі відношення Ш—ка до Євреїв і Поляків), зазначити позиції українства (Кирило-методієвське братство) і побіжно зробити кілька цікавих уваг (про школу) або при нагоді подати відомости про иньших письменників і діячів, су-

часних Шевченкові. Закінчує свою гарну і вельми корисну книжку д. Гр. Гетьманець невеликим інформаційним додатком в справі збудовання пам'ятника поетові в Києві. Се як раз до речі. Як свідчить напис на титуловій огортці, книжку видано: „До 100-літніх роковин народження Великого Кобзаря України“. Сердечно вітаючи автора за вчасне і бажане видання його праці, побажаємо його книжці як найширшого розповсюдження.

М. В—ий.

Я. Чепіга (Я. Зеленкевич). *Проблеми виховання в світлі науки й практики. Збірник психо-педагогічних статей. Книга перша. Київ, 1913. Ціна 75 коп.*

Ім'я молодого талановитого педагога замиготіло на сторінках української педагогічної преси, як що не помиляємось, всього три роки тому, коли в першому на Україні російській педагогічному часописі „Світло“ було видруковано статтю д. Чепіги. „Національність і національна школа“. До того прізвище Я. Зеленкевич нам доводилося не раз бачити в російських педагогічних журналах і тільки один раз у „Раді“, де письменник умістив свою, очевидно, першу статтю українською мовою — „Алькоголізм і діти шкільного віку“. Безперечно в світогляді автора російських педагогічних статей відбувся певний переворот, що поклав свою ознаку на дальший напрям літературно-педагогічної діяльності його.

Перед нами прекрасна на вигляд і велика обсягом книга д. Я. Чепіги (він же Я. Зеленкевич), що не лишає жадних сумнівів у тім, куди саме справлено як-раз тепера бентежну думку автора й які проблеми педагогічні захоплюють його чекаючи на розв'язання. Психо-педагогічні праці д. Я. Чепіги, що ввійшли в сю збірку, містилися в „Світлі“, і тільки одна з них — „Фізичне виховання“ — з'являється вперше друкованою. Перечитуючи їх уважно, бачимо, що автора цілком захопила ідея правдивої національної школи, — школи, яка тільки й здолася виховати здорову духово й фізично, гармонійну людину й зробить націю здоровою, зміцнить її сили й відпорність шкодливим впливам й піднесе до належного рівня її культурний розвій. Умови шкільного життя на Україні російській, повсякчасні змагання за право мати окрему національну школу до послуг кожної окремої нації примушують автора не обмежуватись оберненням до „здорового розуму“ тих, що керують освітою, до вимог правдивої педагогії. Автор оперує даними, здобутими наукою, й підводить під ідею національної школи науковий ґрунт, визнаючи, що се краще, ніж ціле море „жалких“ слів переконає, коли не офіціальних педагогічних адміністраторів, яких власне нічим не переконаєш, то принаймні ту частину зросійщеної інтелігенції з „малоросів“, яку розкидано по численних школах України, се-б-то народніх учителів. Бо сі добродії, читаючи й слухаючи на педагогічних курсах, напр., про національні школи на Заході, не догадують ся самі провести потрібних аналогій і зробити належні висновки з того, про що прочитали або почули. На ідею українізації школи дивлять ся часом з сумнівом у її конечности й вимагають наукових доказів. Тепера вони мають їх у книзі д. Я. Чепіги, де питання се поставлено у всю широчінь, розроблено ґрунтовно і всебічно.

Про першу статтю — „Національне виховання“ нема що

довго розводити ся: про зміст її промовляє самий заголовок і підзаголовок—1) „Природний ґрунт національного виховання“ й 2) „Національне виховання“. Свою розвідку автор закінчує так: „Ідея національного виховання... виходить з природи духа всякої нації, з її спадкового змагання до діяльності, з інстинкту самоохорони, із змагання до природного зберігання національного здоров'я. За-для задоволення сього натурального змагання потрібне відповідне виховання, яке, йдучи поруч з життям, мало-б ґрунтом природу дитини і яке-б гармонійно розвивало фізичний і духовий бік його. Таким природним вихованням буде національне виховання, вільне од усяких тенденцій і вузько патріотичних цілей“. В сьім—закон і пророці автора. З сього правдивого погляду він освітлює й усі інші педагогічні питання, зачеплені в статях своєї збірки. Докладно розглядаючи ідею й методи фізичного виховання, напр... д. Чепіга, цілком слушно, робить з усього того такий висновок: „Культурний зріст нації завше залежить од здоров'я її членів, від сього залежить і продуктивність інтелектуальних сил її. Коли ми цінимо се, коли дорогі нам здорове, духовна міць наших нащадків, коли росвіт сил нашого народу є річею бажаною, то ми повинні і словом і ділом піддержати ідею фізичного виховання дітей“. Ся сама й попередні думки червоною ниткою проходять і в статях—„Моральне виущінне в справі виховання“, потім—„Національність і національна школа“ і „Психо-фізіологічні основи правопису“. Статі—„Страх і кара“ та „Увага і розумовий розвиток дитини“ трактують про спеціальніші питання, але прочитують ся з великою цікавістю всіми, хто не ставить ся байдужо до питань, сполучених з вихованням своїх дітей і взагалі тими, хто добрій постановці освіти дитячої надає першорядну вагу. Вітаючи в книзі д. Я. Чепіги першу ластівку нашої нової, молоді педагогії, що здолала скинути з себе віковичний сторонній намул й сміливо глянути у вічі дійсности, ми щиро радимо прочитати книгу нашим учителям, батькам і матерям. До книги додано передне слово д. С. Черкасенка, що вводить читача в коло питань, зачеплених д. Я. Чепігою. Ціна книги дешева.

М. К-чук.



Редакція Літературно-Наукового
Вістника з глибоким сумом сповіщає
про смерть своєї співробітниці

Лесі Українки

(† 19 липня 1913 року).